

Dana 26. studenoga 1991. Sveučilište u Zagrebu osnovalo je *Institut za primijenjena društvena istraživanja*. Odlukom Upravnog vijeća od 18. veljače 1997. godine preimenovan je u *Institut društvenih znanosti IVO PILAR*. Institut se bavi znanstvenim, stručnim, interdisciplinarnim te tržišnim istraživanjima, strategijskim analizama, organiziranjem međunarodnih i domaćih znanstvenih skupova, tribina, okruglih stolova te predavanja u području društvenih i humanističkih disciplina. Izdaje časopise *Društvena istraživanja* i *Pilar*; te edicije *Zbornici*, *Studije*, *Biblioteka Pilar*, *Posebna izdanja* i *Acta Instituti scientiarum socialium Ivo Pilar, Zagrabia*.

ПІЛАР

Ime časopisa PILAR
napisano glagoljskim pismom.

ISSN 1846-3010

9 771846 301002

U ovom broju donosimo:

• RASPRAVE

Stipica GRGIĆ:

Društveno-političke prilike u ivaničkom kraju između dva svjetska rata

Marta HAMZIĆ:

Suvremene promjene sastava stanovništva Srednje Like prema dobi i sektoru djelatnosti — primjena prostorne i demogeografske analize

Igor VUKIĆ, Ilija KUZMAN:

Neke spoznaje o zbrinjavanju i zdravstvenoj skrbi djece s Kozare u prihvatilištima 1942. godine

Krešimir BELOŠEVIĆ:

Dr. Ivo Pilar u hrvatskome povijesnome vegetarijanskom mozaiku

Ana HOLJEVAC TUKOVIĆ, Dražen ŽIVIĆ:

Proces osamostaljenja Republike Hrvatske i njezina međunarodna i diplomatska afirmacija: između protivljenja i odobravanja

• GRADIVO

Mislav GABELICA:

Pilarov članak »Politika u Bosni« (1917.)

• PRIKAZI

• IN MEMORIAM

Ivan ROGIĆ:

*Jedan po jedan odlaze gospari...
(In memoriam Miroslavu Tuđmanu)*

31

PILAR • ČASOPIS ZA DRUŠTVENE I HUMANISTIČKE STUDIJE

GODINA XVI. (2021.)
BROJ 31(1)
ISSN 1846-3010

Institut
društvenih znanosti
Institute
of Social Sciences
IVO PILAR

Pilar

ČASOPIS ZA
DRUŠTVENE I
HUMANISTIČKE
STUDIJE

31

Određnicom časopis za društvene i humanističke studije želimo upozoriti na općedruštvenu i dugoročnu relevantnost tih dviju skupina znanstvenih interesa u doba u kojem se danomice sve snažnije osjeća nesnalaženje u vrijednosnim orijentacijama: kao da ljudsko društvo više ne upravlja samo sobom nego se prepušta lagodnosti rješenja koja se nameću logikom slijepa tehnološka razvoja; sve se manje traži upitanost nad problemima svijeta, sve se više prepuštamo ispraznosti konzumnoga društva. Koliko god u sebi konzistentne i međusobno različite, i discipline eminentno humanističke i one eminentno društvene — imaju zajedničku antropološku osnovicu, isti temelj: nerado se neupitno prepuštaju stihiji »tehnološkoga« kao »posljednje riječi«, i ne pristaju na to da se sadržaj pojma jednakopravnosti među ljudima ostvaruje isključivo kao jedna te ista dezorijentiranost pojedinaca, pritisnutih sve oštrije korporacijskom režijom potrošnje. Stoga vjerujemo da nam je potreban časopisni prostor za interdisciplinarno tematiziranje »pilarovskih tema«, temâ identiteta, modernizacije i europeizacije, s motrišta relevantnih znanstvenih disciplina. Imajući u vidu interdisciplinarnost te narav znanstvenoga napora kao općeljudskoga, Časopis PILAR ima i svoja redovita međunarodna izdanja, a adekvatno tome sastavljeno je i naše Uredničko vijeće. Prvi broj izašao je u studenome 2006. u prigodi obilježavanja petnaeste godine postojanja Instituta društvenih znanosti koji nosi ime Ive Pilara.

Pilar

Časopis za
društvene i humanističke studije

Godište XVI. (2021.), broj 31(1)

1000

PILAR
Časopis za društvene i humanističke studije
Godište XVI. (2021.), broj 31(1)
ISSN 1846-3010

Nakladnik:

Institut društvenih znanosti Ivo Pilar; Marulićev trg 19/I., Zagreb; www.pilar.hr

Za nakladnika:

Željko Holjevac

Glavni urednik:

Mislav Gabelica

Zamjenik glavnog urednika:

Ivo Turk

Uredničko vijeće:

Heinrich Badura (Beč), Carl Bethke (Leipzig), Sandra Cvikić (Vukovar), Ljiljana Dobrovšak (Zagreb), Vlatka Dugački (Zagreb), Gabor Egry (Budimpešta), Renata Glavak Tkalić (Zagreb), Stipica Grgić (Zagreb), Caroline Hornstein-Tomić (Zagreb), Ivan Hrstić (Zagreb), Božidar Jančiković (Zagreb), Tomislav Jonjić (Zagreb), Katica Ivanda Jurčević (Zagreb), Husnija Kamberović (Sarajevo), Stjepan Matković (Zagreb), Josip Mihaljević (Zagreb), Ljudmila Mindova (Sofija), Hrvoje Petrić (Zagreb), Milica Prokić (San Domenico di Fiesole), Tomasz Pudlocki (Krakov), Andrej Rahten (Ljubljana), Krešimir Regan (Zagreb), Ivan Rogić (Zagreb), Ines Sabotić (Zagreb), Dinko Šokčević (Pečuh), Ivana Žebec Šilj (Zagreb), Dražen Živić (Vukovar).

Tajnica uredništva:

Matea Milak

Lektorica:

Mirjana Paić-Jurinić

Prijevod sažetaka:

Anamarija Miličević

Oblikovanje, prijelom i priprema za tisak:

Zlatko Rebernjak

Tisak:

ITG, Zagreb, 2022.

Časopis izlazi jedanput godišnje.

Cjelovit sadržaj časopisa dostupan je na mrežnim stranicama Instituta društvenih znanosti Ivo Pilar: www.pilar.hr

Cijena primjerku je **25 kn** (za inozemstvo: **€ 5**)

Rukopisi se šalju na:

Časopis PILAR, Institut društvenih znanosti Ivo Pilar,

Marulićev trg 19/I., HR-10000 Zagreb

E-mail: casopis.pilar@pilar.hr

Telefon: (+385 1) 4886-800

Telefaks: (+385 1) 4828-296

Uredništvo ne odgovara za navode i gledišta
iznesena u pojedinim prilogima.

Copyright © 2021. Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, Zagreb

Pilar

ČASOPIS ZA
DRUŠTVENE I HUMANISTIČKE
STUDIJE

31

Institut društvenih znanosti Ivo Pilar
Zagreb, 2021.

Dr. **Ivo Pilar** (Zagreb, 1874.—1933.), po struci pravnik i ekonomist (studirao u Beču i Parizu). Od početka XX. stoljeća do 1920. živi i radi u Bosni i Hercegovini (Sarajevo, Tuzla), potom do smrti u Zagrebu. Sudjelovao i u političkom životu: do jeseni 1918. zalagao se za održanje višenacionalne i multikulturne Austro-Ugarske Monarhije, ali pod uvjetom da se — u državno-političkom i nacionalno-političkom smislu — *reformira*, o čemu je napisao nekoliko važnih programskih spisa. U novostvorenoj južnoslavenskoj državi (Kraljevina SHS — Kraljevina Jugoslavija) politički je proganjan. Znanstvenik i publicist širokih interesa (umjetnost, povijest, sociologija, psihologija, demografija, politička geografija itd.). Najvažnija djela: studija *Secesija* (Zagreb 1898., kojom stječe »legitimaciju teoretičara modernizacije«), stručni rad o recepciji Općeg austrijskog građanskog zakonika u Bosni i Hercegovini (*Entwicklungsgang der Rezeption des Österreichischen ABG in Bosnien und Herzegowina...*, Wien, 1911.), opsežna studija *Die südslawische Frage und der Weltkrieg* (Beč, 1918., pod pseudonimom L. v. Südland), pionirski rad u hrvatskoj psihologiji (*Borba za vrijednost svoga »Ja«*. *Pokus filozofije slavenskog individualizma*, Zagreb 1922.), političko-ekonomska studija *Immer wieder Serbien. Jugoslawiens Schicksalsstunde* (Berlin, 1933., pod pseudonimom Florian Lichtträger).

Sadržaj

- 7** Riječ glavnog urednika

R A S P R A V E

- 11** Stipica GRGIĆ:
Društveno-političke prilike u ivaničkom kraju između dva svjetska rata
- 53** Marta HAMZIĆ:
Suvremene promjene sastava stanovništva Srednje Like prema dobi i sektoru djelatnosti — primjena prostorne i demogeografske analize
- 67** Igor VUKIĆ, Ilija KUZMAN:
Neke spoznaje o zbrinjavanju i zdravstvenoj skrbi djece s Kozare u prihvatilištima 1942. godine
- 103** Krešimir BELOŠEVIĆ:
Dr. Ivo Pilar u hrvatskome povijesnome vegetarijanskom mozaiku
- 117** Ana HOLJEVAC TUKOVIĆ, Dražen ŽIVIĆ:
Proces osamostaljenja Republike Hrvatske i njezina međunarodna i diplomatska afirmacija: između protivljenja i odobravanja

G R A D I V O

- 145** Mislav GABELICA:
Pilarov članak »Politika u Bosni« (1917.)

P R I K A Z I

- 197** Božidar JANČIKOVIĆ:
Pilari, otac Đuro i sin Ivo
- 204** Stipica GRGIĆ:
Boban Živanović, *Hronika Prve lige (1923.—1940.)*

I N M E M O R I A M

- 209** Ivan ROGIĆ:
Jedan po jedan odlaze gospari...
In memoriam Miroslavu Tuđmanu (1946.—2021.)

Rlječ glavnog urednika

Časopis za društvene i humanističke studije *Pilar* navršava ovim brojem 16. godinu svoga postojanja, u koju je ušao s kadrovskim i strukturnim promjenama. Dana 21. siječnja 2021. godine, odlukom ravnatelja Instituta društvenih znanosti Ivo Pilar dr. sc. Željka Holjevca, glavnim urednikom časopisa *Pilar* imenovan je dr. sc. Mislav Gabelica, povjesničar s istog Instituta. On je za zamjenika izabrao dr. sc. Ivu Turka, demografa i socijalnog geografa s Instituta, a za tajnicu časopisa magistru sociologije Mateu Milak, asistenticu u Institutu. Izabравši svoje najuže suradnike iz različitih znanstvenih polja u skladu s interdisciplinarnim, društveno-humanističkim karakterom časopisa *Pilar*, glavni je urednik odlučio da će časopis *Pilar*, koji dosad nije uvijek mogao izaći u predviđena dva broja godišnje, od ovoga broja izlaziti jedanput godišnje, čime će biti osigurani pouzdanije kompletiranje pojedinog broja i redovitost izlaženja.

U ovom broju časopis objavljuje pet znanstvenih članaka, od kojih su nakon recenzija četiri ocijenjena kao izvorni znanstveni radovi, a jedan kao pregledni rad. Prvi, članak Stipice Grgića »Društveno-političke prilike u ivaničkom kraju između dva svjetska rata«, mikrohistorijska je studija u kojoj autor u kontekstu političkih zbivanja u Hrvatskoj analizira glavne društvene, demografske, gospodarske i političke procese na području tadašnjih općina Ivanič-Grada, Kloštar Ivanića i Križa u razdoblju od 1918. do 1941. godine.

U članku Marte Hamzić »Suvremene promjene sastava stanovništva Srednje Like prema dobi i sektoru djelatnosti« primjenom prostorne i demografske analize otkrivaju se promjene u sastavu stanovništva Srednje Like (grad Gospić, te općine Perušić i Lovinac) prema dobi i djelatnosti u razdoblju između popisa stanovništva 1971. i 2011. godine, te se daje znanstveni doprinos razumijevanju suvremene demografske opustošenosti toga dijela Hrvatske.

Članak Igora Vukića i Ilije Kuzmana »Neke spoznaje o zbrinjavanju i zdravstvenoj skrbi djece s Kozare u prihvatištima 1942. godine« propituje jesu li vlasti NDH toj djeci pružile odgovarajuću socijalnu i zdravstvenu skrb, te svojim multidisciplinarnim pristupom, dokumentiranim činjenicama i ponuđenim interpretacijama više potiče na kritički znanstveni dijalog o toj brežnitoj temi nego što posreduje gotova ili očekivana rješenja.

U članku »Dr. Ivo Pilar u hrvatskome povijesnome vegetarijanskom mozaiku« Krešimir Belošević donosi nove spoznaje o ulozi Ive Pilara na polju

vegetarijanstva, na kojem je Pilar aktivno djelovao kao prvi predsjednik Vegetarskog društva u Zagrebu.

Članak Ane Holjevac Tuković i Dražena Živića »Proces osamostaljenja Republike Hrvatske i njezina međunarodna i diplomatska afirmacija: između protivljenja i odobravanja«, tri desetljeća nakon proglašenja suverenosti i samostalnosti Republike Hrvatske 25. lipnja 1991. godine daje pregled diplomatske borbe za međunarodno priznanje, koju je Republika Hrvatska početkom svoga osamostaljenja vodila usporedno s oružanom borbom za neovisnost.

Osim toga, u ovom broju objavljena su dva priloga vezana uz lik i djelo Ive Pilara. Prvi je prilog u kojem se uz komentare i bilješke Mislava Gabelice donosi članak Ive Pilara »Politika u Bosni«, objavljen u listopadu 1917. godine. Ovaj članak ima više dimenzija. Nastao je u jeku tzv. deklaracijskog pokreta u hrvatskim zemljama, te se u njemu mogu pratiti odjeci tog pokreta u Bosni i Hercegovini. On se može pratiti i kao sastavni dio Pilarove protudeklaracijske akcije, koju je taj hrvatski znanstvenik i političar u to vrijeme pokrenuo u Bosni i Hercegovini. Na koncu, Pilarov članak pomaže nam riješiti i neke prijepore u hrvatskoj historiografiji, osobito one koji se tiču tadašnjih odnosa Ive Pilara i vrhbosanskog nadbiskupa Josipa Stadlera. Drugi je članak Pilarova unuka Božidara Jančikovića, u kojem autor uspoređuje značaj Ive Pilara i njegova oca Đure te iznosi svjedočenja i subjektivne percepcije članova Pilarove obitelji o osobnosti Ive Pilara. Na koncu, ovaj broj sadrži prikaz knjige Bobana Živanovića *Hronika Prve lige (1923.—1940.)*, objavljene u Beogradu 2019., te nekrolog suutemeljitelju Instituta Pilar prof. dr. sc. Miroslavu Tuđmanu.

Dr. sc. Mislav Gabelica

РАСПРАВЕ

RASPRAVE

Društveno-političke prilike u ivanićkom kraju između dva svjetska rata

Stipica Grgić

Hrvatski institut za povijest, Zagreb

Izvorni znanstveni rad

Primljeno: 8. travnja 2021.

UDK: 308(497.521Ivanić-Grad)"1918/1941"

308(497.521Kloštar Ivanić)"1918/1941"

308(497.521Križ)"1918/1941"

doi: 10.5559/pi.16.31.01

Rad »Društveno-političke prilike u ivanićkom kraju između dva svjetska rata« u prvom redu nastojat će prikazati događaje koji su obilježili međuratno razdoblje u tri općine ivanićkog kraja (Ivanić-Grad, Kloštar Ivanić, Križ). Uz demografski, društveni i gospodarski razvoj, posebna će se pažnja posvetiti okolnostima dinamičnih političkih zbivanja u tom kraju, koja su obilježila razdoblje od 1918. do 1941. godine.

Ključne riječi: društveni razvoj, političke prilike, Ivanić-Grad, Kloštar Ivanić, Križ, hrvatsko međuraće (1918.—1941.).

Uvod

Glavni istraživački cilj ovoga rada bit će izrada kraće rekonstrukcije važnijih događanja na području tadašnjih općina Kloštar Ivanić, Ivanić-Grad i Križ od ujedinjenja u monarhističku Jugoslaviju 1918.¹ pa do izbijanja Drugoga svjetskog rata na teritoriju te države 1941. godine. Rad će nastojati dokazati kako su se izmjene političkih prilika na državnoj razini prenosile i na lokalnu politiku, društvo i gospodarstvo, pri čemu će primjer triju tadašnjih općina biti svojevrsna studija slučaja. Pri pisanju rada korištena je mnogobrojna objavljena literatura, razni statistički, novinski, memoarski i drugi izvori.² Uz

¹ Od kraja 1918. do sredine 1921. službeni je naziv države bio Kraljevstvo Srba, Hrvata i Slovenaca. Nakon donošenja tzv. Vidovdanskih ustava 1921. država je promijenila ime u Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca, da bi u listopadu 1929. opet promijenila ime — ovaj put u Kraljevina Jugoslavija. Da izbjegnemo konfuziju u ovom radu ćemo tu državu zajednicu navoditi kao monarhističku Jugoslaviju.

² Uz objavljene službene popise stanovništva iz 1921. i 1931., kao i druge statističke publikacije upravnih tijela iz toga vremena (npr. Savske banovine te Banovine Hrvatske), prije svega istaknuo bih radove, navedene kroz bilješke koje slijede, autora poput Rudolfa Horvata, Dragutina Pavličevića, Ive Banca, Ivice Miškulina, Franje Tudmana, Nede Engelsfeld, Ivana Očaka, Dražena Kovačevića i Franka Miroševića te posebice više vrlo korisnih radova Mire Kolar.

njih je dobrim dijelom upotrijebljena i neobjavljena izvorna arhivska građa, koja se danas čuva većinom u Hrvatskome državnom arhivu u Zagrebu. Ta građa dijelom se sastoji od različitih fondova vezanih uz rad društava koja su postojala na spomenutom području u međuratnom razdoblju. Ipak, njen najveći dio zapravo čine dokumenti nastali djelovanjem različitih razina organa vlasti (npr. Narodnog vijeća, županijskih i kotarskih poglavarstava, općinskih vlasti, žandarmerije itd.).³

Ovaj rad odgovorit će na čitav niz kompleksnih pitanja vezanih uz događanja na području spomenutih triju općina u razdoblju između Prvog i Drugog svjetskog rata. To područje, koje ćemo za potrebe ovoga rada u nedostatku nekog boljeg, tj. jasnijeg pojma proizvoljno nazivati ivaničkim krajem, predstavlja zapravo upravno-geografski prilično omeđen prostor. U konačnici on može poslužiti kao jedan isječak ili primjer za slična istraživanja drugih hrvatskih krajeva u isto doba. Na temelju izvora opisat će se glavni društveni, demografski, gospodarski i politički procesi koji su se odvijali u ivaničkom kraju. U njemu kao takvome možemo prepoznati kompleksnost, prvenstveno političkih događanja, ali i drugih, korjenitijih promjena koje su obilježile razvoj hrvatskih područja u međuratnom razdoblju. Tako uzevši ivanički kraj samo kao primjer, vidjet ćemo kako je gušenje demokratskih sloboda i zatiranje hrvatske nacionalne posebnosti na svim razinama političkom unitarizma i centralizma bilo presudno da na čelo otpora takvoj režimskoj politici postavi Hrvatsku (pučku) (republikansku) seljačku stranku (dalje: H(P)(R)SS), koja je bila prilično aktivna u ivaničkom kraju.⁴

³ Radi se prvenstveno o međusobnim prepiskama raznih razina organa vlasti koje se čuvaju u fondovima Narodnog vijeća Slovenaca, Hrvata i Srba (1918.), Predsjedništva Zemaljske vlade (1918.—1921.), Unutarnjeg odjela Zemaljske vlade (1921.—1924.), Velikog župana Zagrebačke oblasti (1924.—1929.), Ogulinskog okružnog inspektorata (1929.—1933.), Upravnog odjela Savske banovine (1929.—1939.), Odjeljenja za državnu zaštitu Savske banovine (1929.—1939.) te zbirka (tzv. „Grupe“) Pobune, štrajkovi i pokreti radnika i seljaka, Građanske stranke i društva te Politička situacija. Gradivo koje se čuva u pobrojanim fondovima i zbirkama u Hrvatskom državnom arhivu u Zagrebu predstavlja za historiografiju primarno i kvalitativno prvorazredno, makar fragmentarno sačuvano gradivo. Uz to su u manjoj mjeri korišteni i sekundarni izvori, tj. dnevni tisak iz međuratnoga razdoblja, prvenstveno *Narodne novine* te *Hrvatski dnevnik*.

⁴ Godine 1904., na poziv braće Antuna i Stjepana Radića, osnovana je Hrvatska pučka seljačka stranka, koja je po svom karakteru trebala biti prva stranka seljaštva i drugih nižih, pučkih slojeva u Hrvatskoj. U jeku otpora neželjenom unitarizmu i centralizmu ona je 1920. promijenila ime u Hrvatska republikanska seljačka stranka, da bi 1925., uslijed prihvatanja jugoslavenskog monarhijskog okvira, stranka promijenila ime u HSS, koje ima i danas. Za više o povijesti te stranke vidi: Hrvoje MATKOVIĆ, *Povijest Hrvatske seljačke stranke*, Zagreb, 1999.

Stanovništvo ivaničkih općina u međuraću

U monarhističku Jugoslaviju (1918.—1941.) područje triju ivaničkih općina, Ivanić-Grada, Kloštar Ivanića i Križa, ući će kao relativno razvijen kraj.ovoljan prometni položaj, blizina Zagreba, povezanost s ostatkom Hrvatske i Europe željeznicom davali su toj sredini mogućnosti za daljnji pozitivan razvoj.⁵ Broj stanovnika u međuratnom je razdoblju kontinuirano rastao, najviše kao posljedica prirodnog prirasta. Što se tiče nacionalne i vjerske strukture, u kraju su prevladavali Hrvati rimokatolici.

Tablica 1. Podatci o stanovništvu i površini triju ivaničkih općina 1921. i 1931.⁶

Općina	Broj stanovnika 1921.	Broj stanovnika 1931.	Površina općine (i broj naselja u njoj) 1931.	Broj domaćinstava 1931.	Postotni udio rkt stanovnika 1931.
Ivanić-Grad	887	920	78 jutara (1)	243	95,98%
Kloštar Ivanić	8.965	9.637	30.092 jutara (28)	2.240	92,80%
Križ	7.815	9.210	27.013 jutara (22)	2.109	95,69%

Upravnim reformama s kraja 19. stoljeća cjelokupan ivanički kraj stavljen je pod ingerenciju kotara Čazma, zbog čega je i mjesto Križ izgubilo status sjedišta podžupanije koji je nakratko dobilo, a Ivanić-Grad status grada.⁷

⁵ Godine 1872. otvorena je u Ivanić-Gradu »brzozjavna postaja«, a 1899. završena i »lonjsko-poljska željeznica« (od Dugog Sela do Novske), koja je prolazila ivaničkim krajem. Rudolf HORVAT, »Povijest grada Ivanića«, *Ivanić-grad: Spomenica izdana uz otkriće spomen-ploče Đuri Stjepanu Deželiću*, Zagreb, 1931., 85.

⁶ Usp. *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. Januara 1921. godine*, Sarajevo, 1932., 254-255, *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. Marta 1931. godine*, vol. I., Beograd, 1937., 85; *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. Marta 1931. godine*, vol. II., Beograd 1938., 85 te *Almanah Kraljevine Jugoslavije*, vol. IV. (Opšta državna uprava), Zagreb, 1932., 126.

⁷ Godine 1874. hrvatska vlada je predložila, a Sabor prihvatio, novi zakon kojim se reguliralo upravu u Banskoj Hrvatskoj. Tom kratkotrajnom reformom su ukinuti dotadašnji kotari, ojačane županije, a ispod njih stvorene podžupanije kao upravni organi. Na taj način je 1875. stvorena nova Bjelovarska županija s podžupanijama u Bjelovaru i Križu, dotadašnjem kotarskom mjestu. Kako se ova podjela ubrzo pokazala nefunkcionalnom, već 1886., nakon priključenja Vojne krajine Banskoj Hrvatskoj, donesen je novi Zakon o ustroju županija i uređenju uprave u županijama i kotarima. Njime su ukinute podžupanije, stvorene veće županije, ispod kojih su se ponovo nalazili kotari kao upravne jedinice. Time je ugašena podžupanija u Križu, dok su za sjedišta kotara, tj. novih upravnih centara koji su trebali kontrolirati ivanički kraj, određeni Čazma i Dugo Selo. Sam Ivanić-Grad, koji je u sklopu Vojne krajine imao status samostalnog grada, također je bio obespravljen upravnim reformama. Naime, donošenjem novog Zakona o ustroju gradskih općina iz 1895., Ivanić-Grad, zajedno s nekim drugim dotadašnjim gradovima (Karlobagom, Kostajnicom i Rumom), stavljen je u posljednju, treću kategoriju gradova i time *de facto* degradiran na razinu obične seoske općine. Milan

Izvan tog područja ostala je tadašnja samostalna općina Posavski Bregi, danas integralan dio grada Ivanić-Grada, koja je tada čak bila u sklopu kotara Dugo Selo te na taj način odvojena od svog okruženja.⁸

Ovdje valja napomenuti kako je dio stanovnika u međuratnom razdoblju težio da se u ivanićkom kraju ipak stvori jedan jači administrativni centar kako bi bolje od udaljenih kotarskih centara poput Čazme ili Dugog Sela vođio brigu o njihovim potrebama. U jednu ruku tražilo se nedefinirano pripajanje pojedinih okolnih naselja, koja su tada pripadala općinama Posavski Bregi, Kloštar-Ivanić i Križ, s općinom Ivanić-Grad — tim više što je ona tada isključivo obuhvaćala istoimeno mjesto. S druge strane, još od 1903. trajala je akcija stvaranja upravnog i sudskog kotara u Ivanić-Gradu, koji su trebale tvoriti pojedine općine kotara Dugo Selo i Čazma: Ivanić-Grad, Kloštar Ivanić, Križ, Posavski Bregi i Oborovo. Sve su one navodno gravitirale Ivanić-Gradu. Ipak, prvenstveno zbog velikih troškova koji su mogli proizići iz realizacije tih planova, nisu svi stanovnici podržavali takav projekt, pa on nije ni ostvaren.⁹

Tri općine ivanićkoga kraja (Ivanić-Grad, Kloštar Ivanić i Križ) nastojale su, kao i sve druge slične samoupravne jedinice, pomoći svom stanovništvu. Najveći dio proračunskih rashoda tih općina činili su izdatci za školstvo, zdravstvo i socijalnu skrb, plaće općinskih službenika te javnu rasvjetu.¹⁰

Cijelo međuratno razdoblje Općina Ivanić-Grad nastaviti će se isticati kao urbano središte u svom okruženju zbog svog urbanog izgleda, kao i či-

SMREKAR, *Priručnik za političku upravnu službu u kraljevinah Hrvatskoj i Slavoniji*, vol. I., Zagreb, 1899., 31-34, 465-466.

⁸ *Godišnjak banske vlasti Banovine Hrvatske*, Zagreb, 1940., 334.

⁹ Ovu akciju 1903. su podržale u prvom redu općine Ivanić-Grad, Kloštar Ivanić i Posavski Bregi. Nakon više godina traženja, akcija je ponovno oživjela 1937., kada ju je revitalizirao načelnik općine Lupoglav Brezak. Loša prometna povezanost periferije kotara Dugo Selo i Čazma bila je glavni argument za stvaranje novog kotara sa sjedištem u prometno i gospodarski prilično razvijenom Ivanić-Gradu. Na zajedničkom sastanku plan su 1937. prihvatili općinski načelnici iz Kloštar Ivanića, Ivanić-Grada, Križa i Posavskih Brega, a samo je načelnik iz Oborova bio protiv. Načelnik Općine Ivanić-Grad čak je komentirao da u njegovoj općini postoji dovoljan broj zgrada za smještaj kotarskog poglavarstva i činovništva te da time ne bi trebali na općine pasti nikakvi novi financijski tereti. Ipak, načelnici su bili svjesni činjenice kako će teško pridobiti državnu vlast, ali i narod svojih općina, nesklon povećavanju fiskalnih davanja, za ovu stvar. Stoga ne treba čuditi što u konačnici cilj akcije nije ostvaren. Usp. Ivo PAVUNIĆ, «Općina Ivanić-grad», *Ivanić-grad: Spomenica izdana uz otkriće spomen-ploče Đuri Stjepanu Deželiću*, Zagreb, 1931., 124, te «Pokrenuto je osnivanje novog kotara u Ivanić-gradu», *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), br. 257, 7. II. 1937., 6.

¹⁰ Glavne prihodovne stavke proračuna Općine Ivanić-Grad početkom 1930-ih sastojale su se od općinskih trošarina te sajmišnih pristojbi koje je ona ubirala. I. PAVUNIĆ, n. dj., 124.

njenice da su 6/7 stanovništva činili obrtnici i trgovci.¹¹ Uz to, velika gustoća stanovnika i mala površina same međuratne Općine Ivanić-Grad, od samo 0,46 km², može svjedočiti o gradskom mentalitetu života. Za usporedbu, Općina Križ tada je brojila više naselja te imala više od 155 km², a također prostorno velika Općina Kloštar-Ivanić čak 173 km².¹²

Velika većina stanovnika cjelokupnog kraja do 1930-ih bila je pismena. Iako je unutar čazmanskog kotara do kraja 1930-ih djelovalo čak 25 pučkih (osnovnih) škola, većina ih se nalazila u ivaničkom kraju, u kojem su škole imale višestoljetnu tradiciju.¹³ Prva pučka škola u Ivanić-Gradu otvorena je već 1750. te je djelovala u okviru gradske vojarne. Kasnije se ona pretvorila u »trivijalku« (učilo se pisanje, čitanje i računanje) te je preseljena u posebnu zgradu kod brežuljka Prkosa. Školstvo u Kloštar Ivaniću bilo je još starije, ali je ondje djecu povremeno podučavao orguljaš. Prava škola u Kloštar Ivaniću otvorena je 1772. godine. Osnovno školstvo u susjednom Križu također se može pratiti od druge polovine 18. stoljeća.¹⁴ Osim osnovnih škola, u Ivanić-Gradu je otprije djelovala srednja šegrtska škola, da bi se 1921. u mjestu otvorila i prva građanska (srednja) škola.¹⁵ Drugih, viših škola u kraju tada nije bilo.

Zbog te tradicije razumljivo je što su već 1930-ih općine Ivanić-Grad i Kloštar Ivanić imale manje od 10% nepismenih.¹⁶ Ta je razina bila povoljnija od one cjelokupnog kotara Čazma, u kojem je 1931. bilo pismeno 74,4% populacije starije od deset godina. Ipak, i to je bilo nešto više od prosjeka Savske banovine (72,3%), a daleko više od državnog prosjeka (55,4% pismenih).¹⁷

¹¹ Godišnjak banske vlasti Banovine Hrvatske, 331.

¹² Isto, 330.

¹³ Rafael LANDIKUŠIĆ, *Priručnik o političkoj i sudbenoj podjeli Savske banovine*, Zagreb, 1938., 42.

¹⁴ Usp. R. HOVAT, »Povijest grada Ivanića«, 79-81. te Dragutin PAVLIČEVIĆ, »Pregled povijesti Križa i okolice (1848—1918)«, *Kaj*, 17/1984., br. 3-4, 29.

¹⁵ I. PAVUNIĆ, n. dj., 124.

¹⁶ Mira KOLAR, »Ivanićgradski obrtnici do 1941. godine«, *Gazophylacium*, 16/2011., br. 3-4, 78. Prema podacima s početka 1930. na jednog osnovnoškolskog učitelja u čazmanskom je kotaru dolazilo 57 djece, što je za tadašnje prilike bio dobar omjer. Izvještaj o općem stanju uprave u kotaru Čazma za 1929. godinu. Hrvatski državni arhiv (dalje: HDA), Savska banovina — Upravno odjeljenje (dalje: SB UO), kutija 5, 124/1930.

¹⁷ Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. Marta 1931. godine, vol. III., Beograd 1938., VII, 78.

Gospodarska skica općina Kloštar Ivanić, Ivanić-Grad i Križ do 1941. godine

Većina kraja bila je pretežito poljoprivredno područje. Od 38.044 stanovnika čazmanskog kotara, koliko ih je bilo na popisu stanovništva 1931. godine, 33.225 bavilo se poljoprivredom, stočarstvom, ribarstvom i šumarstvom.¹⁸ U ivaničkom kraju tijekom 1920-ih i 1930-ih sijala se prvenstveno pšenica i kukuruz, a od povrtlarskih kultura najviše se koristio krumpir. U odnosu na poljoprivredno zemljište zasijano žitaricama, vinograda i voćnjaka bilo je relativno malo.¹⁹

Na prostoru cijele Kraljevine SHS/Jugoslavije svakodnevni život u međuraću bio je težak, obilježen nemogućnošću većeg iskoraka prema modernosti, a zbog agrarnog karaktera cijele države bio je ovisan o zemljišnim prinosima. Iako je jugoslavenstvo međuraće u smislu seoskog gospodarstva bilo obilježeno pitanjima poput agrarne reforme (u kojoj su seljacima na pojedinom teritoriju trebali biti razdijeljeni površinom veliki posjedi u vlasništvu fizičkih i pravnih osoba koje ih nisu samostalno obrađivale) te unutarnje kolonizacije (preseljenja viška stanovništva iz gospodarski pasivnih krajeva na prazne posjede koji su im trebali dati mogućnost da prehrane sebe i obitelj) — u ivaničkom kraju zapravo nije bilo velikih zemljišnih posjeda koje se tada iz vlastito, makar detaljna istraživanja po tom pitanju tek slijede. Ono što se može zaključiti jest da su u godinama obilježenim velikim poplavama ili sušama ljudi gladovali, a dolazak velike gospodarske krize 1930-ih pogoršao je situaciju. Višak poljoprivredne i obrtne robe sve se teže prodavao, zbog propasti novčarskog sektora u to doba teško se dobivalo kredite. Porezni dugovi stanovnika, osobito seljaka, rasli su od početka do sredine 1930-ih, kako na prostoru države, tako i u ivaničkom kraju.²⁰

Iako je u ivaničkom kraju prevladavao sitni posjed, u kojem su navedene kulture služile prvenstveno prehrani ljudi i stoke, dok je tek manji dio uroda završavao na tržištu, prodaja skromnih količina poljoprivrednih viškova za većinu stanovnika bila je gotovo jedini izvor prihoda. Osim toga, dosta zemljišta bilo je pod šumom i livadama, zbog čega je napredovalo šumarstvo i stočarstvo.²¹ Zbog takvog poljoprivrednog i stočarskog potencijala u

¹⁸ Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. Marta 1931. godine, vol. IV., Beograd, 1940., 210-211.

¹⁹ Usp. M. KOLAR-DIMITRIJEVIĆ, „Gospodarski razvoj Ivanić-Grada“, 201-203, 210 te D. FELETAR, n. dj., 115-118.

²⁰ M. KOLAR-DIMITRIJEVIĆ, „Gospodarski razvoj Ivanić-Grada“, 204; Mijo MIRKOVIĆ, *Ekonomska struktura Jugoslavije 1918.—1941.*, Zagreb, 1950., 92-98.

²¹ D. PAVLIČEVIĆ, n. dj., 23.

ivaničkom su području od kraja 19. stoljeća djelovale podružnice *Hrvatsko-slavonskog gospodarskog društva*, kao glavnog društva, koje je od 1840-ih radilo na podizanju poljodjelstva i drugih primarnih djelatnosti.²² Osim njege, postojale su i razne veresijske te druge seljačke zadruge. One su trebale pomoći daljnjem razvoju spomenutih djelatnosti u kraju.²³

Iako je prevladavalo stanovništvo koje se bavilo poljoprivredom i stočarstvom, to ne znači da u kraju nije bilo razvijenog obrta, trgovine, pa čak i industrije. Na primjer, u Novoselcu kraj Križa u međuratnoj Jugoslaviji radio je jedan od najvećih drvnih kombinata — *Našička d.d.* Njegova povijest započinje sredinom 1920-ih, kada su strani investitori stvorili međunarodni privatni drveni koncern *Našička d.d.*, koji je prve pogone imao u Našicama i okolici, ali je s vremenom proširio djelatnost te je počeo iskorištavati drveni potencijal i u drugim europskim zemljama. *Našička d.d.* je 1927. od države na dvanaest godina zakupila pravo iskorištavanja moslavačkih šuma. Nakon toga je u Novoselcu stvoren veliki kombinat, koji je tijekom 1930-ih imao električnu centralu, najmodernije strojeve i razvijen sustav šumskih željeznica.²⁴ Osim tog drvnog kombinata, koji je 1930-ih znao zapošljavati i više od tisuću radnika, koji su radili u novoselečkoj pilani ali i šumama u široj okolici Križa, veće industrije u ivaničkom kraju gotovo i nije bilo.²⁵ Sveukupno, 1931. godine u čazmanskom kotaru bilo je 3894 zaposlenih u industriji, zanatima i trgovini. Od toga je velika većina radila upravo za *Našičku*.²⁶

U Ivanić-Gradu je tijekom međuraća djelovalo i nekoliko štedionica, pa možemo govoriti čak i o postojanju novčarskog sektora u kraju. Osim toga, dosta je bio razvijen mali i srednji obrt te trgovina, posebno u samom Iva-

²² Hrvatsko-slavonsko gospodarsko društvo osnovano je 1841. godine. Prvi mu je predsjednik bio zagrebački biskup Juraj Haulik. Društvo, koje je izdavalo čuveni *Gospodarski list*, u nadolazećim desetljećima uspješno je radilo na razvoju i unaprijeđenju primarnog sektora u hrvatskim krajevima. »Hrvatsko-slavonsko gospodarsko društvo« <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=67997> (pristupljeno 19. lipnja 2021.).

²³ D. PAVLIČEVIĆ, n. dj., 23-25.

²⁴ Usp. Mira KOLAR-DIMITRIJEVIĆ, »Pilana u Novoselec-Križu za vrijeme kapitalizma«, *Kaj*, 17/1984., br. 3-4, 33-34, te Dragutin PASARIĆ, *Križ: povijesno-kulturna panorama*, Kutina, 2013., 45-47.

²⁵ M. KOLAR-DIMITRIJEVIĆ, »Pilana u Novoselec-Križu«, 33; npr. parni mlin i pilana Josipa Hubenija u Ivanić-Gradu u isto su vrijeme imali samo 12 radnika. Malo su veći broj radnika imale ciglana i mlin u vlasništvu Josipa Sattlera u Šarampovu, Prva ivanička parna ciglana u Kloštar Ivaniću, te pilana i mlin u vlasništvu braće Pantlik u Križu. Usp. Mira KOLAR-DIMITRIJEVIĆ, »Gospodarski razvoj Ivanić-Grada do 1945. godine«, *Grad Ivanić-Grad* [ur. Alojz Jembrih i Palma Klun-Posavec], Ivanić-Grad, 2012., 209. te Dragutin FELETAR, »Neke karakteristike geografskog položaja i razvoja stanovništva Križa i okolnih naselja«, *Kaj*, 17/1984., br. 3-4, 115.

²⁶ *Definitivni rezultati popisa stanovništva*, vol. IV., 210-211.

nić-Gradu. Doista, sitni obrt i trgovina obilježili su razvoj toga mjesta od ranog novog vijeka pa sve do modernijih vremena, dok su manje bili zastupljeni u Kloštar Ivaniću i Križu. Ostala naselja u kraju imala su gotovo isključivo ruralni karakter.²⁷

Udruženja obrtnika bila su česta, makar nemamo previše točnih podataka o njihovim odredbama i članstvu. *Obrtna zadruga* postojala je u Ivanić-Gradu od 1893., dok je ona u Križu utemeljena 1896. godine. Početkom 20. st. obrtne su zadruge postale dio Saveza hrvatskih obrtnika, u koji su ulazili krojački, kožarski i obučarski obrtnici.²⁸ Godine 1929. osnovana je i u Kloštar Ivaniću podružnica Saveza hrvatskih obrtnika. Za razliku od ranijih celih, koji su ukinuti 1870-ih, Savez je povezivao sve obrtnike, bez obzira na djelatnost. Ipak, radnici i obrtnici su se i dalje, na druge načine, nastojali povezati po svom »fahu«. Tako je npr. 1936. u Ivanić-Gradu osnovana podružnica Saveza kožarsko-prerađivačkih radnika Jugoslavije u koju se odmah učlanilo dvadesetak ivanićkih obrtnika,²⁹ a iste je godine u istom mjestu osnovana i podružnica Ujedinjenog saveza šivačkih odjevnih radnika i radnica Jugoslavije.³⁰ Te će podružnice pokušati pomoći spomenutim radnicima u poboljšanju njihova položaja, pogotovo štrajkovima.

Zbog teških uvjeta života i rada povremeno su se događali nemiri među radnicima i seljaštvom. U nekoliko je navrata, osobito u drugoj polovini 1930-ih, štrajkalo radništvo novoselečkog šumskog kombinata, kako zaposlenici pilana, tako i šumski radnici.³¹ S druge strane, i kožarsko-postolarski, kao i krojački radnici u Ivanić-Gradu štrajkali su tijekom druge polovine 1930-ih nekoliko puta. U tim štrajkovima radnici su pokazivali da imaju razvijenu svijest o svojim pravima i potrebama. Stoga su, poput tadašnjih kolega iz ostatka kontinentalne Europe, tražili povećanje primanja, skraćivanje radnog vremena i zabranu nelojalne konkurencije.³² Dok su vlasnici, prvenstve-

²⁷ M. KOLAR-DIMITRIJEVIĆ, »Gospodarski razvoj Ivanić-Grada«, 206.

²⁸ Usp. M. KOLAR-DIMITRIJEVIĆ, »Gospodarski razvoj Ivanić-Grada«, 202, te D. PAVLIČEVIĆ, n. dj., 25.

²⁹ Za pravila i odobrenje djelovanja ovoga društva vidi: HDA, SB UO, kutija 292, 3961/1936.

³⁰ Za pravila i odobrenje djelovanja ovoga društva vidi: HDA, SB UO, kutija 295, 5606/1936.

³¹ Zadnji štrajk, koji je izbio kod radnika Našičke d.d. u međuraću, eskalirao je u prosincu 1940. godine. Formalni razlog za tadašnju pobunu šumskih radnika kod Garjevića bilo je kršenje kolektivnog ugovora potpisanoga koncem 1939., tako što radništvu nije bilo osiguran propisan gablec (radništvo »nije dobilo u fasungu kavu«). Dopis kotarskog poglavarstva u Čazmi Bansknoj upravi u Zagrebu od 8. prosinca 1940. HDA, Po-bune, štrajkovi i pokreti radnika i seljaka (dalje: PŠPRS), 317k.

³² M. KOLAR-DIMITRIJEVIĆ, »Gospodarski razvoj Ivanić-Grada«, 209.

no oni manjih radnji, često odbijali dati povišice radništvu, vlasti su nastojale te štrajkove što prije likvidirati, pogotovo one zaposlenika Našičke d.d., jer se tu često radilo o nekoliko stotina štrajkaša. Najčešće su se pritom vlasti služile raznorodnim nasilnim i nenasilnim pritiscima, osudama štrajkaških vođa za komunističku djelatnost, ali i manjim koncesijama te minornim povećanjima plaća, kojima su radnike u konačnici uspješno vraćali na radna mjesta.³³

Rad društava u međuraću

Međuratno je razdoblje povijesti Jugoslavije i ivaničkog kraja bilo obilježeno vrlo razvijenim društvenim životom. Sve prije navedene akcije borbe za vlastita prava mogu nam svjedočiti i o razvijenoj svijesti i aktivnosti stanovnika kraja. Društvenu odgovornost još bolje možemo vidjeti u djelovanju raznih udruga koje su okupljale pojedince, koji su preko njih težili zadovoljavanju svojih gospodarskih, kulturnih i drugih društvenih potreba. Mnoge od njih trebale su pomoći široj zajednici na određenom području. Na žalost, za mnoga društva koja ćemo spominjati nemamo previše podataka o djelovanju.

Neke udruge postojale su već od 19. stoljeća, kada dolazi do razvoja društvenog života. Kako smo već spominjali, uz ona društva koja su služila razvoju gospodarskih djelatnosti, ovdje ćemo spomenuti druge udruge, koje su prvenstveno imale neprofitnu (možda i altruističku) ulogu među stanovništvom. Među važnija možemo uvrstiti dobrovoljna vatrogasna društva (DVD), koja su od druge polovine 19. stoljeća počela nicati u hrvatskim krajevima, pa tako i ivaničkom. Pritom treba istaknuti ulogu Ivaničanina Đure Stjepana Deželića, oca hrvatskoga vatrogastva, čijom zaslugom 1876. počinje djelovati Hrvatsko-slavonska vatrogasna zajednica kao krovna udruga dobrovoljnog vatrogastva u Hrvata. Godine 1881. Deželić je napisao prvi »Obučevnik za dobrovoljne vatrogasce«, a kasnije i mnoge druge knjige o istoj temi.³⁴ Potkraj 19. stoljeća osnivaju se prva vatrogasna društva u okolici — u Ivanić-Gradu, Križu te Kloštar Ivaniću.³⁵ Početkom 20. stoljeća sve će više mjesta u kraju osnivati DVD-ove.³⁶

³³ Za položaj radnika našičkog kombinata u ivaničkom kraju (djelatnika pilana, ali i onih koji su radili u raznim šumarijama pod tim kombinatom) vidi: M. KOLAR-DIMI-TRIJEVIĆ, »Pilana u Novoselec-Križu«, 33–47.

³⁴ Antun METZGER, »Hrvatsko vatrogastvo«, *Ivanić-grad: Spomenica izdana uz otkriće spomen-ploče Đuri Stjepanu Deželiću*, Zagreb, 1931., 112–120; Ukratko o Đuri Deželiću (1838.—1907.) vidi: Karmen MILAČIĆ, »Deželić, Đuro«, *Hrvatski biografski leksikon*, vol. 3., Zagreb, 1993., 358–360.

³⁵ Za više o njihovoj osnutku i djelovanju usp. R. HORVAT, »Povijest grada Ivanića«, 84, te Ivica RADOJEVIĆ, »Dobrovoljno vatrogasno društvo Križ i njegovo djelovanje«, *Kaj*, 17/1984., br. 3–4, 211–213.

Uz vatrogastvo, od kraja 19. stoljeća u hrvatskim krajevima počela su se osnivati i tjelovježbena društva, koja su imala važnu ulogu i u oblikovanju nacionalne svijesti.³⁷ Na prijelazu 19. u 20. stoljeće u Ivanić-Gradu djeluje podružnica najstarijeg takvog društva na našim prostorima, Hrvatskoga sokola, uz koji je od 1920-ih u istome mjestu djelovao Hrvatski katolički orao, koji je podržavala Rimokatolička crkva.³⁸ Dapače, u Ivanić-Gradu je od 1928. kraće djelovalo i hrvatsko žensko tjelovježbeno društvo Hrvatska katolička orlica, pa možemo reći kako je došlo i do podizanja svijesti žena o tjelesnom odgoju.³⁹ Iako su hrvatske sokolske i orlovske organizacije imale prilično razvijenu djelatnost u hrvatskim krajevima tijekom 1920-ih, uvođenjem šestosiječanjske diktature 1929. donijeta je odluka o njihovoj zabrani i gašenju. Krajem 1929. i na samom početku 1930. likvidirane su organizacije Hrvatskog sokola i Hrvatskog orla u cijelom čazmanskom kotaru. Time su ugašene hrvatske sokolske organizacije u Ivanić-Gradu, Kloštar Ivaniću i Križu, kao i orlovska, koja je dotad postojala u Ivanić-Gradu. Njihovo je mjesto trebala od 1930. zauzeti nova organizacija — režimski Sokol Kraljevine Jugoslavije. Odlukom režima, on je postao jedino dopušteno tjelovježbeno društvo u državi čija je djelatnost, pod patronatom dinastije, išla k razvoju jugoslavenske nacionalne svijesti u narodu.⁴⁰ Na sličan su način vlasti protežirale i druga prorežimska društva poput Jadranske straže, koja je također imala podružnice u kraju.⁴¹ Od sredine 1930. prvo u Križu, zatim u Ivanić-Gradu, a početkom 1931. i u Kloštar Ivaniću dolazi do stvaranja podružnica Sokola Kraljevine Jugoslavije, u koje su ušli mnogi članovi ugašenih tjelovježbenih udruga iz tih mjesta.⁴²

³⁶ Npr. samo tijekom 1929. u čazmanskom su kotaru osnovana dva nova DVD-a. Izvještaj o općem stanju uprave u kotaru Čazma za 1929. godinu. HDA, SB UO, kutija 5, 124/1930.

³⁷ Ivan HRSTIĆ, »Hrvatski sokol u Makarskoj (1894.—1914.)«, *Historijski zbornik*, 64/2011., br. 1, 81-82.

³⁸ R. HORVAT, »Povijest grada Ivanića«, 84. Za pravila i odobrenje djelovanja ivanić-gradskog Hrvatskog sokola vidi: HDA, Unutarnji odjel Zemaljske vlade (dalje: UOZV), kutija 5181, 2151/1913.

³⁹ Za pravila i odobrenje djelovanja ovoga društva vidi: HDA, Veliki župan Zagrebačke oblasti, kutija 23, 506/1928.

⁴⁰ Za više o režimskom Sokolu Kraljevine Jugoslavije vidi: Nikola ŽUTIĆ, *Sokol: Ideologija u fizičkoj kulturi Kraljevine Jugoslavije 1929.—1941.*, Beograd, 1998.

⁴¹ Izvještaj o općem stanju uprave u kotaru Čazma za 1929. godinu. HDA, SB UO, kutija 5, 124/1930. Za više o Jadranskoj straži vidi: Norka MACHIEDO MLADINIĆ, *Jadranska straža: 1922.—1941.*, Zagreb, 2005.

⁴² Izvještaj o općem stanju uprave u kotaru Čazma za 1929. godinu. HDA, SB UO, kutija 5, 124/1930.

Državne upravne vlasti procjenjivale su da će djelovanje prorežimskih društava samo napredovati, a time i jugounitaristička ideologija koju su forsirali. Ipak, građani su sve više shvaćali kako ona rade u duhu isključivog integralnog jugoslavenstva, pa su sve češće bile i određene reakcije na njihovo djelovanje.⁴³ Stoga su meta prijava organima režima bili oni koji su navodno pružali otpor jugointegralističkoj ideologiji. Tako su sredinom 1931. petorica ivanićgradskih učenika prijavila dugogodišnjeg lokalnog župnika Petra Cimermanovića za nedopuštenu agitaciju, tj. za razne izjave i postupke koji su se mogli protumačiti kao da su usmjereni protiv Sokola Kraljevine Jugoslavije. Upravne su vlasti doista povele opširnu istragu protiv Cimermanovića, koja je zaključena nekoliko mjeseci kasnije, kada je stari župnik oslobođen krivnje.⁴⁴ Slabljenjem diktature od sredine 1930-ih rad svih prorežimskih društava sve će više zamirati.⁴⁵

Tijekom 1920-ih i 1930-ih osnivaju se prvi nogometni klubovi u kraju. Već 1921. odobreno je djelovanje Športskog kluba Ivanić, kojeg su primarne boje bile modra i bijela.⁴⁶ Taj klub, koji je okupljao prvenstveno lokalne srednjoškolce i studente, imao je hrvatski karakter, pa će zbog incidenta iz 1932., o kojem će kasnije biti više riječi, vlasti zabraniti njegovo djelovanje. Ipak, na njegovo mjesto doći će već sredinom 1930-ih Nogometni sportski klub »Graničar«, koji je bio klub ivanićgradskih radnika te je nastupao u crveno-bijeloj kombinaciji.⁴⁷ Tijekom 1930-ih u Novoselcu počinje djelovati Križko-našički sportski klub, u koji su bili uključeni prvenstveno radnici

⁴³ Dopis kotarskog poglavarstva čazmanskog Banskog upravi u Zagrebu od 1. listopada 1930. HDA, SB UO, kutija 29, 9282/1930. Ta društva početkom 1930-ih još su bila prilično aktivna. Dana 13. i 14. lipnja 1931. održan je i veliki slet u Ivanić-Gradu, na kojem je sudjelovao niz sokolskih društava iz šire okolice, a 4. listopada 1931., u povodu otvorenja nove vježbaonice, sokolsko društvo i vatrogasno društvo u Kloštar Ivaniću održali su niz javnih vježbi. Usp. Dvomjesečni izvještaj o stanju opće uprave u kotaru čazmanskome za svibanj i lipanj 1931. HDA, SB UO, kutija 69, 1/1931. te Dvomjesečni izvještaj o stanju opće uprave u kotaru čazmanskome za rujnu i listopad 1931. HDA, SB UO, kutija 71, 1/1931.

⁴⁴ Usp. Zapisnik kotarskog poglavarstva čazmanskog o saslušanju petorice ivanićgradskih učenika od 8. srpnja 1931. HDA, SB UO, kutija 143, 18372/1931. te Dopis kotarskog poglavarstva čazmanskog Banskog upravi u Zagrebu od 2. rujna 1931. HDA, SB UO, kutija 143, 18372/1931.

⁴⁵ Već sredinom 1932. kotarski je poglavar ocijenio kako se članstvo prorežimskih društava osipa, tim više što zbog gospodarske krize nemaju sredstva za veće javne manifestacije. Tromjesečni izvještaj o stanju opće uprave u kotaru čazmanskome za drugo tromjesečje 1932. od 2. srpnja 1932. HDA, SB UO, kutija 170, 1/1932.

⁴⁶ Za pravila i odobrenje djelovanja ovoga društva vidi: HDA, UOZV, kutija 5183, 2546/1921.

⁴⁷ Za pravila i odobrenje djelovanja ovoga društva vidi: HDA, SB UO, kutija 283, 1672/1936.

kombinata Našičke d.d.⁴⁸ U mnogim su naseljima već tada djelovala i lovačka društva, poput ivanićgradskog »Srndača«, čiji su članovi prvenstveno bili dio gradske elite.⁴⁹ S druge strane, u Kloštar Ivaniću je 1930-ih djelovao čak i teniski klub.⁵⁰

Tablica 2. Popis svih društava i udruga koje su 1933. djelovale na području tadašnjih općina Ivanić-Grad, Kloštar Ivanić i Križ⁵¹

Općina	Naziv (i sjedište društva)
Križ	Župa DVD-a (Križ), DVD-i (Križ, Dapci, Hrastilnica, Okešinec, Šumečani, Konščani), Društvo za proljepšanje Križa i okolice (Križ), Čitaonica (Križ), Marvogojska udruga (Križ), Hrvatska seljačka zadruga (Križ), Pjevačko i tamburaško društvo »Kumičić« (Križ), Sokolsko društvo (Križ), Sokolska četa (Dapci), Podružnica saveza metalških radnika (Novoselec), Kriško-našički sportski klub (Novoselec), Podružnica saveza drvodjelskih radnika (Novoselec), Streljačka družina (Križ), Mjesni odbor Crvenog križa (Križ)
Kloštar Ivanić	Sokolsko društvo (Kloštar Ivanić), Sokolska četa (Lipovčani), DVD-i (Kloštar Ivanić, Mostari, Križci, Graberje), Zadruga naprednih livadara (Šarampov), Organizacija saveza obrtnika (Kloštar Ivanić), Gospodarsko društvo (Kloštar Ivanić), Srpska zemljoradnička zadruga (Graberje), Zadruga za poljoprivredni kredit (Križci), Teniski klub (Kloštar Ivanić), Streljačka družina (Kloštar Ivanić), Jadranska straža (Kloštar Ivanić), Mjesni odbor Crvenog križa (Kloštar Ivanić), Obrtničko društvo (Kloštar Ivanić)
Ivanić-Grad	DVD (Ivanić-Grad), Građanska čitaonica (Ivanić-Grad), Sokolsko društvo (Ivanić-Grad), Jadranska straža (Ivanić-Grad), Mjesna obrtna organizacija (Ivanić-Grad), Lovačko udruženje (Ivanić-Grad), Mjesni odbor Crvenog križa (Ivanić-Grad)

Osim toga, u ivanićkom kraju djeluju i druge udruge, poput Društva za proljepšanje Križa i okolice, osnovanog 1895. godine.⁵² Vidjevši kako je to kriško društvo organiziralo vrlo uspjele akcije, kojima je došlo do uređenja samog mjesta i njemu bližih predjela, mještani Ivanić-Grada odlučili su osnovati vlastito društvo. Stoga je petnaest godina kasnije s djelovanjem krenulo Društvo za proljepšanje grada Ivanić tvrde.⁵³ Od 1894. u samom Križu

⁴⁸ »Popis svih društava i udruženja na području sreza čazmanskoga« od 1. veljače 1933. HDA, Ogulinski okružni inspektorat (dalje: OGOI), kutija 10, 1797/1933.

⁴⁹ Za pravila i odobrenje djelovanja ovoga društva vidi: HDA, SB UO, kutija 258, 1383/1935. Osnivanje društva popratilo su i novine. »Osnutak lovačkog društva »Srndač« u Ivanićgradu«, *Narodne novine* (Zagreb), br. 95, 24. IV. 1935., 4.

⁵⁰ »Popis svih društava i udruženja na području sreza čazmanskoga« od 1. veljače 1933. HDA, OGOI, kutija 10, 1797/1933.

⁵¹ »Popis svih društava i udruženja na području sreza čazmanskoga« od 1. veljače 1933. HDA, OGOI, kutija 10, 1797/1933.

⁵² Za više o djelovanju vidi: D. PASARIĆ, n. dj., 31.

⁵³ Za pravila i odobrenje djelovanja ovoga društva vidi: HDA, UOZV, kutija 5179, 1932/1910.

uz školu djeluje i čitaonica.⁵⁴ Naslijeđe najveće hrvatske operne dive, Milke Trnine (1863.—1941.), rođene u Vezišću kraj Križa,⁵⁵ širilo je kriško Hrvatsko pjevačko društvo »Kumičić«, koje je djelovalo od 1909. godine.⁵⁶ Na prijelazu stoljeća i u susjednom je Ivanić-Gradu djelovalo Hrvatsko pjevačko društvo »Posavac«.⁵⁷

Sve u svemu, o bogatom društvenom životu svjedoči i popis društava koja su 1933. djelovala na području kotara Čazma. Makar je ovaj popis izrađen za šestosijećanjske diktature, kada je dobar dio ranijih društava, prvenstveno onih koja su imala hrvatski nacionalni ili stranački predznak, bio zabranjen, on je prilično indikativan. Ovaj dokument jedini je cjelovit popis udruga koje djeluju u tri ivaničke općine u međuratnom razdoblju.

Ulazak u Kraljevstvo SHS

S velikim očekivanjima ivanički je kraj dočekaio kraj Prvoga svjetskog rata. U listopadu 1918. formiralo se u Zagrebu Narodno vijeće, koje je ubrzo objavilo raskid državno-pravnih veza s Austro-Ugarskom, preuzelo na sebe brigu za Slovence, Hrvate i Srbe koji su dotad živjeli u toj Monarhiji, a zatim i najavilo ujedinjenje s Kraljevinom Srbijom. Kako je raspad Monarhije prouzročio raspad sustava vlasti, potkraj listopada 1918. Narodno vijeće, preko svoje Sekcije za organizaciju i agitaciju, uputilo je dopis u kojem je tražilo da se u pojedinim mjestima sastane građanstvo te odabere ljude koji bi rukovodili radom mjesnih odbora Narodnog vijeća kao malih organa koji su trebali preuzeti izvršnu vlast na pojedinom području. Hijerarhijski su za svoj rad trebali odgovarati središnjici Narodnog vijeća u Zagrebu. Između ostalih većih i manjih sredina, na poziv sastalo se i građanstvo Ivanić-Grada 26. listopada 1918. te je osnovan mjesni odbor Narodnog vijeća (dalje: MO NV), »da bude vezom između 'Narodnog vijeća' i naroda Ivanić-grada i okolice«.⁵⁸ MO

⁵⁴ Usp. *Pravila čitaonice u Križu pod Obedom*, Bjelovar, 1884. te Jadranka RAJČEVIĆ, »100 godina postojanja knjižnice i čitaonice Križ«, *Kaj*, 17/1984., br. 3-4, 181-187.

⁵⁵ Za više o Milki Trnini vidi zbornik: *Milka Trnina* [ur. Zdenka Weber], Križ, 2013.

⁵⁶ Za pravila i odobrenje djelovanja ovoga društva, koje je 1935. ponešto izmijenilo svoja društvena pravila, vidi: HDA, SB UO, kutija 253, 528/1935 te HDA, SB UO, kutija 256, 1134/1935.

⁵⁷ R. HORVAT, »Povijest grada Ivanića«, 84-85.

⁵⁸ Dopis MO NV-a Ivanić-Grad Sekciji za organizaciju i agitaciju NV-a SHS Zagreb od 29. listopada 1918. HDA, Narodno vijeće SHS, Mikrofilm Z-106, 663. Već u idućem dopisu centrali NV-a, MO Ivanić-Grad obratio se u dokumentu sa zaglavljem i žigom vlastitog naziva i funkcije, tj. kao »Odbor Narodnog vijeća SHS Ivanićgrad«. Ipak, sam dokument svjedoči o teškoj situaciji u kojoj je MO NV-a djelovao. Naime, oni su se 7. studenog požalili kako je poštanski promet između Zagreba i Ivanić-Grada već dva tjedna potpuno prekinut. Kako njihovi izvještaji očito nisu dospijevali do Narodnog vijeća,

NV-a Ivanić-Grada, čije je djelovanje ipak bilo ograničeno na Ivanić-Grad, odmah je započeo svoje djelovanje te je potaknuo saziv izvanredne sjednice općinskog zastupstva, u kojem su ionako većinom sjedili njegovi članovi. Za predsjednika MO NV-a Ivanić-Grad izabran je lokalni liječnik Zlatko Agnezi, potpredsjednikom je postao župnik Pero Cimermanović, tajnikom tadašnji student prava Juraj Krnjević, a blagajnikom učitelj Josip Kelšin. Uz njih izabrano je još devet odbornika, također iz redova uglednih građana (Tomislav Barišić, Milan Klun, Dragutin Hiršl, Bogumil Kohut, Franjo Moguš, Luka Pleše, Stjepan Šušković, Dragutin Žalac i Vladimir Rubetić).⁵⁹

U nemirnim mjesecima koji su slijedili MO NV-a Ivanić-Grad organizirao je opskrbu stanovništva, prikupljajući hranu, ali i tzv. »narodni porez«, kojeg je dio išao i za djelovanje centrale, zagrebačkog Narodnog vijeća.⁶⁰ Zbog takve dobre organizacije u samom Ivanić-Gradu nije došlo do gladi, koja je pogodila susjednu Općinu Kloštar Ivanić.⁶¹ Osim toga, MO je preuzeo na sebe brigu za red i mir, formirajući tzv. »narodnu stražu«. Koncem studenog 1918. MO NV-a Ivanić-Grad izvijestio je središnjicu NV-a kako je od njihovih članova formirana »narodna garda« u mjestu, kojoj je na čelu poručnik Vladimir Gold, te da se ona brine o imovinskoj i osobnoj sigurnosti građana. Sama »narodna garda« imala je 39 vojničkih pušaka s oko 400 metaka. Iz priloženog opsežnog popisa njenih članova doznajemo da je brojila 141 oso-

poslali su jednog svog člana da izvještaj osobno odnese u Zagreb. U tom izvještaju svjedoči se kako je 3. studenog održana skupština odbora i naroda u Ivanić-Gradu, na kojoj su svi okupljeni mještani »prisegli vjernost 'N.V.'-u i upisali se u 'Narodnu stražu', koja »već sad broji preko 150 članova, čuva red i mir i uspjelo je, da se zapriječi već u početku robljenje i paljenje«, koje je pogodilo mnoge druge sredine tadašnje Hrvatske. Dopis MO NV-a Ivanić-Grad Sekciji za organizaciju i agitaciju NV-a SHS Zagreb od 7. studenog 1918. HDA, Narodno vijeće SHS, Mikrofilm Z-106, 665.

⁵⁹ Dopis MO NV-a Ivanić-Grad Sekciji za organizaciju i agitaciju NV-a SHS Zagreb od 29. listopada 1918. HDA, Narodno vijeće SHS, Mikrofilm Z-106, 665. Juraj Krnjević, kasnije glavni tajnik HSS-a, u to vrijeme je završavao pravni fakultet. Kroz priču o svom životu Krnjević je pričao i o vremenu djelovanja MO NV-a u Ivanić-Gradu. Vidi: Neda PRPIĆ, *Dr. Juraj Krnjević: Tri emigracije*, vol. I, Zagreb 2004., 10-11.

⁶⁰ Mjesni odbor se čak pohvalio da je od građana uspješno skupio više od 40.000 kruna pomoći za rad NV-a, što je bio velik novac i pokazuje da su građani ne samo prihvaćali novu vlast, već da su joj iskreno željeli pomoći. Na žalost ne znamo kako se i od koga taj porez sakupljao. Usp. Dopis MO NV-a Ivanić-Grad Sekciji za organizaciju i agitaciju NV-a SHS Zagreb od 29. listopada 1918. HDA, Narodno vijeće SHS, Mikrofilm Z-106, 663-664 te »Prehrambeni odbor u Ivanić gradu« od 21. studenog 1918. Vidi: HDA, Narodno vijeće SHS, Mikrofilm Z-106, 672.

⁶¹ Poglavarstvo Općine Kloštar Ivanić 22. studenog 1918. tražilo je od NV-a u Zagrebu da pošalje izdašnu pomoć u žitaricama za stanovnike Lonje Ivaničke te Donjeg i Gornjeg Šarampova, danas u sastavu Grada Ivanić-Grada, koji su potkraj 1918. bili na rubu gladi. Dopis Poglavarstva upravne općine Kloštar Ivanić NV-u SHS od 22. studenog 1918. HDA, Narodno vijeće SHS, Mikrofilm Z-106, 673.

bu, koje su većinom pripadale srednjem sloju građanstva te su ranije odslužile vojni rok.⁶² Na kraju svog djelovanja, sredinom ožujka 1919., MO NV-a Ivanić-Grad dostavio je središnjici, NV-u SHS, zapisnike o svojem radu. Oni pripadaju među rijetke gotovo potpuno sačuvane zapisnike o djelovanju nekog MO NV-a na području Hrvatske te svjedoče o vrlo intenzivnom radu ivanićgradskog odbora.⁶³

I u drugim mjestima od listopada 1918. dolazi do formiranja MO NV-a i »narodne straže«.⁶⁴ U nesigurnim vremenima mnogi su se bjegunci iz austro-ugarskih oružanih postrojbi (tzv. zeleni kadar), ali i poneki lokalni mještani priključili raznim razbojničkim bandama koje su u doba opće gladi i neimaštine pljačkale okolna mjesta.⁶⁵ Iako je situacija bila alarmantna, zbog bolje organizacije organa narodne straže u Kloštar Ivaniću i Ivanić-Gradu, ali i veće koncentracije organa reda i mira, osim sitnih izgređa nije došlo do ulaska pljačkaša u ta mjesta. S druge strane, na samom kraju listopada i u prvim danima studenog pljačkaši su u nekoliko navrata ušli u Križ.⁶⁶ Iako je u Križu narodna straža u početku bila najmanje brojna i slabo organizirana, zajedno s pristiglim žandarmerijskim organima u više je navrata početkom studenog 1918. uspješno odbila napad pljačkaških bandi, koje su prije toga (noću 30. studenog) ušle u mjesto i nesmetano pljačkale.⁶⁷

Zbog takvih nemilih pojava u nemirnim vremenima oko ujedinjenja u Kraljevstvo SHS (listopad — prosinac 1918.), organi koje je novi državni vrh

⁶² Usp. Dopis MO NV-a Ivanić-Grad Sekciji za organizaciju i agitaciju NV-a SHS Zagreb od 29. listopada 1918. HDA, Narodno vijeće SHS, Mikrofilm Z-106, 664 te Dopis MO NV-a Ivanić-Grad Sekciji za organizaciju i agitaciju NV-a SHS Zagreb od 28. studenog 1918. HDA, Narodno vijeće SHS, Mikrofilm Z-106, 674.

⁶³ »Zapisnik o radu odbora Narodnog vijeća u Ivanić-gradu«, HDA, Narodno vijeće SHS, Mikrofilm Z-106, 682-691.

⁶⁴ Zanimljivo, već sredinom studenog 1918. kriški župnik Juraj Tomac, predsjednik MO NV-a Križ, obratio se središnjici NV-a u Zagrebu tražeći uime svojih župljana informacije kako se nakon prestanka ratnog stanja može komunicirati sa SAD-om. Naime, mnogo je stanovnika Križa i drugih mjesta ivaničkog kraja imalo članove obitelji u toj zemlji s kojima dugo nisu komunicirali. Pismo župnika Jurja Tomca NV-u u Zagrebu od 18. studenog 1918. HDA, Narodno vijeće SHS, Mikrofilm Z-106, 663.

⁶⁵ Pljačke, palež i koristoljubna ubojstva koja su počinile razne grupe i zeleni kadar u jeku raspada stare i formiranja nove države bili su svakodnevna realnost. Vojni bjegunac Tomo Prigorac, koji se krio kod majke u Šušnjarima, tijekom listopada 1918. počinio je nekoliko krađa, pri kojima je čak i ubio jednog čovjeka, ali je ubrzo uhićen u Dugom Selu. Dražen KOVAČEVIĆ, Franko MIROŠEVIĆ, *Nemiri i stranački život u Moslavini 1917.—1923.*, Kutina, 2013., 89.

⁶⁶ Početkom studenog 1918. došlo je do većeg sukoba vojske i pljačkaša kod Kloštar Ivanića, pri čemu je poginulo 16, a ranjeno 10 osoba. Nekoliko dana prije isto se dogodilo i kod Novoselca. Usp. D. PASARIĆ, n. dj., 41, te D. PAVLIČEVIĆ, n. dj., 21.

⁶⁷ D. KOVAČEVIĆ, F. MIROŠEVIĆ, n. dj., 90.

osnovao i opunomoćio da se u vrijeme provizornog uređenja države brinu o održavanju reda i mira, kao i oni koji su nastavili djelovati od austrougarskog razdoblja, formirali su posebne prijeko sudove, kažnjavajući sve teže prijestupe strijeljanjem, a »manja« remećenja reda i mira batinanjem.⁶⁸ Još koncem listopada 1918. bio je formiran posebni prijeki sud za Bjelovarsko-križevačku županiju koji je trebao kažnjavati koristoljubna ubojstva, pljačke, palež i druge slične zločine, a ubrzo su slični zločini došli pod ingerenciju vojnih vlasti, čiji su organi često bez istraga kažnjavali razne zločine.⁶⁹

Neki građani, koji su se osjećali ugroženi, podržali su osnivanje prijekih sudova te energičniji postupak protiv buntovnika.⁷⁰ Takve su se stvari doista događale u ivaničkom području, koje su ugrožavali razni pljačkaši. Dana 5. studenog 1918. žandarmerijski poručnik Novaković s odredom vojnika nakon kratkog postupka dao je strijeljati šest mladića, koje je bio uhitio pod sumnjom da su počinili niz pljački u Križu i okolici.⁷¹ Slično je učinio nekoliko dana poslije i u Ivanić-Gradu, gdje je strijeljano šest osoba koje su pretihodnih dana palile i pljačkale u okolici, dok su drugi, nakon javnog batinanja, pušteni kućama.⁷² Takav postupak izazvao je val pritužbi, tim više jer su ubijeni mahom bili tek mladići. Središnje državne vlasti otklonile su pritužbe na takve oštre mjere te su postupke sebi podređenih organa reda i mira proglašavale pravovaljanima.⁷³

⁶⁸ Rudolf HORVAT, *Hrvatska na mučilištu*, Zagreb, 1992., 62-63.

⁶⁹ U kolovožu 1919. opširnim dopisom protiv takvih nestalnih sudova istupio je državni odvjetnik u Bjelovaru, koji je smatrao kako suđenja za spomenute zločine trebaju doći pod isključivi nadzor redovnih sudova. Dopis bjelovarskog državnog tužioca županu Bjelovarsko-križevačke županije od 19. kolovoza 1919. HDA, Predsjedništvo Zemaljske vlade (dalje: PrZV), kutija 986, 9269/1919.

⁷⁰ D. KOVAČEVIĆ, F. MIROŠEVIĆ, n. dj., 91.

⁷¹ Matica umrlih župe Križ navodi imena strijeljanih (Franjo Bartol, Ivo Špelić, Bogoslav Knoutek, Mato Grgat, Lovro i Ivan Vukošić). D. KOVAČEVIĆ, F. MIROŠEVIĆ, n. dj., 91. Dopis komandanta žandarmerijske stanice Križ od 11. prosinca 1919. spominje strijeljanje pljačkaša 4. studenoga 1918. u Križu, koje je naredio poručnik Novaković. Isti dopis malo drukčije navodi strijeljane (Ivan Kuštek, Ivan Spelić, Lovro Vukošić, Franjo Bartol, Mato Grgat i Milan Kušec). Dopis komandanta žandarmerijske stanice Križ komandiru žandarmerijske čete u Bjelovaru od 11. prosinca 1919. HDA, PŠPRS, 397.

⁷² D. KOVAČEVIĆ, F. MIROŠEVIĆ, n. dj., 96.

⁷³ Vođa skupine »kaderaša« koji su napadali Ivanić-Grad u tim nemirnim vremenima navodno je bio Đuro Dijanek zvani Bort. Članovi skupine pohvatani su do 9. studenoga, pa su se građani ivaničkog kraja (Stjepan Čkomec, Mato Kolarić, Anka Knežić, Kata Šimunec, Kata Tarnik i Ivo Dijanek Bort) žalili na postupak Novakovića i strijeljanje Jose Čkomca, Stjepana Knežića, Ive Bunjevca, Ive Borta te dva brata Tarnika. Pri tome se čak preko zastupnika Hrvatske stranke prava (dalje: HSP) Dragutina Hrvoja (na kojeg ih je uputio možda kriški župnik Juraj Tomac) tražili od Ministarstva unutrašnjih poslova (dalje: MUP) istragu protiv poručnika Novakovića i vojnih vlasti odgovornih za

Navedenim postupcima »prijekog suđenja« i oštrog kažnjavanja usprotivio se i kriški župnik Juraj Tomac. On je isticao kako su prijeki sudovi i drugi slični provizorni organi donosili osude bez valjanih ili ikakvih istraga. Zbog svojih energičnih nastupa ubrzo se zamjerio lokalnim organima reda i mira. Ne treba čuditi što su oni potkraj 1918. u nekoliko navrata prijavili župnika Tomca, inače poznatog pristašu ranije Čiste stranke prava, zbog protu-državnih izjava.⁷⁴ Tomac je javno nastupao protiv jugoslavenstva, kao branitelj onoga što je smatrao hrvatskim narodnim interesima. Vlasti su se doista bojale njegova utjecaja u kraju, pa su 1918. čak zabranile održavanje polnoćke i zatražile od nadređenih mu crkvenih organa da ga smire. Iako su vlasti nastojale da Tomac ublaži oštru retoriku, u godinama nakon ujedinjenja nisu to uspijevale postići.⁷⁵ Tomac je na samom kraju 1919. ponovno prijavljen i uhićen pod optužbom da je odbio u povodu prve obljetnice ujedinjenja u Kraljevstvo SHS služiti svečanu misu te pogotovo zabranio da se na njoj pjeva »Tebe Boga hvalimo«. To je uhićenje izazvalo manju pobunu građana, koji su se početkom siječnja 1920. okupili pred zgradom Općine u Križu, tražeći Tomčevo puštanje. Tomac je ponovno prijavljen 1923. zbog propovijedi u kojoj je beogradski režim usporedio s osmanskim zulumčarima.⁷⁶ I u nadolazećim godinama vlasti su se često susretale s mnogim istupima župnika Tomca, ali i drugih pojedinaca u ivaničkom kraju.

Po stvaranju Kraljevstva SHS proces utvrđivanja nove vlasti potrajao je nekoliko godina. Kako je rano postalo vidljivo da je cilj režima unitarna i centralistička država, stanovnici ivaničkog područja, kao i ostalih hrvatskih krajeva, brzo su postali nezadovoljni novom vlašću.⁷⁷ Tim više jer je ona nastojala nedemokratskim metodama nametnuti svoje ideje i osigurati njihovu

ta smaknuća. Novaković je doista u svibnju 1919. izveden pred vojni sud, ali o daljnjem tijeku postupka protiv njega nemamo informacija. Za spomenutu pritužbu i odlgovor na nju vidi: HDA, PrZV, kutija 965, 774/1919.

⁷⁴ Juraj Tomac (1886.—1930.) bio je rimokatolički svećenik, rodom iz Molvi, pristaša i višegodišnji zastupnik Čiste stranke prava u Hrvatskom saboru. Zaređen je 1899., a 1910. došao je na službu u Križ, gdje će ostati sve do smrti. Bio je prilično dobar orator i agilni promicatelj pravaške ideologije, zbog čega je bio omiljen među župljanima, ali i progonjen od strane vlasti, kako u austrougarsko doba, tako i u doba monarhističke Jugoslavije. Za više o njemu vidi: Ivica MIŠKULIN, »Župnik Juraj Tomac i vlasti Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca 1919.—1923.«, *Croatia Christiana Periodica*, 55/2005., 185-208; Stjepan MATKOVIĆ, *Čista stranka prava 1895.—1903.*, Zagreb, 2001., 173; D. PASARIĆ, n. dj., 36-37, 42.

⁷⁵ I. MIŠKULIN, n. dj., 190-192.

⁷⁶ Usp. I. MIŠKULIN, n. dj., 193-196, 204-205, te D. KOVAČEVIĆ, F. MIROŠEVIĆ, n. dj., 220-221.

⁷⁷ D. KOVAČEVIĆ, F. MIROŠEVIĆ, n. dj., 118-130; D. PASARIĆ, n. dj., 43.

prevlast nad idealima vlastitih građana, osobito onih hrvatske nacionalnosti. Nezadovoljstvo hrvatskoga pučanstva je raslo jer je smatralo da u procesu izgradnje državne zajednice treba ići drukčijim, demokratskijim metodama te da treba osigurati predispozicije za poseban razvoj svih naroda. Naravno, nezadovoljstvo je bilo povezano i s lošom gospodarskom situacijom u zemlji. Nove državne vlasti teško su ispravlјale negativne ekonomske trendove Prvoga svjetskog rata pa je još tijekom 1919. hrvatskim krajevima i dalje vladala glad i neimaština.⁷⁸

Nove vlasti su svaku oporbu svojim planovima o izgradnji jedinstvene, unitarne i centralizirane države smatrale prijetnjom te su često na njih reagirale — silom. U vremenu nakon ujedinjenja, u kojem su konačno barem svi punoljetni muški građani države (izuzev vojnih djelatnika) dobili pravo glasa, dolazi do učvršćivanja tadašnjeg HPSS-a i njegove aktivnosti u hrvatskim krajevima, u kojima se velika većina stanovništva i dalje bavila poljoprivredom te s njom povezanim djelatnostima. U okvirima borbe za hrvatska prava HPSS već rano po ujedinjenju postaje važan politički čimbenik, suprotstavljajući konceptu jedinstvene centralizirane i unitarne države pod žezlom Karadorđevića pravo samoodređenja hrvatskog naroda, republikanizam, federalizam te demokraciju. Sve to obuhvaćao je termin »hrvatska seljačka neutralna republika«, kojim je HPSS pozivao na federalizaciju države, što središnje državne vlasti, pretežito u rukama srbijanskih stranaka, nisu željele prihvatiti.⁷⁹

Konačnim dobivanjem općeg prava glasa za punoljetne muškarce u Kraljevini SHS započinje proces jače politizacije seljaštva, koji je bio bitan jer su oni predstavljali većinu ukupne populacije. U to doba H(P)(R)SS, koji najviše podupire ovaj proces, postaje najmnogoljudnija stranka s hrvatskim predznakom. To se događa zato što se ta stranka koristila demokratskim metodama u borbi za nacionalno-politička te gospodarska prava seljaka i hrvatskog naroda općenito, a privlačila je i obrtnike, trgovce, učitelje te sve druge radne skupine koje su se poistovjećivale s tim ciljevima.⁸⁰

⁷⁸ Neda ENGELSFELD, *Prvi parlament Kraljevstva Srba, Hrvata i Slovenaca — Privremeno narodno predstavništvo*, Zagreb, 1989., 64-69.

⁷⁹ Privlačnost programa H(R)SS-a možda je najvidljivija u Ustavu neutralne seljačke republike iz 1921., koji je »sadržavao niz izuzetno liberalnih stavova koji su definirali tadašnju Hrvatsku kao izrazito demokratsku zajednicu doma i naroda, zajednicu koja se temelji na socijalnoj pravdi, širokom narodnom prosvjećivanju i vladavini prava«. Hodimir SIROTKOVIĆ, »Radićev ustav neutralne seljačke Republike Hrvatske iz 1921. godine«, *Radovi — Zavod za hrvatsku povijest*, 32-33/2000., 306.

⁸⁰ Suzana LEČEK, »Selo i politika: Politizacija hrvatskog seljaštva 1918—1941.«, *Hrvatska politika u XX. stoljeću* [ur. Ljubomir Antić], Zagreb, 2006., 119-143.

HSS je od svog osnutka, tj. još kao HPSS, bio značajan politički faktor u ivaničkom kraju. Već na izborima 1908. u čazmanskom kotaru, kojem je pripadao i ivanički kraj, za poslanika u Hrvatski sabor izabran je član HPSS-a Vinko Lovreković.⁸¹ On će i kasnije redovno biti biran za poslanika u toj sredini.⁸² I sam Stjepan Radić već je rano po osnutku stranke imao mnoštvo pristaša u krajevima uz Savu. Svoju je popularnost Radić dodatno učvrstio jer je za Prvoga svjetskog rata njegova obitelj kupila vinograd u Moslavini, a osim toga, kao predsjednik stranke, često je agitirao u kraju.⁸³ Dapače, u nemirnim vremenima raspada Austro-Ugarske Monarhije i stvaranja Kraljevstva SHS Radić je bio jedini političar koji se usudio držati političke govore u manjim mjestima Banske Hrvatske. U studenom 1918. MO NV-a Ivanić-Grad pozvao je više političara, članova Narodnog vijeća u Zagrebu, da dođu u njihovu sredinu te javno nastupe pred građanima. Odazvao se samo Stjepan Radić, koji je održao inspirativan govor.⁸⁴

Uzroci velike pobune u ivaničkom kraju 1920. godine
Smjer kojim je nakon ujedinjenja krenula država nije se svidio većini stanovnika hrvatskih krajeva, ponajviše jer je nastupao protiv demokracije i hrvatske samoupravne tradicije. Protiv toga su ustale gotovo sve političke stranke s hrvatskim predznakom, prije svega HPSS. Nezadovoljstvo građana izazivalo je represiju vlasti prema njihovim legitimnim zahtjevima. Kako su se sredinom 1919. na nagovor HSS-a počeli među stanovništvom hrvatskih krajeva skupljati potpisi za uspostavu republike, i na području triju ivaničkih općina dolazi do prvih naznaka nemira. U isto doba, središnje državne vlasti nastojale su osigurati da niži upravni i policijski organi budu odani njiho-

⁸¹ Vinko Lovreković (1873.—1937.) bio je aktivni član H(P)SS-a. Na listi te stranke u više je navrata u čazmanskom kotaru, kojem su pripadale i tri ivaničke općine, izabran u Hrvatski sabor, kao prvi seljak koji je u njemu sjedio. Usp. Hrvoje PETRIĆ, „Vinko Lovreković“, <http://povijest.net/v5/zivotpis/hr-zivotopisi/2008/vinko-lovrekovic/> (pristupljeno 4. ožujka 2014.) te N. PRPIĆ, n. dj., 10.

⁸² U ivaničkom kraju neposredno nakon Prvoga svjetskog rata bila je prilično jaka i Hrvatska stranka prava (nasljednik Čiste stranke prava), čiji je istaknuti pristaša nastavio biti kriški župnik Juraj Tomac. Župnik Tomac se čak kandidirao na listi te stranke na izborima za Ustavotvornu skupštinu 1920. godine, ali nije izabran. Josipa PAVER, *Zbornik građe za povijest radničkog pokreta i KPJ 1919—1920.: Dvor, Glina, Ivanić-Grad, Kostajnica, Kutina, Novska, Petrinja, Sisak*, Sisak, 1970., 410.

⁸³ Stjepan Radić je 1916. kupio vinograd u Gornjoj Vlahinički. D. KOVAČEVIĆ, F. MIROŠEVIĆ, n. dj., 132.

⁸⁴ Makar sami stanovnici Ivanić-Grada tada još nisu oduševljeno pristajali uz Stjepana Radića, Juraj Krnjević, kasnije glavni tajnik HSS-a, u svojim je sjećanjima priznao da ga je baš njegov govor 10. studenom 1918. u Ivanić-Gradu privukao bavljenju politikom. N. PRPIĆ, n. dj., 10-11.

vim idejama. Ipak, čini se da su pod utjecajem HPSS-a dotadašnji žandarmerijski organi barem djelomično odbili položiti prisegu vjernosti novom državnom uređenju. Između ostalog, zbog odbijanja obvezne prisega državnoj vlasti sredinom 1919. prijavljeni su djelatnici žandarmerijske postaje Kloštar Ivanić. Ipak, nakon kraćih izvida u lipnju 1919. utvrdilo se kako im se »ne može pripisati nikakva političko-stranačka pripadnost«.⁸⁵ U istom dopisu uočeno je kako je vrlo brzo »seljaštvo u okolici Ivanić-Kloštra prihvatilo Radićeve ideje, a to je nepovoljno utjecalo na narodne vojnike koji su bili dodijeljeni ovoj [žandarmerijskoj] stanici. Oni su 14. IV 1919. uskratili polaganje propisane prisega kralju Petru, pa su zbog toga bili otpušteni iz žandarmerijske službe«.⁸⁶

U veljači 1920. u jeku je bila predizborna bitka, jer su se trebali održati izbori za općinska vijeća. U samom Ivanić-Gradu osjećala se aktivnost komunista i Hrvatske pučke stranke (dalje: HPS), ali i HPSS-a, koji se trudio osigurati pobjedu dotadašnjem općinskom odboru koji se poslije rata priklonio toj stranci te je bio raspušten jer je također odbio položiti prisegu novome vladaru.⁸⁷ Općenito, u čitavom ivaničkom kraju seljačka je stranka nakon ujedinjenja doživjela veliki porast popularnosti. U kući Štefa Brajnića u Okešincu u ožujku 1920. trebala se održati tajna sjednica pristaša te stranke za Općinu Križ, ali je odgođena zbog pritiska režima.⁸⁸ Sredinom travnja iste godine održana je u Ivanić-Gradu protestna skupština građana protiv talijanskih posezanja za Rijekom i Primorjem, koja je trebala završiti izglasavanjem javne rezolucije protiv talijanskog imperijalizma. Međutim, za vrijeme govora učitelja Josipa Kelšina skupština se okrenula te je građanstvo počelo vikati protiv rata, a za mirnodopsku republiku, pa je načelnik Ivanić-Grada Šušković kao izaslanik državne vlasti morao skup prekinuti.⁸⁹ Poslije će se pokazati kako su to bile samo prve naznake dubljeg nezadovoljstva.

Na području cjelokupnog Kraljevstva SHS u okolnostima lošeg gospodarskog stanja, političke nesigurnosti države, ali i pitanja njenog daljnjeg puta, državna je vlast nastojala osigurati npr. da se provede rekvizicija oružja zaostalog kod građana od kraja Prvoga svjetskog rata te da se okončaju najavljeni štrajkovi radnika u državnim poduzećima, koji su pokrenuti zbog malih plaća i širenja komunističke ideologije — ali koji nisu toliko pogodili ivanički kraj.⁹⁰ I u gospodarstvu stanje nije bilo sređeno. Jedna od posljedi-

⁸⁵ J. PAVER, n. dj., 81-82.

⁸⁶ *Isto.*

⁸⁷ J. PAVER, n. dj., 116.

⁸⁸ ISTI, n. dj., 124.

⁸⁹ ISTI, n. dj., 140-141.

ca rata bila je odsutnost radne snage (ubijeni, ranjeni, raseljeni u sukobima ili u poraću), kao i stoke rekvirirane za ratne potrebe.⁹¹ Zbog toga se odужи prijelaz iz ratnog u središnje, mirnodopsko gospodarstvo. Uz to je dolazila i loša vanjskopolitička perspektiva, u kojoj se očekivao mogući ratni sukob Kraljevstva SHS s Italijom ili Mađarskom zbog nesređenih međusobnih granica. U takvim okolnostima trebalo je i prvi put krenuti u regrutaciju i služenje vojnog roka u novoj vojsci. Prema srpskim vojnim propisima, koji su preneseni i na hrvatske krajeve, novačenje je trebalo pratiti i popisivanje te žigosanje zaprežne stoke kako bi se utvrdilo u kojoj se mjeri ona može upotrijebiti za vojne potrebe.⁹²

Represija novih državnih organa nakon provedenog ujedinjenja 1918., u kombinaciji s glasinama da nova vlast oduzima stoku od vlasnika za potrebe prijevoza i prehrane vojske, ali i jakim republikanskim idejama, početkom rujna 1920. digla je na oružje veći broj ljudi u Moslavini, Posavini, Banovini, dijelu Prigorja i nekim drugim hrvatskim krajevima.⁹³

Sam početak pobune bio je vezan uz glasine koje su se širile o svrsi obilježavanja stoke, tj. da žigosanje prati i rekvizicija konja te da je ranije u garašničkom kraju prilikom provedbe tih odluka došlo do većeg sukoba organa vlasti s mještanima, u kojem je bilo poginulih.⁹⁴ Bile su to uvelike preuveličane, dijelom i izmišljene glasine, nakon kojih su 4. rujna uslijedili pozivi na pobunu protiv vlasti koji su se počeli širiti mnogim mjestima Zagrebačke i Bjelovarsko-križevačke županije.⁹⁵

Prvi otpori žigosanju stoke, koje nije bilo dio prakse dotadašnjih austrougarskih vlasti, došli su iz grubišnopoljskog kotara, da bi se ubrzo žarišta otvorenih pobuna protiv vlasti otvorila u kotarima Čazma, Kutina i Dugo Selo.⁹⁶ Već 4. rujna 1920. na tajnom sastanku u Širincu, pod predsjedanjem Filipa Lakuša i Ivana Novosela, odlučeno je da se istoga dana digne pobuna u čazmanskome kotaru. Zavjerenici su naredili da se krene skupljati što više naroda u okolici Križa, da bi samo nekoliko sati kasnije »naoružani seljaci«, kako su ih vlasti nazvale, izveli svoju prvu akciju. Na željezničkoj postaji Novoselec-Križ zaustavili su vlak.⁹⁷ Dana 5. rujna mase seljaka iz drugog su po-

⁹⁰ N. ENGELSFELD, n. dj., 186.

⁹¹ ISTI, n. dj., 64.

⁹² Franjo TUĐMAN, *Hrvatska u monarhističkoj Jugoslaviji*, vol. I., Zagreb 1993., 297.

⁹³ Ivo BANAC, *Nacionalno pitanje u Jugoslaviji: Porijeklo, povijest, politika*, Zagreb, 1995., 203; Ivan OČAK, »Križka republika«, *Kaj*, 17/1984., br. 3-4, 54.

⁹⁴ I. BANAC, n. dj., 203-205, N. ENGELSFELD, n. dj., 214-221.

⁹⁵ J. PAVER, n. dj., 336.

⁹⁶ Usp. ISTI, n. dj., 334, te I. BANAC, n. dj., 203-205.

kušaja uspjele razoružati žandarmerijsku postaju u Križu. Tom prilikom zaplijenjeno je nešto oružja, a pobunjenici su ušli u zgradu Općine i pošte.⁹⁸ Ohrabreni početnim uspjesima pobunjeni su seljaci navečer 5. rujna proglasili seljačku hrvatsku republiku, poznatu pod nazivom Križka republika.⁹⁹ Uza sve navedeno može se uočiti kako pobunjenici nikada nisu izložili nikakav opširniji program. Osim nedefiniranih poziva na rušenje vlasti, ne možemo tvrditi koji su bili konačni ciljevi ustanika.

Ban Matko Laginja u jednom kasnijem izvještaju nastojao je opisati dublje uzroke pobune. Naglasio je kako još od doba Austro-Ugarske Monarhije pučanstvo prema državi gaji izvjesno nepovjerenje i shvaćanje o nekoj tuđinskoj vlasti nad njima. Osim toga, istaknuo je kako je nakon kraja Prvog svjetskog rata »neuko seljačstvo« pod utjecajem ideja koje su iz boljševičke Rusije donijeli vojni zarobljenici »počelo slobodu shvaćati kao neko opće pravo svakoga na sve, kao neko ukinuće svih dužnosti, što ih svaka uređena država traži i tražiti mora od svojih državljana«. ¹⁰⁰ Laginja je istaknuo kako su »nesređeni nazori seljaka o državi« i privlačnost nedefiniranog termina *republike*, koji je HPSS tada propagirao, uvjetovali da se narod pobuni protiv vlasti. ¹⁰¹

U konačnici možemo reći kako je centar pobune protiv žigosanja stoke u cijelom moslavačko-posavskom kraju bio u Križu, zbog čega se potvrđuje njen kolokvijalni naziv Križka republika. Za hrvatske seljake pobuna je bila potaknuta socijalno-nacionalnim razlozima te je imala takav karakter, dakle ne isključivi hrvatski. ¹⁰² Tim više što je bjelovarsko-križevački župan 1920. istaknuo kako su pobune izbile i u nacionalno miješanim, srpsko-hrvatskim sredinama. ¹⁰³ Sama buna imala je karakter socijalno-nacionalnog nemira jer je kombinirala elemente nezadovoljstva društveno-gospodarskom situacijom nastalom nakon ujedinjenja 1918. s političko-nacionalnim ukalupljanjima u nove obrasce života i djelovanja, na čemu je inzistirala nova državna vlast. Stoga možemo govoriti o pobuni kao općem ustanku u kojem je sudjelovalo mnoštvo stanovnika, makar ne svi, protiv ideja koje im je nametala državna vlast. To što su pobunu poticali najviše pristaše HPSS-a, u krajevima gdje

⁹⁷ Pobuna se pokušala proširiti i u druge sredine, pa su se 5. rujna i u Posavskim Bregima počeli skupljati naoružani nezadovoljnici. I. OČAK, n. dj., 57

⁹⁸ J. PAVER, n. dj., 303-304.

⁹⁹ I. OČAK, n. dj., 59.

¹⁰⁰ J. PAVER, n. dj., 371.

¹⁰¹ I. BANAC, n. dj., 198-200.

¹⁰² N. ENGELSFELD, n. dj., 220.

¹⁰³ J. PAVER, n. dj., 321.

je ta stranka već bila politički etablirana i jaka, samo govori o njenoj snazi u seljačkom narodu.

U okupljanju pobunjenika važnu su ulogu odigrale republikanske ideje Stjepana Radića, koji se zbog otvorenog nepriznavanja novostvorene države i njene vlasti tada nalazio u policijskom pritvoru u Zagrebu te pobunu nije izravno poticao niti u njoj sudjelovao.¹⁰⁴ Iako je teško tvrditi da je vodstvo stranke potaknulo podizanje ustanka, primjećuje se kako su lokalni istaknuti članovi HPSS-a doista stali na njegovo čelo.¹⁰⁵ Kao idejne začetnike pobune u ivaničkom kraju spominjalo se više osoba, a žandarmerijska postaja u Kloštar Ivaniću, zato što su se 4. rujna sastali u tom mjestu, kao organizatore je navodila visokopozicioniranog člana HPSS-a Vinka Lovrekovića te »nekog dra Badalića, koji je u vezi s komunistima«.¹⁰⁶ Ipak, bile su to teško provjerljive vijesti. Nakon okončanja pobune zapovjednik žandarmerijskog voda iz Kloštar Ivanića zatražio je raspisivanje tjeralice za Vinkom Lovrekovićem i Josipom Badalićem zbog navodnih poziva na pobunu stanovnika ivaničkog kraja. Naveo je kako se obojica najvjerojatnije (nakon poraza pobunjenika) skrivaju »po šumama u okolini Rače«.¹⁰⁷ U kriškom kraju kao kolovođe pobune spominjali su se također pristaše HPSS-a Đuro Kralj, Ivan Novosel i Filip Lakuš. Oni su, prema navodima vlasti, »otvoreno propagirali osnutak republike te i osnovali narodno vijeće i narodnu gardu«.¹⁰⁸ Oni doista jesu preuzeli vodstvo ustanka. Filip Lakuš, rodom iz Širinca, bio je tada čak član užeg rukovodstva HPSS-a te se zbog toga smatrao glavom ustanka u Općini Križ.¹⁰⁹

Osim njih, nemirima su se brzo priključili bivši pripadnici bivše austrougarske vojske, prvenstveno oni iz čazmanskog kotara — kako oni koji su nedavno pripadali zelenom kadru, tako i drugi, koji su bili u ruskom zarobljeništvu. Oni su nastojali omasoviti pokret u ivaničkom, ali i okolnim krajevima.¹¹⁰ Jedan od vođa pobune, HPSS-ovac Filip Lakuš, kasnije je zapisao da

¹⁰⁴ N. ENGELSFELD, n. dj., 223.

¹⁰⁵ F. TUĐMAN, n. dj., 297.

¹⁰⁶ J. PAVER, n. dj., 329. Radi se o Josipu Badaliću (1888.—1985.), poznatom hrvatskom slavistu i putopiscu, rodom iz Deanovca kod Križa. Za više o njemu i njegovim djelima vidi: D. PASARIĆ, n. dj., 109-131, te Josip BADALIĆ, *Moslavačke razglednice*, Kutina, 1981.

¹⁰⁷ J. PAVER, n. dj., 333.

¹⁰⁸ ISTI, n. dj., 367.

¹⁰⁹ Osim Lakuša, vlasti su za propagiranje pobune u Križu sumnjicile i Jurja Tomca, kao člana HSP-a, makar su niži organi priznavali činjenicu da je on kao tamošnji župnik zapravo odvrćao narod od pobune. ISTI, n. dj., 367, 415 te I. BANAC, n. dj., 209-210.

¹¹⁰ J. PAVER, n. dj., 373.

je na čelo tzv. »narodne garde« postavljen Đuro Kralj, koji je bio vješt i hrabar zapovjednik, ali po opisima »bez političkih kvaliteta«. ¹¹¹

Razvoj i kraj Kriške republike

Već 5. rujna 1920. u 20 sati poslan je vlakom odred od stotinu vojnika iz Zagreba prema Novskoj kako bi ugušio pobunu u njenom začetku. Ipak, njih su oko ponoći na postaji Novoselec zadržali naoružani ustanici, prijeteci ubojstvom željezničara koje su ranije zarobili. ¹¹² Do većih borbi prvoga dana pobune nije došlo, pa je broj pobunjenika počeo rasti, dok su se vojnici povukli.

Osim u Križu, jedno od sjedišta pobune bilo je u Posavskim Bregima gdje je brzo i efikasno već 6. rujna ujutro bila razoružana žandarmerijska postaja. ¹¹³ U isto doba su se širile glasine da će istu sudbinu imati i ostale oružničke postaje u okolici. Iz dopisa koji su istoga dana stizali iz Kloštar Ivanića vidi se kako je u tom mjestu, kao i susjednom Ivanić-Gradu, vladao mir, ali da se iščekivao oružani sukob s pobunjenicima koji su se navodno počeli okupljati u nedalekim Palančanima i Dubrovčaku. ¹¹⁴ Vijesti se teško provjeravalo, jer su pobunjenici prekinuli telefonske i telegrafske linije te su preuzeli kontrolu nad neposrednom okolicom Ivanić-Grada i Kloštar Ivanića. Zbog takvog razvoja situacije ne samo da je izdana naredba o odgodi redovnog sajma u Kloštar Ivaniću, već je do daljnjega obustavljeno žigosanje stoke u tom kraju. ¹¹⁵

Dana 6. rujna obustavljen je cjelokupni promet prugom iz Zagreba prema Novskoj, dok su pobunjenici zadržali spomenute, ranije pristigle vlakove u Novoselcu. Dapače, jedan od vlakova počeli su koristiti kako bi proširili ustanak, pozivajući na oružje stanovnike sela uz prugu. Pobunjenici su od zarobljenih vojnika, žandara i financa preuzeli oružje i odore, pa su se širile glasine da se dio vojnika poslanih da uguše pobunu njoj zapravo pridružio. ¹¹⁶ Kako je pobuna naglo buknula te su ustanici imali određenu dozu organiziranosti, očekivalo se da se ona proširi po ostalim hrvatskim krajevima. ¹¹⁷

¹¹¹ I. OČAK, n. dj., 60.

¹¹² J. PAVER, n. dj., 284-285.

¹¹³ ISTI, n. dj., 303.

¹¹⁴ ISTI, n. dj., 285-286.

¹¹⁵ ISTI, n. dj., 286, 301.

¹¹⁶ ISTI, n. dj., 288.

¹¹⁷ Mira KOLAR-DIMITRIJEVIĆ, »Seljački nemiri na području Sjeverozapadne Hrvatske u jesen 1920. godine«, *Kaj*, 17/1984., br. 1, 27. Doista, u nadolazećim je danima bivši

Vlasti su se doista prilično bojale širenja pobune, osobito zato što su iz šturih i neprovjerenih izvora dobivale alarmantne informacije o njenim počecima. Prve vijesti o velikoj brojnosti i dobrom naoružanju pobunjenika u ivaničkom kraju javno je u parlamentu iznio premijer Milenko Vesnić, što svjedoči o zabrinutosti središnjih državnih vlasti zbog izbijanja pobune.¹¹⁸ Već 6. rujna procjenjivalo se da pobunjenika u ivaničkom kraju ima oko 3000 te da su dobro naoružani raznim oruđem, ali i puškama, pa čak i s tri do četiri mitraljeza.¹¹⁹ Ipak, ovakve podatke, koji su dobiveni neprovjerenim putovima, kritizirao je tadašnji hrvatski ban Matko Laginja u dopisu upućenom MUP-u sredinom rujna 1920. godine. Ban Laginja je istaknuo kako se pokazalo da u ivaničkom kraju nije bilo 3000 pobunjenika, ni mitraljeza, a i broj pušaka koje su imali bio je relativno zanemariv. Priznao je činjenicu da su u nekim krajevima pod njegovom ingerencijom izbili itekako ozbiljni nemiri, »koji su poprimili karakter bune protiv državne vlasti«, ali je naglasio kako se »još kritički neispitane vijesti« ne bi smjele iznositi javnosti »zvaničnim aktom šefa vlade«.¹²⁰

Državna vlast se bojala da događaji u čazmanskom kotaru ne postanu samo iskra koja bi trebala pokrenuti neki širi prevrat u hrvatskim krajevima, pa je odlučila energično reagirati.¹²¹ Organi vlasti zapravo nisu imali dokaza o pomnom planiranju pobune, iako su isticali kako imaju spoznaja o razgovorima članova HPSS-a neposredno prije izbijanja pobune — u kontekstu neke nedefinirane revolucije koja se trebala dogoditi u rujnu. Naspram toga mnogi su izvještaji s terena svjedočili kako je pobuna buknila prilično spontano. Vlasti su na kraju ipak istaknule da su cijeli nemiri koje se stavilo pod kapu »pobune protiv žigosanja stoke« plod neprovjerenih glasina, koje su se širile i koje su vođe pobune zloupotrijebili. Dapače, uočili su da je bilo čak čitavih mjesta u ivaničkom kraju, kao jednom od većih žarišta pobune, gdje su agitatore koji su dolazili u njihovo selo silom istjerali.¹²² Nažalost, ista mjesta poimenično se ne navode u izvještajima.

natporučnik austrougarske vojske iz Križa Ivan Novosel obilazio uz oružanu pratnju sisački kotar, pozivajući mještane sela na pobunu protiv vlasti. J. PAVER, n. dj., 316, 337.

¹¹⁸ I. OČAK, n. dj., 65; N. ENGELSFELD, n. dj., 214.

¹¹⁹ Opise velike, dobro naoružane i organizirane mase treba uzeti s velikim zrnom soli, osobito što u istom dopisu stoji kako su pobunjenici u vezi s mađarskim i talijanskim agentima te da žele srušiti tadašnju državu i revolucijom stvoriti nezavisnu seljačku republiku. J. PAVER, n. dj., 289.

¹²⁰ ISTI, n. dj., 331-332.

¹²¹ ISTI, n. dj., 375.

¹²² ISTI, n. dj., 367.

Tijekom 5. i 6. rujna mnogi su se pojedinci iz čazmanskog kotara uključili u akciju omasovljenja pobune. Ipak, točnih podataka o broju ljudi uključenih u pobunu, osim već spomenutih, preuveličanih podataka, nažalost nemamo. U drugoj fazi ustanka, 7. rujna 1920. godine, doista je došlo do napada pobunjenika na sam Kloštar Ivanić. Iz saslušanja Nikole Čabrajca, tadašnjeg općinskog bilježnika kloštarivaničke općine, možemo doznati puno o tijeku pobune. Naime, on je začetak pobune vidio u spomenutom žigosanju stoke, koje su u čazmanskom kotaru početkom rujna 1920. počeli provoditi naoružani organi financijskih vlasti. U drugom dijelu iskaza spomenuo je kako je ujutro 7. rujna 1920. oko tristo pobunjenika, naoružanih prvenstveno poljodjelskim oruđima, napalo zgradu Općine Kloštar Ivanić. Među napadačima Čabrajac je prepoznao više stanovnika okolnih mjesta: Čemerne, Križca i Predavca. Otprije ih je poznao te je ustvrdio kako su za Prvoga svjetskog rata neki od njih bili pripadnici zelenog kadra. Oni su njega i općinskog načelnika Šumedića fizički napali i istukli, a u pokušaju bijega za Čabrajcem su i pucali. On se ipak uspio spasiti u franjevačkom samostanu te je s tornja obližnje crkve pratio nastavak sukoba u mjestu. Opisao je oštar i hrabar oružani otpor lokalnih financa pobunjenicima, u kojem je bilo i više poginulih, kao i »sramotnu« predaju žandarmerijske postaje, koja prema ustanicima nije ispalila ni metka. Čabrajac je na kraju saslušanja istaknuo kako mu se čini da se radi o organiziranom prevratu, koji su pratili povici upućeni tada zatvorenom Stjepanu Radiću i seljačkoj stranci. Usput je spomenuo i druge glasine koje su se čule tih dana, npr. da su na toranj crkve u Križu pobunjenici postavili mitraljez.¹²³

Analizirajući drugu fazu ustanka (7.-8. rujna 1920.) treba istaknuti kako je, unatoč ranijim uspjesima, pobunjenicima nedostajalo svijesti o okrupnjavanju ustanka. Makar su mase seljaka u ivaničkom kraju u nekoliko dana (5.-6. rujna) razoružale dobar dio žandarmerijskih postaja, oni te pobjede nisu znali iskoristiti kako bi bolje organizirali pobunjene mase. Nakon razoružavanja žandarmerijskih postaja u Posavskim Bregima, Križu i Kloštar Ivaniću zauzimali su i općinske uprave, koje nisu upotrijebili kao početne točke za vlastitu organizaciju vlasti. Nedovoljna organiziranost i nejasni ciljevi pobu-

¹²³ Jednog od navodnih hušakača, Franju Bočkora iz Prokljuvana, uhitila je financijska straža te je 6. rujna sproveden u pritvor u zgradu Općine u Kloštar Ivaniću. Ipak, već idućeg jutra došla je obavijest kako se u Šarampovu Gornjem skupljaju mase ustanika te kako će napasti Ivanić-Grad i Kloštar Ivanić. Doista, 7. rujna prvo je u Kloštar Ivanić ušla grupa od oko 60 seljaka iz Šarampova i okolice, tražeći Bočkorovo puštanje iz pritvora, što je općinski bilježnik Čabrajac i učinio nakon određenih pregovora u kojima je tražio da sukob ne eskalira. Ipak, kad je to bilo riješeno, prispjela je opisana veća grupa ustanika iz smjera Čemerne i Predavca, koja je krenula u napad na mjesto. ISTI, n. dj., 292-294.

njenika brzo su došli do izražaja u sukobu s bolje organiziranim i brojnijim državnim vojnim i redarstvenim postrojbama.¹²⁴

Dana 8. rujna, dolaskom kontingenta od 30 vojnika i 30 žandara, a uz pridruživanje i pokojeg lokalnog žandara, dolazi do jačeg suprotstavljanja organa vlasti revolucionarnoj »narodnoj straži«. Bio je to početak kraja Križke republike. Prvi veći sukob pristiglih snaga državnih vlasti s pobunjenicima dogodio su u blizini spomenute željezničke postaje Novoselec 8. rujna. Oružani okršaj je započeo prilikom pristizanja vlakom vojnih i žandarmerijskih trupa iz smjera Novske. Organe vlasti su predvodili potporučnici Zvonimir Tadejević i Dragutin Kovačić. Na početku sukoba pobunjenici su opkolili pristigle vojne organe. Nakon više sati borbe i poziva na predaju, pa čak i zarobljavanja nekih vojnika, organima vlasti iz Čazme stigao je u pomoć manji kontingent vojske pod zapovjedništvom majora Pletikapića, koji se odmah utvrdio u Križu, dakle pobunjenicima iza leđa. Bojeći se da se ne nađu u okruženju, pobunjenici su odustali od borbi s vojskom i žandarmerijom uz prugu te su se jednostavno razbjegli. U borbama kod Novoselca smrtno je stradao jedan vojnik i nekolicina je ranjena. Pobunjenici su se nakon spomenutog okršaja povukli u šume, za sobom ostavljajući ranjenike. Među pobunjenicima također je smrtno stradala jedna osoba, a više ih je bilo ozlijeđeno. Tako su se vojno-redarstveni organi već 8. rujna pohvalili kako su pohvatali 15 vođa pobune te da na tome području ostaju vojne i žandarmerijske patrole, održavajući red i mir.¹²⁵

Istoga 8. rujna kontingenti vojske i žandarmerije sukobili su se s pobunjenicima na nekoliko mjesta između Kutine i Dugog Sela te su u većoj mjeri uspjeli povratiti vlast nad tim područjem. Nakon toga redovni organi vlasti od 9. rujna 1920. ovladavaju cjelokupnim teritorijem uz prugu, kao i važnom željezničkom postajom Novoselec. Istoga dana obnovili su i željezničku, telefonsku i telegrafsku mrežu.¹²⁶

Već 9. rujna u Križu kao centru pobune smjestilo se dvjesto vojnika. Istoga dana vojska je ušla i u Posavske Brege. Akcija povratka kontrole nad teritorijem, razoružanja ustanika i uhićenja njihovih vođa nastavila se u idućim danima.¹²⁷ Pobunjenici su i dalje nastojali proširiti pobunu, pa su iz šuma dolazili u razna mjesta u kotarima Čazma i Kutina, pritom navodno pri-

¹²⁴ ISTI, n. dj., 374-376, 415. U prilog tezi o neorganiziranosti i različitim pogledima na ciljeve ustanka svjedoče i sjećanja jednoga od vođa pobune, Filipa Lakuša. I. OČAK, n. dj., 63.

¹²⁵ Usp. J. PAVER, n. dj., 296-297, 304-306, te I. OČAK, n. dj., 64-65.

¹²⁶ J. PAVER, n. dj., 290-291, 294.

¹²⁷ ISTI, n. dj., 324-325.

jeteći mještanima pljačkom i linčom ako im se ne pridruže. Ipak, ti su napori nakon 9. rujna imali vrlo malo uspjeha.¹²⁸ Iako su se tih dana na moslavačko-posavskom području nastavili manji, pojedinačni oružani okršaji, ustanak je praktički završio.¹²⁹

Pobuna je nakon svog euforičnog početka zapravo brzo okončana u ivaničkom kraju kao njenom najvećem ishodištu, makar se nakratko uspjela proširiti i na druge krajeve, prvenstveno dijelove Posavine. Prema izvještaju župana Bjelovarsko-križevačke županije već do 12. rujna 1920. situacija u kotarima Čazma i Kutina se smirila te su nakon sukoba s policijskim i vojnim jedinicama »seljaci počeli uviđati da u svom otporu protiv rekvizicije nisu krenuli pravim putem«. ¹³⁰ U konačnici možemo reći kako pobunjenici, unatoč osobnim žrtvama, nisu uspjeli ostvariti gotovo ništa te se položaj stanovnika nije popravio. Jedina njihova pobjeda bilo je to što je nakon toga u hrvatskim krajevima obustavljeno žigosanje stoke.¹³¹

U Privremenom narodnom predstavništvu, kao prvom provizornom parlamentarnom tijelu u Kraljevstvu SHS, potkraj rujna i početkom listopada 1920. vođena je opširna i žestoka rasprava o pobuni protiv žigosanja stoke u hrvatskim predjelima. Na jednoj su se strani našli oni koji su osuđivali postupke organa vlasti te su njihova nasilja i nerazumijevanje proglašavali krivima za izazivanje pobune, dok su s druge, vladine strane, govornici odbijali takve premise.¹³² Na kraju je odlučeno da se osnuje posebna skupštinska komisija koja bi istražila razloge pobune. Ipak, sredinom 1921. postalo je jasno da se komisija nije sastala, a time ni obavila zacrtani posao.¹³³

U konačnici je ipak utvrđeno kako su u pobuni s obje strane smrtno stradale 24 osobe, a još je bilo i oko 100 ranjenih. Nakon gušenja bune državna je vlast procjenjivala kako se mnoštvo pobunjenika skriva po okolnim šumama. Kako su smatrali da su oni u ivaničkom kraju »stalna zapreka kon-

¹²⁸ Nakon svladavanja glavnine pobunjenika kod Novoselca, organizirani redarstveno-vojni organi očekivali su napade, pa je tako ujutro 8. rujna odbijen napad na Kutinu veće grupe pobunjenika koji su prispjeli iz smjera kriško-popovačkog područja. U tom odbijenom napadu gubitke su pretrpjeli jedino pobunjenici, pa je kao sudionik napada smrtno stradao Petar Glavaš iz Križa. Dana 9. rujna pobunjenici su se još jednom neuspješno sukobili s vojnim organima kod Kutine. Kako je iste večeri do Kutine došao kontingent od devedeset vojnika, buntovno se stanovništvo odlučilo primiriti i ne ulaziti u daljnje sukobe s bolje naoružanim i organiziranijim organima vojske i žandarmerije. ISTI, n. dj., 298, 325, 389.

¹²⁹ ISTI, n. dj., 299.

¹³⁰ ISTI, n. dj., 320-321; N. ENGELSFELD, n. dj., 215-216.

¹³¹ F. TUDMAN, n. dj., 297.

¹³² Za više o ovoj raspravi vidi: N. ENGELSFELD, n. dj., 214-231.

¹³³ ISTI, n. dj., 231-232.

solidiranju prilika«, preporučivali su uhićenje i kažnjavanje kolovođa. Unatoč pozivima na mirni povratak domovima, vođe su ostali još neko vrijeme po šumama, skrivajući se pred organima vlasti koji su se zatvorom i batinanjem »razračunavali« s (navodnim) pobunjenicima.¹³⁴

Samo u ivaničkom kraju zbog sudjelovanja u buni uhićeno je više od 100 osoba, a u konačnici osuđene su samo 24 osobe.¹³⁵ Protiv samovoljnih postupaka organa vlasti u gušenju pobune, tj. omraženog batinanja često nevinih osoba, ponovno je javno istupio kriški župnik Tomac u pismu banu Laginji.¹³⁶ Ipak, njegovi apeli opet su ostali bez rezultata, tim više jer je i sam ban Laginja uskoro smijenjen zbog poziva na poštivanje pravnog legitimiteta te čestih kritika koje je upućivao na postupke državnih organa na terenu.¹³⁷

Stranački život od 1920. do 1928.

Pobuna poznata kao Križka republika događala se u vremenima kada su trajale razne rasprave o tome kako bi nova država, Kraljevstvo SHS, trebala biti organizirana, tj. na kojim načelima izgrađena.¹³⁸ U doba pobune odvijala se i predizborna kampanja, jer su za studeni 1920. bili raspisani prvi parlamentarni izbori u državi, tj. izbori za Ustavotvornu skupštinu.¹³⁹ Ona je trebala donijeti ustav, koji je trebao biti prvi temeljni državni dokument na čijim se temeljima ona trebala dalje izgrađivati.

Na izborima za Ustavotvornu skupštinu (Konstituantu) u Bjelovarsko-križevačkoj županiji bilo je prijavljeno osam lista. Župnik iz Križa Juraj To-

¹³⁴ J. PAVER, n. dj., 385.

¹³⁵ Makar je većina vođa osuđena zbog podizanja pobune na suđenju održanom početkom 1921. pred sudbenim stolom u Bjelovaru, neki su još dugo izbjegavali uhićenje. Filip Lakuš, koji je koncem 1920. izabran za poslanika u Ustavotvornu skupštinu, amnestiran je zaslugom Stjepana Radića nakon više mjeseci skrivanja po drugim dijelovima Hrvatske. Usp. I. OČAK, n. dj., 66-71, te D. KOVAČEVIĆ, F. MIROŠEVIĆ, n. dj., 190-192. Ubrzo nakon amnestije Lakuš se vratio u ivanički kraj i nastavio s djelovanjem. Npr. već tijekom prve polovine 1921. održao je više manjih skupova u gostionici Ladi-slava Tučeka u Križu, koji nisu prolazili bez intervencije žandarmerije kako bi ta okupljanja bila raspuštena. Izvještaj žandarmerijske stanice Križ Komandi IV. žandarmerijske brigade u Zagrebu od 9. svibnja 1921. HDA, Politička situacija (dalje: PS), 388.

¹³⁶ Iako su zlostavljani pred kotarskim poglavarstvom u Čazmi dali iskaz te se pokrenula istraga protiv oružnika-zlostavljača, rezultati istrage nisu poznati. Usp. Tužbu župnika Jurja Tomca i drugih stanovnika Župe Križ upućenu banu Hrvatske-Slavonije [bez točnog datuma] 1920. HDA, PS, 293 te Dopis kotarskog poglavarstva čazmanskog Predsjedništvu hrvatsko-slavonske zemaljske vlade od 24. studenog 1920. HDA, PS, 293.

¹³⁷ Željko KLAJČ, »Laginja, Matko« <https://www.istrapedia.hr/hr/natuknice/62/laginja-matko> (pristupljeno 19. lipnja 2021.).

¹³⁸ Za više o smjeru izgradnje države od 1918. do 1920. vidi: N. ENGELS FELD, n. dj.

¹³⁹ J. PAVER, n. dj., 371-372.

mac kandidirao se na listi HSP-a, na listi HPS-a kandidirao se krojač iz Ivanić-Grada Stjepan Balija. Na listi KPJ nalazila su se dva stolara iz Ivanić-Grada, Janko Habian i Franjo Moguš.¹⁴⁰ Zanimljivo, vodstvo HPSS-a je kao svoje kandidate postavilo u mnogim sredinama osobe koje su se nalazile na čelu nedavne pobune. Stoga se na listi te stranke kao kandidat u Bjelovarsko-križevačkoj županiji našao Filip Lakuš, poljodjelac iz Širinca.¹⁴¹

Izbori 1920. potvrdili su prevlast HPSS-a u ivaničkom kraju, koja će se održati sve do raspada Kraljevine Jugoslavije 1941. godine. U Općini Kloštar Ivanić tadašnja Hrvatska pučka seljačka stranka dobila je 1920. godine 1747 glasova, a sve ostale stranke ukupno su osvojile 249 glasova. HPSS je uvjerljivo pobijedio i u ostalim općinama čazmanskog kotara, pa čak i u Križu, koji je dotad bio jako uporište pravaša.¹⁴² U nadolazećim godinama Hrvatska pučka/Republikanska seljačka stranka, H(P/R)SS, utvrdit će svoj primat u cijelom kraju, posebice na području općina Kloštar Ivanić i Križ, koje su imale veliki udio seljačke populacije, a u Ivanić-Gradu potkraj 1920-ih jaka će biti Hrvatska federalistička seljačka stranka (dalje: HFSS).¹⁴³

Iako je HPSS osvojio većinu glasova na području bivše Banske Hrvatske, odbio je ući u Ustavotvornu skupštinu jer je držao kako bi tim činom priznao jugomonarhistički državni okvir, protiv kojeg je istupao. Uslijed apstinencije HRSS-a i drugih srodnih stranaka, centralističke i unitarističke snage u Ustavotvornoj skupštini svoje su ideje daljnjeg državnog razvoja uspješno učvrstile sredinom 1921. godine Vidovdanskim ustavom.¹⁴⁴ Na svim izborima za Narodnu skupštinu koji su slijedili, narod ivaničkog kraja glasao je protiv takvoga smjera izgradnje države, tj. protiv centralizma i unitarizma, a za federalizam, očuvanje hrvatske nacionalne i povijesne autonomije. HRSS je i dalje razvijao svoju djelatnost u kraju.¹⁴⁵ Između ostalog i mnoštvom pred-

¹⁴⁰ ISTI, n. dj., 410.

¹⁴¹ I. BANAC, n. dj., 212.

¹⁴² J. PAVER, n. dj., 427, 432. Iako su poslije tih izbora HSP i HRSS čak privremeno surađivali u okvirima tzv. Hrvatskog bloka, 1922. došlo je do njihova razlaza. Utjecalo je to i na političku situaciju na terenu te je tako došlo do javne rasprave preko stranačkog tiska o odnosima između pristaša tih dviju stranaka u ivaničkom kraju, u kojima je na strani pravaša sudjelovao npr. kriški župnik Tomac, a od radićevaca Filip Lakuš. Za više o njihovim verbalnim okršajima vidi: D. KOVAČEVIĆ, F. MIROŠEVIĆ, n. dj., 251-261.

¹⁴³ Potkraj 1920-ih na čelo ivanićgradske općine glasači će postaviti člana te stranke, trgovca Luku Plešu. Popis načelnika seoskih općina Savske banovine s početka 1930. HDA, SB UO, kutija 27, 7787/1930.

¹⁴⁴ F. TUDMAN, n. dj., 348.

¹⁴⁵ Npr. u samom Ivanić-Gradu, koji je tada imao oko 900 stanovnika, stranka je na samom početku 1920-ih imala čak 148 aktivnih članova. D. KOVAČEVIĆ, F. MIROŠEVIĆ, n. dj., 248.

izbornih skupova, koji su imali masovan karakter, ta je stranka uspješno ovladala političkom scenom u većini hrvatskih krajeva, pa tako i ivaničkom. Sredinom veljače 1923. održan je veliki skup HRSS-a u Ivanić-Gradu, kojem je prema nekim procjenama prisustvovalo čak 12.000 ljudi.¹⁴⁶ Makar nema-mo podatke za pojedina mjesta, indikativno je što je HRSS u čazmanskome kotaru na izborima za Narodnu skupštinu 1923. osvojio čak 93,5% glasova, a slični će rezultati biti i na idućim parlamentarnim izborima, 1925. i 1927. godine.¹⁴⁷ Ista stranka isticala je hrvatski nacionalni, ali i socijalni karakter, koji je državno središte nastojalo negirati politikom centralizma i unitarizma. Aktivnosti HSS-a vlasti su nastojale suzbiti na svakom koraku, pa su često za-branjivale održavanje javnih skupova i okupljanja pristaša, kao i isticanje hr-vatskih nacionalnih amblema, koje su percipirali kao simbole otpora svojoj vlasti.

Navedimo ovdje samo jedan primjer. Sredinom 1923. čazmanski je ko-tarski poglavar, pozivajući se na naredbu MUP-a o zabrani stranačkih zasta-va s protudržavnim natpisima, zaplijenio petometarsku zastavu organizacije H(R)SS-a iz Okešinca. Kako su seljaci iz Okešinca neprestano tražili da im se ta trobojnica vrati, kotarski poglavar je dopustio, uz napomenu da s nje tre-ba ukloniti sporni natpis — »Živjela hrvatska neutralna republika«. Zastava je pak, u istom obliku, dakle s istim natpisom, viđena na velikoj skupštini HRSS-a održanoj u Križu 26. listopada 1924., samo nekoliko dana nakon što je vraćena. Na skupu, koji je okupio oko 1200 ljudi, govorili su istaknuti stra-nački pristaše iz kraja, Filip Lakuš i Franjo Rafaj, ali i potpredsjednik stranke Josip Predavec. Kako je zastava nošena u velikoj seljačkoj povorci, organi re-da nisu se usudili nasilno je oduzimati. U nadolazećim mjesecima državni upravni i policijski organi nastojali su utvrditi gdje se zastava nalazi kako bi je mogli ponovno zaplijeniti, kao i tko ju je točno nosio na skupu, kako bi ga uhitili. Ipak, potraga je ostala bez uspjeha, a time i bez posljedica po sta-novnike.¹⁴⁸

¹⁴⁶ Tijek skupa opisan je u: D. KOVAČEVIĆ, F. MIROŠEVIĆ, n. dj., 245-246.

¹⁴⁷ Nositelj liste HSS-a u kotaru Čazma bio je Franjo Rafaj, seljak iz Plavnice Gornje kod Bjelovara. ISTI, n. dj., 262-264.

¹⁴⁸ Usp. Dopis kotarskog predstojnika u Čazmi komandantu žandarmerijske stanice u Križu od 27. listopada 1924. dalje: HDA, Građanske stranke i društva (dalje: GSD), 81; Dopis kotarskog predstojnika u Čazmi Velikom županu Zagrebačke oblasti od 4. pro-sinca 1924. HDA, GSD, 81. te Dopis zapovjedništva 9. žandarmerijskog puka Predsjed-ništvu pokrajinske uprave za Hrvatsku i Slavoniju od 31. listopada 1924. HDA, GSD, 93.

Otpor stanovnika ivaničkog kraja šestosiječanjskoj diktaturi (1929.—1934.)

Nakon atentata na zastupnike HSS-a u beogradskoj Narodnoj skupštini 1928. nacionalno-političko-socijalna kriza, u koju je Kraljevina SHS zapala, postala je još jasnija. Dana 6. siječnja 1929. kralj Aleksandar proglasio je osobnu diktaturu, suspendirajući demokraciju na svim razinama. Političke stranke našle su se izvan zakona, parlament je bio raspušten, a državni vrh je preko svojih organa nadzirao sva događanja u državi, koju je vodio bez ikakve mogućnosti sudjelovanja građana u odlučivanju. Režim je ukinuo mogućnosti izbora na svim razinama, te je nametao ljudima njihove predstavnike, postavljajući svojom voljom općinske odbornike i načelnike.¹⁴⁹ Politika centralizma i unitarizma dobila je nov zamah jer je režim nastojao svim metodama izgraditi državu te nasilno transformirati sve građane u pripadnike jedinstvene jugoslavenske nacije.

Kako je razdoblje diktature potrajalo, sve je bio izraženiji otpor Hrvata nedemokratskim metodama režima, koji je pokazao svu svoju nemoć na političkom, ali i gospodarskom polju. On nije znao izvući zemlju iz velike gospodarske krize, koja je katastrofalno djelovala na pretežno agrarnu državu kakva je bila Kraljevina Jugoslavija. Nemogućnost plasiranja seljačke robe na tržište s jedne, a velike potrebe države i banaka kod kojih su seljaci bili zaduženi s druge strane, dovele su ruralno stanovništvo do ruba gladi. U takvim okolnostima socijalno i nacionalno-političko nezadovoljstvo vlasti su gušile represivnim metodama, a svi pokušaji organiziranja otpora morali su biti tajni. Početkom 1934. državne vlasti su doznale za tajni sastanak koji su pristaše zabranjenog HSS-a s područja Općine Kloštar Ivanić održale sredinom 1932. u šumi »Vučje jame« kod Nove Marče. Svrha sastanka bio je pokušaj obnavljanja djelatnosti HSS-a, koji se zbog pritiska režima morao služiti metodama tajnog rada i manjih sastanaka s povjerljivim osobama. Državne su se vlasti bojale da bi iz obnove rada HSS-a, koju je u ivaničkom kraju 1932. pokrenuo Đuro Hagljan iz Prnjarovca, moglo doći do stvaranja tzv.

¹⁴⁹ Diktatorski režim se u početku ipak često oslanjao na ranije izabrane pristaše zabranjenih stranaka, koji su nastavili obnašati časti općinskih načelnika i odbornika nakon uvođenja diktature. Tako su na čelu općina Ivanić-Grad i Kloštar Ivanić prvih nekoliko godina diktature ostali na vlasti pristaša HFSS-a Luka Pleše (Ivanić-Grad) te Hrvatske seljačke stranke Nikola Zubatović (Kloštar Ivanić), koji su legalno izabrani u doba prije diktature. Ipak, umjesto Luke Adžića u Općini Križ vlasti su tijekom 1930. postavile Ivana Novosela iz Širince, kojeg su ubrzo postavile i za banskog vijećnika. Usp. Popis načelnika seoskih općina Savske banovine s početka 1930. HDA, SB UO, kutija 27, 7787/1930. te Podaci o banskim vijećnicima po kotarima i gradovima HDA, SB UO, kutija 46, 20281/1930.

»borbenih organizacija«. One su, prema neprovjerenim informacijama, trebale pokrenuti oružanu pobunu protiv režima u ivaničkom kraju. Ne zna se kako su državne vlasti doznale za taj sastanak, ali su, naravno, sve one za koje su sumnjale da su mu prisustvovali kaznile preventivno s po 30 dana zatvora.¹⁵⁰

Učvršćivanju režima i njegovih ideja u kraju nije pomogao ni svečani posjet samog kralja Aleksandra, koji je na proputovanju iz Čazme 3. lipnja 1931. zastao u Kloštar Ivaniću.¹⁵¹ Od kraja 1931. vlast je pokušala stvoriti privid demokracije, pa je uz zabranu ranijih stranaka počela forsirati svoje stranačke organizacije u kraju. Tako je potkraj 1932. počelo stvaranje kotarske organizacije režimske stranke, Jugoslavenske radikalno-seljačke demokracije (početkom 1933. preimenovane u Jugoslavenska nacionalna stranka) i u čazmanskome kotaru. Početkom 1933. održan je veći zbor iste stranke u Ivanić-Gradu, ali je nakon toga njena aktivnost u toj sredini gotovo zamrla.¹⁵²

Unatoč svim pokušajima režima da, često i nasilnim metodama, kod građana izgradi svijest o pripadnosti jugoslavenskoj naciji, u tome nije uspijevaao. Posebno su stanovnici hrvatskih krajeva s vremenom sve jasnije iskazivali nezadovoljstvo stanjem u državi, osobito zato što je samovolja osoba koje su u ime režima upravljale njihovim sudbinama bila iz dana u dan sve veća. Unatoč očiglednim manama nedemokratskog poretka iste su prorežimske osobe zadržavale svoje pozicije, jer su u svojem radu imale bezrezervnu potporu središnjih državnih vlasti, koje su u svojim rukama držale svu moć. Tako je tužba Ivana Novosela upućena zbog nepravilnosti u radu, korumpiranosti i samovolje načelnika Općine Križ Stjepana Truta potkraj 1931. bez veće istrage odbačena i ocijenjena kao zlonamjerna.¹⁵³

Otpor režimu pružan je na razne načine. Jedan od češćih simbola otpora bilo je isticanje zabranjenih hrvatskih »plemenskih« zastava, kako ih je režim opisivao.¹⁵⁴ Njihovim se nošenjem i dalje željelo pokazati kako je, una-

¹⁵⁰ Dopis kotarskog poglavarstva čazmanskog Banskog upravi u Zagrebu od 30. siječnja 1934. HDA, GSD, 491.

¹⁵¹ Za više o tijeku tog posjeta vidi: Dopis općine Kloštar Ivanić kotarskom poglavaru čazmanskome od 23. listopada 1931. HDA, SB UO, kutija 147, 20051/1931.

¹⁵² Usp. Tromjesečni izvještaj o stanju opće uprave u kotaru čazmanskome za treće tromjesečje 1932. od 2. listopada 1932. HDA, SB UO, kutija 170, 1/1932. te Telefonski izvještaj kotarskog poglavara čazmanskog Banskog upravi u Zagrebu [bez točnog datuma] 1933. HDA, GSD, 1950.

¹⁵³ Dopis kotarskog poglavarstva čazmanskog Banskog upravi u Zagrebu od 5. prosinca 1932. HDA, Savska banovina — Odjeljak za državnu zaštitu (dalje: SB ODZ), kutija 48, 856/1932.

¹⁵⁴ Članak 29. Zakona o nazivu i podjeli Kraljevine na upravna područja strogo je propisivao kako se »mogu u opšte isticati i nositi samo državne zastave«. »Zakon o nazivu

toč forsiranju »odozgo« nacionalnog i državnog unitarizma, svijest o posebnom hrvatskom nacionalnom identitetu i dalje živa te jaka u narodu. Zato su sredinom 1932. kažnjena dva stražara i domaćin kuće na kojoj su nepoznati počinitelji tijekom jedne noći u Prnjarovcu, tada u sastavu Općine Kloštar Ivanić, postavili tri hrvatske zastavice i letak u kojem se prijeti onima koji ih maknu.¹⁵⁵

S druge strane, ostali su neki primjeri kako se građanstvo obračunavalo sa simbolima omraženog režima. Nametanje jugoslavenkog identiteta nije se moglo ukorijeniti u ivanićkom kraju. Tako su na državni blagdan Vidovdan (28. lipnja) 1932. četvorica mladića skinula državnu zastavu sa školske zgrade u Ivanić-Gradu te ju poderali, a zatim i zapalili.¹⁵⁶ Osim državne zastave, češće se oštećivala slika kralja Aleksandra, koji je bio središnja figura cijele diktature. Primjerice, sredinom 1932. netko je išarao sliku kralja koja se nalazila na plakatu u hodniku zgrade Općine Ivanić-Grad. Iako su vlasti uložile puno truda, koncem listopada 1932. morale su priznati kako se »ni najintenzivnijom potragom« nije moglo naći krivca za nagrđivanje kraljeva lika.¹⁵⁷

Ni sportski susreti, pogotovo s obzirom na emocionalnu angažiranost masa, nisu bili bez nacionalnih naboja. Stoga su i oni bili pod prismotrom organa vlasti. Sredinom 1932., nakon nogometne utakmice između čazmanskog Zrinjskog i gostiju, ivanićgradske Lonje, došlo je do spontanog druženja sportaša u jednoj lokalnoj gostionici. Nakon toga, prateći goste iz Ivanić-Grada na vlak, okupljeni su krenuli pjevati hrvatske »nacionalne« pjesme te klicati slobodnoj Hrvatskoj. Vlasti su reagirale tako što su šesticu čazmanskih i deseticu ivanićgradskih nogometaša, mahom studenata, kazneno gonile zbog »demonstracije protiv današnjeg stanja u državi«.¹⁵⁸ Paralelno s tim, vlasti su donijele odluku o zabrani djelovanja Športskog kluba »Ivanić« iz Ivanić-Grada, pod kojim je djelovala i nogometna sekcija, kao i Športskog klu-

i podeli Kraljevine na upravna područja», *Zbirka Službenog glasnika*, vol. XXXVI, Split, 1929., 13.

¹⁵⁵ Dopis kotarskog poglavarstva čazmanskog Banskog upravi u Zagrebu od 26. lipnja 1932. HDA, SB ODZ, kutija 79, 17717/1932.

¹⁵⁶ Za paljenje državne zastave suđena su braća Ivan i Zvonko Maraković, Ivan Vučinovec i Dragutin Hibl. Dopis kotarskog poglavarstva čazmanskog Banskog upravi u Zagrebu od 10. listopada 1932. HDA, SB ODZ, kutija 94, 23373/1932.

¹⁵⁷ Dopis kotarskog poglavarstva čazmanskog Banskog upravi u Zagrebu od 31. listopada 1932. HDA, SB ODZ, kutija 96, 24857/1932.

¹⁵⁸ Među igračima ivanićgradske »Lonje« spominju se trojica braće Škrinjar, Satler, Moguš, Kašić, Vučinovec, Hibl, Mužar, Hiršl. Dopis žandarmerijske stanice čazmanske kotarskom poglavarstvu čazmanskog od 27. srpnja 1932. HDA, SB ODZ, kutija 84, 18751/1932.

ba »Zrinjski« iz Čazme, »jer su prekoračili statutarni krug svoga rada i počeli ga iskorišćivati u političke ciljeve«. ¹⁵⁹

Uz verbalne delikte, posebna se pažnja pridavala pisanoj riječi, pa je tako koncem rujna 1932. iz nepoznatih razloga izvršeno više pretresa u kraju. U kući Ivana Kosaka iz Vezišća nađeno je pismo u kojem se vrijeđa kralja Aleksandra, a kod Josipa Canjka iz Obedišća više protudržavnih letaka i brošura. Obojica su odmah kažnjeni strogim zatvorom. ¹⁶⁰ Od progona režima nisu bili pošteđeni ni lokalni svećenici, pa su tako, nakon prijave i opširne istrage, na zahtjev državnih organa 1933. crkvene vlasti u Varaždin premjestile Ivu Franjevića, dotadašnjeg gvardijana samostana u Kloštar Ivaniću. Njega se optuživalo da je u vezi s opozicijskim prvacima te da preko poštarice Marije Sajko prima sumnjivu antidržavnu poštu. ¹⁶¹

Promjene u ivaničkom kraju od 1935. do 1941. godine

Nakon ubojstva nositelja režima, kralja Aleksandra, 9. listopada 1934., dolazi do promjena u državi. Zbog maloljetnosti kralja Petra II. kraljevske ovlasti u upravljanju državom preuzelo je tročlano Namjesništvo, u kojem je glavnu riječ ubrzo na sebe preuzeo knez Pavle. Zajedno s novom vladom Milana Stojadinovića od sredine 1935. Namjesništvo je nastojalo malo popustljivijim metodama voditi zemlju, proširujući privid demokracije. Novi je režim pritom donekle dopuštao građanima slobodnije izražavanje mišljenja, što je rezultiralo i obnovom stranačkog oporbenog djelovanja. Ipak, u isto doba nije dopuštao da ih oporba čak i legalnim, demokratskim metodama svrgne s vlasti te da u državi dođe do korjenitijih promjena. ¹⁶² U takvom okruženju ne iznenađuje što su 1935. državne vlasti novčano kaznile Danu Zastavnikovića, upravitelja pučke škole u Dapcima u Općini Križ, jer je kod njega u ladići radnog stola nađen stari austrougarski udžbenik iz 1909. godine. Zanimljivo, u istom izvještaju mu je kao otegotna okolnost nadodana i opaska kako nije sklon lokalnom prorežimskom sokolskom društvu. ¹⁶³

¹⁵⁹ Tromjesečni izvještaj o stanju opće uprave u kotaru čazmanskome za treće tromjesečje 1932. od 2. listopada 1932. HDA, SB UO, kutija 170.

¹⁶⁰ Usp. Dopis kotarskog poglavarstva čazmanskog Banskog upravi u Zagrebu od 1. listopada 1932. HDA, SB ODZ, kutija 96, 25676/1932. te Dopis kotarskog poglavarstva čazmanskog Banskog upravi u Zagrebu od 1. listopada 1932. HDA, SB ODZ, kutija 96, 25677/1932.

¹⁶¹ Dopis kotarskog poglavarstva čazmanskog Banskog upravi u Zagrebu od 27. listopada 1933. HDA, SB ODZ, kutija 143, 13968/1933.

¹⁶² Za više o radu Namjesništva te promjenama koje se događaju 1935. vidi: Vesna DRAPAC, *Constructing Yugoslavia: A Transnational History*, Basingstoke, 2010., 146. te Stipica GRGIĆ, *Između režimske ideologije i potreba građana: Savska banovina 1929—1939*, Zagreb, 2020., 206, 234, 633.

Tijekom te 1935. HSS je obnovio svoju djelatnosti u svim područjima gdje su živjeli Hrvati, pa tako i u ivaničkom kraju. U toj i nadolazećim godinama on je prerastao okvire političke stranke i postao je hrvatski nacionalni pokret.¹⁶⁴ Iako je HSS, koji je nastupao kao vodeća snaga više stranaka spojenih u tzv. Ujedinjenu oporbu, na izborima za Narodnu skupštinu održanima 5. svibnja 1935. osvojio veliku većinu glasova u hrvatskim krajevima, na razini države pobjedu je odnijela režimska Jugoslavenska nacionalna stranka.¹⁶⁵ Vrijeme prije i poslije tih izbora obilježila je aktivnost represivnog aparata, kojim je u pojedinom krajevima režim »utjecao« na naklonost birača, pa tako i u ivaničkom kraju. Kako su se među građanstvom hrvatskih krajeva neposredno poslije izbora 1935. čule glasine da su spomenuti izbori namješteni, što je u nekim sredinama bilo očigledno,¹⁶⁶ vlast je dala objaviti poseban proglas u kojem je objašnjavala rezultate. Pri javnom čitanju toga proglasa u Johovcu, u Općini Križ, došlo je do manjeg incidenta jer su neki seljaci glasno izražavali negodovanje vladinim objašnjenjem izbora. Stoga su uhvaćena dvojica seljaka iz tog mjesta, Franjo Ciglencečki i Franjo Krivačić, koji su odmah osuđeni na nekoliko dana zatvora. Ciglencečkog i Krivačića, zajedno s trojicom seljaka iz Velike Hrautilnice, žandarmerija je nakon uhićenja zlostavljala.¹⁶⁷

U nadolazećim će godinama HSS nastojati dodatno mobilizirati građane svih hrvatskih krajeva, pa tako i onog ivaničkog. HSS, koji je imao jak socijalni program, nastojao je pomoći građanima na raznim poljima, pa tako i gospodarskom. U tu svrhu obnovio je rad u diktaturi zabranjenih društava pod patronatom stranke, a osnovao je i neka nova. Jedno od takvih društava je bila je Gospodarska sloga, koja je počela djelovati na polju pomoći seljačkom gospodarstvu.¹⁶⁸ Iako su podružnice HSS-ove Gospodarske sloge

¹⁶³ Dopis Banske uprave u Zagrebu Ministarstvu prosvjete od 6. prosinca 1934. HDA, SB ODZ, kutija 16, 248/1935.

¹⁶⁴ Zdenko RADELIĆ, *Hrvatska seljačka stranka 1941.—1945.*, Zagreb, 1996., 12.

¹⁶⁵ Na parlamentarnim izborima 1935. i 1938. do izražaja je došla izborna geometrija. Naime, izborni zakon iz 1931. bio je sastavljen tako da osigura prevlast režimskih snaga u Narodnoj skupštini. Izborni propisi ograničavali su mogućnost izlaska oporbe na izbore, a osim toga određivali su da lista koja osvoji natpolovičnu većinu glasova odmah ostvaruje pravo na 2/3 mandata te da sudjeluje pri diobi svih preostalih mandata u državi. R. HORVAT, *Hrvatska na mučilištu*, 501-504.

¹⁶⁶ Živko AVRAMOVSKE, *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji*, vol. II., Beograd-Zagreb, 1986., 346.

¹⁶⁷ Usp. Izvještaj Banske uprave u Zagrebu MUP-u od 30. svibnja 1935. HDA, PS, 4046. te R. HORVAT, *Hrvatska na mučilištu*, 550.

¹⁶⁸ Za više o Gospodarskoj slozi vidi: Ivica ŠUTE, *Slogom slobodi: Gospodarska sloga 1935—1941.*, Zagreb, 2010.

nesumnjivo djelovale u kraju, teško je ocijeniti gdje su točno bile organizirane i koliko su ljudi okupljale.

Jedna od uspješnijih akcija Gospodarske sloge bila je na podizanju cijena stoke. U njoj je ta organizacija, preko svojih povjerenika, nastojala povezati prodavače blaga, koji su se trebali složno držati ranije dogovorenih cijena po kojima bi svi prodavali stoku, kako bi spriječili prekupce da od njih kupe za male iznose, a preprodaju za višestruko veće.¹⁶⁹ Ta i slične akcije nisu prošle bez žrtava. U ožujku 1936. nesretno je ubijen Stjepan Vraneš iz Posavskih Brega, povjerenik Gospodarske sloge za Ivanić-Grad. On je poslije velikog marvinskog sajma u Ivanić-Gradu nastojao intervenirati u svađi oko prodaje teleta, te mu je pritom jedan od prekupaca, koji je tele odbijao vagati, zarinuo nož u grudi.¹⁷⁰ Makar se nakon Vranešova ubojstva okupilo više tisuća ljudi, koji su htjeli linčovati prekupce, žandarmerijski komandant Vukelić uspio je posredstvom istaknutih HSS-ovaca u kraju, Andrije Gibanjeka i Josipa Blažka, smiriti narod.¹⁷¹ Vraneš je pokopan 14. ožujka 1936., a na sprovodu je bilo oko 10.000 ljudi, kao i mnogo osoba iz samoga vrha HSS-a.¹⁷² Gospodarska sloga dala je načiniti spomenik Stjepanu Vranešu, koji je na svečan način u kolovozu 1937. otkriven na groblju u Posavskim Bregima.¹⁷³

U konačnici valja uočiti kako je neposredno prije petosvibanjskih izbora 1935. održano više manjih skupova HSS-a, uz jedan veći u Kloštar Ivaniću. Poslije tih izbora manifestacije HSS-a postajale su sve organiziranije i posjećenije.¹⁷⁴ Tako je tijekom kolovoza 1935. agilni Andrija Gibanjek, HSS-ov narodni zastupnik za čazmanski kotar, održao niz dobro posjećenih političkih skupova u Ivanić-Gradu, Šarampovu i Cagincu, koji baš i nisu bili po volji organima državnih vlasti.¹⁷⁵ Možda je najbolji pokazatelj snage prodemo-

¹⁶⁹ Akcija podizanja cijene blaga koju je predvodila Gospodarska sloga lijepo je opisana u: I. ŠUTE, n. dj., 174-199.

¹⁷⁰ Telefonski izvještaj komandanta žandarmerijske stanice Kloštar Ivanić Banskoj upravi u Zagrebu od 12. ožujka 1936. HDA, GSD, 581.

¹⁷¹ Dopis kotarskog poglavarstva čazmanskog Banskoj upravi u Zagrebu od 12. ožujka 1936. HDA, GSD, 581.

¹⁷² Dopis kotarskog poglavarstva dugoselskog Banskoj upravi u Zagrebu od 15. ožujka 1936. HDA, GSD, 581.

¹⁷³ Dopis kotarskog poglavarstva dugoselskog Banskoj upravi u Zagrebu od 9. kolovoza 1937. HDA, GSD, 581.

¹⁷⁴ Usp. Tromjesečni izvještaj o stanju opće uprave u kotaru čazmanskom za prvo tromjesečje 1935. od 6. travnja 1935. HDA, PS, 3962 te Marijan LOPEC, *Kronika Otoka Ivanića kroz XX. stoljeće*, Kloštar Ivanić, 2006., 67.

¹⁷⁵ Dopis komande Savskog žandarmerijskog puka Banskoj upravi u Zagrebu od 9. kolovoza 1935. HDA, GSD, 1483. Sam Gibanjek, koji je živio u Derezi, bio je prilično popularan u kraju, najviše zato što je od prosinca 1932. bio u zatvoru zbog pokušaja di-

kratskih snaga u kraju bio veliki skup HSS-a održan 10. studenoga 1935. u Kloštar Ivaniću. Na skupu je prisustvovalo 12-15.000 ljudi i imao je svečan karakter.¹⁷⁶ Nakon tog skupa upravne i policijske vlasti bojale su se da bi u kraju mogao buknući ustanak, na što ih je upozoravalo i prijeteće pismo koje su primili u to doba.¹⁷⁷ Doista, 15. studenoga navečer došlo je do manjeg oružanog sukoba u Šumećanima, u kojima je žandarmerija ubila jednog, a ranila više seljaka.¹⁷⁸ U napetoj političkoj situaciji 1935./1936. češće je znalo doći i do fizičkih obračuna malobrojnih pristalica režima s pristašama HSS-a u kraju. Tako su 5. prosinca 1935. u kriškom mlinu »Pantlika« fizički napadnuta dvojica seljaka iz Okešinca i Velike Hrstilnice, navodno zato što su pola godine prije glasali za omraženog režimskog premijera Bogoljuba Jevtića.

zanja pobune. Nakon uhićenja on i obitelj bili su fizički i psihički zlostavljani od strane upravnih i policijskih organa u kraju. Andrija Gibanjek oslobođen je optužbi tek početkom 1934. te se vratio kući, gdje je na sebe preuzeo ulogu ponovne organizacije HSS-a u kotaru. Za njegovo svjedočanstvo o djelovanju HSS-a na ivaničkom području tijekom 1930-ih vidi: M. LOPEC, n. dj., 61-65.

¹⁷⁶ Bili su uređeni slavlucii, u publici je bilo oko 70 velikih zastava, a »naročito zapaženo« bilo je sudjelovanje 400 konjanika. Uz to, mnogi su slušaci skupa nosili razne kape ili druge predmete s hrvatskim »plemenskim bojama«. Osim izaslanika stranke iz Zagreba, na skupu su govorili lokalni stranački prvaci, poput Andrije Gibanjeka iz Dereze, Đure Hagljana iz Prnjavorca te Josipa Blažaka iz Novoselca. Vlasti, koje su pratile skup, ocijenile su da se govornici nisu držali njima prijavljena programa i tema, pa su ih sve nastojali kazneno goniti. Ipak, kako je 1. prosinca 1935. vlada donijela odluku o amnestiji krivaca optuženih za govore protiv države, kotarski je poglavar odustao od progona. Usp. Telefonski izvještaj kotarskog poglavara čazmanskog Banskog upravi u Zagrebu od 10. studenog 1935. HDA, GSD, 1483. te Izvještaj kotarskog poglavarstva čazmanskog Banskog upravu u Zagrebu od 7. siječnja 1936. HDA, GSD, 1483.

¹⁷⁷ Telefonski izvještaj kotarskog poglavara čazmanskog Banskog upravi u Zagrebu od 15. studenog 1935. HDA, GSD, 1483.

¹⁷⁸ Povod sukobu žandarmerije i naroda bio je trinaesti požar koji je u protekla tri mjeseca izbilo u Šumećanima. Za njihovo potpaljivanje lokalni su stanovnici sumnjivali svoje sumještane pravoslavne vjeroispovijesti. Među njima čini se da jest bilo pristaša režimskih stranaka i organizacija (četničkog udruženja), ali njihova krivnja za niz požara u kojima su stradale kuće i gospodarski objekti u Šumećanima nije bila dokazana. Pokušaj žandarmerije da ih zaštiti od linča uzrokovao je oružani okršaj, u kojem je smrtno stradao seljak Slavko Kranja, a ozlijeđeno je više osoba. Banski savjetnik, koji je provodio istragu, uzroke nemira vidio je u nepovjerenju građana u općinske načelnike i odbornike, koje im je režim nametnuo i forsirao kao njihove predstavnike, kao i lokalne upravne te policijske organe. Na sve njih česte su bile prituzbe, koje su mahom ostale bez rezultata (npr. više su tužbi protiv sebe imali čazmanski kotarski poglavar Armin Milanić, kriški žandarmerijski narednik Jovan Radenković te kriški općinski načelnik Đuro Petković). Izvještaj banskog savjetnika Švugera Banskog upravi u Zagrebu od 16. studenog 1935. HDA, GSD, 1483. U konačnici su Milanić i Radenković tijekom 1934./1935. po nalogu viših vlasti premješteni u druge sredine, a Petković u isto doba smijenjen. Usp. M. LOPEC, n. dj., 66 te Izvještaj banskog savjetnika Švugera Banskog upravi u Zagrebu od 16. studenog 1935. HDA, GSD, 1483.

Samo dan poslije na izlazu iz zgrade Općine u Križu masa od 50 ljudi pretukla je omraženog općinskog načelnika Đuru Petkovića iz Šumećana.¹⁷⁹

Potkraj 1936. državne će vlasti konačno dopustiti održavanje slobodnih općinskih izbora, ali samo za seoske općine, dakle ne i gradske. Na njima HSS ostvaruje veliku pobjedu u hrvatskim krajevima.¹⁸⁰ U svim općinama čazmanskog kotara na vlast dolaze općinski odbori i načelnici iz redova pristaša HSS-a. Tako u općinama Križ i Ivanić-Grad nestaje omraženih načelnika, koje je režim proteklih sedam godina samovoljno postavljao. Uz njih je morao odstupiti i bivši radićevac Nikola Zubatović, koji je od 1929. stao na stranu režima, ali je u desetogodišnjem vođenju Općine (1926.—1936.) učinio dobrih stvari za kloštarivaničku općinu.¹⁸¹ Općinski načelnici iz redova HSS-a 1936. bili su Stjepan Šušković (Ivanić-Grad), Josip Đura (Križ) te Franjo Kožarec (Kloštar Ivanić).¹⁸²

Konačnu pobjedu zahtjeva za hrvatskom nacionalnom, socijalnom, gospodarskom, prosvjetnom i drugom autonomijom unutar Kraljevine Jugoslavije predstavljalo je stvaranje Banovine Hrvatske u kolovožu 1939. godine. Iako je njenim osnutkom trebalo započeti pozitivno razdoblje za hrvatski narod, ubrzo je započeo Drugi svjetski rat te banska vlast, uslijed ratnih prilika, nije uspjela ostvariti veći pozitivni iskorak u interesu stanovništva.

Samo nekoliko dana poslije potpisivanja Sporazuma Cvetković-Maček, u zemlju se nakon deset godina emigracije vratio glavni tajnik HSS-a, Ivanićanin Juraj Krnjević. Jedna od prvih Krnjevićevih odluka bila je da posjeti svoj rodni kraj. Dana 3. rujna 1939. došao je u Ivanić-Grad, gdje mu je priređen svečan doček. Tu je, zajedno s drugim istaknutim HSS-ovcima, održao svečani govor, nakon kojega je otišao na grob svojih roditelja.¹⁸³ U tom je govoru govorio o stanju u svijetu u povodu izbijanja Drugoga svjetskog rata.¹⁸⁴ Na žalost, otprilike godinu i pol potom taj će ratni sukob doista obuh-

¹⁷⁹ Režimskog eksponenta Petkovića, kojeg su seljaci tukli štapovima, šakama, kamenjem, pa čak i krampovima, spasio je tek dolazak žandarmerijskog kaplara Zlatarevića. On je pucnjima u zrak otjerao masu, koju je predvodio zamjenik narodnog zastupnika, HSS-ovac Josip Blažak iz Novoselca. Dopis kotarskog poglavarstva čazmanskog Banskog upravi u Zagrebu od 7. prosinca 1935. HDA, GSD, 1483.

¹⁸⁰ Suzana LEČEK, »Borba Hrvatske seljačke stranke za općinsku samoupravu 1936.—1939.«, *Časopis za suvremenu povijest*, 40/2008., br. 3, 999-1032.

¹⁸¹ M. LOPEC, n. dj., 66.

¹⁸² Spisak općinskih načelnika Savske banovine 1938. godine. HDA, SB UO, kutija 336, 313/1938.

¹⁸³ Vlatka DUGAČKI, »Ivanićan Juraj Krnjević za Banovine Hrvatske (1939.—1941.)«, *Gazophylacium*, 16/2011., br. 3-4, 127-128.

¹⁸⁴ Dopis kotarskog poglavarstva čazmanskog Banskog upravi u Zagrebu od 4. rujna 1939. HDA, GSD, 1003.

vatiti i hrvatski prostor. Drugi svjetski rat ostavit će dubok trag na sva hrvatska područja, pa tako i ivanički kraj, te će njegove posljedice djelovati na njegov daljnji razvitak.

Zaključak

Prostor općina Ivanić-Grad, Kloštar Ivanić i Križ u doba monarhističke Jugoslavije, tj. od 1918. do 1941., predstavljao je društveno i gospodarski raznovrsno razvijeno područje. U njemu su prevladavali poljoprivreda i stočarstvo, ali postojale su i mogućnosti jačeg razvoja industrije, prvenstveno drvne. Postojao je i razvijeni obrt te trgovina, posebno u samom Ivanić-Gradu. Cijeli kraj imao je višestoljetnu tradiciju školstva zbog koje je bilo razmjerno malo nepismenih. Osim toga, među građanima toga kraja postojala je jaka ideja međusobnog povezivanja u razne privredne i sportske, ali i humane, socijalne i mnoge druge udruge. Kroz njihovo djelovanje razvijalo se gospodarstvo, vodila briga o tjelesnom i nacionalnom odgoju mladih generacija, čuvalo se mjesta od vatre itd.

Na političkom planu konačnim ostvarivanjem općeg prava glasa za punoljetne muške građane nakon 1918. hrvatski su se građani nadali proširenju svojih prava, dok je nova državna vlast željela izgraditi politički i nacionalno jedinstvenu jugoslavensku državu. Građani ivaničkog kraja rano su povelu borbu protiv centralističkog i unitarističkog smjera izgradnje države, a za očuvanje svojih osobnih i nacionalnih prava te posebnosti. Već ranije, u nemirnim vremenima raspada stare i stvaranja nove države, Kraljevstva SHS, dobar dio stanovnika tog kraja uspješno se međusobno povezao kako bi pomogli tranziciji vlasti. Sredinom 1920. mnogi su građani ivaničkog kraja sad ustali protiv najavljenog smjera izgradnje države u oružani otpor režimskim idejama. Taj kratkotrajni ustanak, 4.-9. rujna 1920. godine, po svojem je središtu ostao poznat kao »Križka republika«. Iako je pobuna ubrzo ugušena, ona je ostavila dubokog traga na tome području.

U nadolazećim godinama građani ivaničkih općina će u gotovo apsolutnom broju spremno pristati uz ideje HSS-a o posebnim političkim, društvenim i gospodarskim pravima, koje su i prije 1918. bile rasprostranjene u tom kraju. Ideje o hrvatskoj nacionalnoj posebnosti neće uspjeti zatomiti niti šestosiječanjska diktatura kralja Aleksandra, proglašena 1929. godine. Iako će u njoj vlasti represivnim metodama nastojati ugušiti svaki oblik otpora svojim idejama, režimski organi će s vremenom sve teže kontrolirati mišljenja i djelovanja građana. U godinama nakon atentata na kralja Aleksandra doći će do ograničene demokratizacije države te sve jačeg djelovanja HSS-a — što je sve vodilo do stvaranja Banovine Hrvatske 1939. godine. Ipak, samo godinu i

pol potom doći će do raspada Jugoslavenske monarhističke države, koja će nestati u vihoru Drugoga svjetskog rata.

Stipica Grgić

Socio-political Environment of the Ivanić Area in the Interwar Period

The area of municipalities Ivanić-Grad, Kloštar Ivanić and Križ in the times of monarchist Yugoslavia (from 1918 to 1941), went through a period of transformation. This territory had a fairly diverse social and economic structure, in which there was industry, commerce and trade, along with agriculture and livestock farming. The entire area had a centuries-long tradition of education, for which there was relatively little illiterates. Moreover, the idea of linking citizens to achieve common economic and social interests was very strong among the population.

After 1918 all adult male citizens of Yugoslavia got universal suffrage. Therefore the Croatian people hoped that their rights would expand even further, while the new state government wanted to build a unitary and centralized state. Citizens of Ivanić area started the struggle for the preservation of their democratic and national rights. One of the biggest and earliest armed resistances to the regime's ideas, known as the Križ Republic, proved in 1920 that people were not happy with the situation in their environment.

Despite of proclamation of Yugoslav dictatorship, with time the authorities would find that the thoughts and actions of citizens are very difficult to control. The citizens themselves in almost absolute numbers sided with the ideas of Croatian Peasant Party and the concept of political struggle for democratic, social and economic rights of Croatian people in the monarchist Yugoslavia. Therefore, the attacks against ideas and symbols of the regime became an everyday reality. In the years following the assassination of King Alexander there was a limited democratization of the state. They were also marked by an increasing activity of the HSS. This all led to the creation of the Banovina of Croatia in 1939. However, only a year and a half later, Kingdom of Yugoslavia and Croatian Banovina will disappear in a whirlwind of World War Two.

Key words: *Social development, Political situation, Ivanić-Grad, Kloštar Ivanić, Križ, Croatian interwar period (1918—1941).*

Suvremene promjene sastava stanovništva Srednje Like prema dobi i sektoru djelatnosti — primjena prostorne i demogeografske analize

Marta HAMZIC

Ericsson Nikola Tesla d.d., Zagreb

Izvorni znanstveni rad

Primljeno: 5. svibnja 2021.

UDK: 314.116(497.562-191.2)"1971+2011"

doi: 10.5559/pi.16.31.02

Glavni je cilj rada utvrđivanje suvremenih promjena sastava stanovništva Srednje Like prema dobi i prema sektoru djelatnosti. U tu svrhu provedene su prostorna i demogeografska analiza korištenjem popisnih podataka za godine 1971. i 2011. na prostornoj razini jedinice lokalne samouprave (kao i njihovih sjedišta) te za Srednju Liku u cjelini, a opažanja na terenu pridonijela su razumijevanju utjecaja utvrđenih procesa na prostor, odnosno krajolik Srednje Like. Također, kako bi se dobio bolji uvid, provedena je analiza kretanja ukupnog broja stanovnika Srednje Like u razdoblju od druge polovine 20. stoljeća. Promatrajući dob stanovništva, rezultati istraživanja su pokazali kako je u promatranom razdoblju na svim promatranim razinama došlo do značajnog starenja stanovništva čime dobno-spolna piramida poprima oblik urne. Pri tome je za obje promatrane godine najveća ostarjelost stanovništva zabilježena u Općini Lovinac, a najmanja u Gradu Gospiću. Nadalje, u promatranom je razdoblju zbog starenja stanovništva na području Srednje Like opća stopa aktivnosti sve niža. Također, došlo je do prestrukturiranja stanovništva prema djelatnostima tercijarnog i kvartarnog sektora uz napuštanje tradicionalnih primarnih djelatnosti. S obzirom na trenutačne okolnosti, u narednim popisima stanovništva očekuje se na analiziranom području daljnji nastavak izrazito nepovoljnih demografskih i ekonomskih procesa.

Ključne riječi: sastav stanovništva prema dobi, sastav stanovništva prema sektoru djelatnosti, prostorna analiza, demogeografska analiza, krajolik, Srednja Lika

1. Uvod

Na području Republike Hrvatske postoje brojna gorska ruralna područja s izrazito nepovoljnim demografskim obilježjima kroz duže razdoblje.¹ U novije

¹ Na primjer, Maja ŠTAMBUK, «Lika — studija slučaja», u: *Duge sjene periferije: prinos revitalizaciji hrvatskog ruba* (ur. I. Rogić, M. Štambuk), Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, Zagreb (1998), 44-107; Ivo TURK, «Promjena broja stanovnika Karlovačke župa-

su vrijeme u tim područjima izravnim i neizravnim posljedicama Domovinskog rata već prisutni nepovoljni demografski (i ekonomski) procesi dodatno intenzivirani.²

Srednja Lika je jedan od primjera takvih gorskih ruralnih područja gdje se nepovoljna demografska obilježja i procesi ogledaju i u sastavu stanovništva prema dobi i sektoru djelatnosti, te posljedično i u utjecaju na krajolik. Tako se za područje Srednje Like može reći kako je to tradicionalni stočarsko-poljoprivredni prostor, u kojem su takve prilike trajale sve do druge polovine 20. stoljeća kada je stvorena osnovna infrastruktura i provedena inicijalna industrijalizacija regije³ i započeo složeniji gospodarski razvoj. To je izravno utjecalo na ukupan broj stanovnika te sastav stanovništva prema dobi i djelatnosti, a posljedično i na krajolik, jer su se usporedno pojavili procesi deagrarizacije, a zatim i deruralizacije. Kako se tada stanovništvu nije moglo osigurati zapošljavanje, nastavljena su iseljavanja stanovništva s područja Srednje Like, nužno praćena i promjenama dobno-spolnog i gospodarskog sastava stanovništva.

Glavni je cilj ovoga rada utvrđivanje suvremenih promjena sastava stanovništva Srednje Like prema dobi i prema sektoru djelatnosti (za razdoblje

nije od 1857. do 2001. godine», *Društvena istraživanja* 17 (2007) 3, 437-461; ISTI, *Žumberak: demografska problematika i mogućnosti revitalizacije*, Zagreb, Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, 2021; Anđelko AKRAP i Jakov GELO, »Depopulacija Ličko-senjske županije tijekom 20. stoljeća s posebnim osvrtom na ekonomsko-socijalnu strukturu 1971.—2001.«, u: *Identitet Like: korijeni i razvitak* (ur. Ž. Holjevac), knjiga II., Institut društvenih znanosti Ivo Pilar — Područni centar Gospić, Zagreb — Gospić (2009), 13-41.

² Na primjer, Jakov GELO, »Ratni učinci na promjene demografskih struktura u Hrvatskoj«, *Društvena istraživanja* 8 (1999) 5-6, 735-749; Dražen ŽIVIĆ, »Demografski gubici Ličko-senjske županije u Domovinskom ratu«, u: *Identitet Like: korijeni i razvitak* (ur. Ž. Holjevac), knjiga II., Institut društvenih znanosti Ivo Pilar — Područni centar Gospić, Zagreb — Gospić (2009), 43-66; ISTI, »Prisilne (ratne) migracije kao čimbenik demografskih promjena u Hrvatskoj (1991.—2011.)«, u: *Znanstveni skup Demografija u Hrvatskoj* (ur. A. Akrap, I. Čipin i M. Strmota), Ekonomski fakultet, Zagreb (2014), 297-319; Ivo TURK, »Suvremene demografske promjene na kontaktnom prostoru Karlovačke i Ličko-senjske županije: analiza slučaja«, u: *Identitet Like: korijeni i razvitak* (ur. Ž. Holjevac), knjiga II., Institut društvenih znanosti Ivo Pilar — Područni centar Gospić, Zagreb — Gospić (2009) 67-87; Nenad POKOS, »Demografske promjene na bivšim okupiranim područjima Republike Hrvatske između 1991. i 2001. godine«, u: *Demografski kontekst i sociokulturne posljedice Hrvatskoga domovinskog rata* (ur. D. Živić i I. Žebec), Institut društvenih znanosti Ivo Pilar — Područni centar Vukovar, Zagreb — Vukovar (2009), 11-27; Ivo TURK, Nikola ŠIMUNIĆ i Marta JOVANIĆ, »Promjene u sastavu stanovništva prema narodnosti u Karlovačkoj i Ličko-senjskoj županiji od 1991. do 2011.«, *Migracijske i etničke teme* 31 (2015) 2, 275-309.

³ Dane PEJNOVIĆ, *Srednja Lika: socijalnogeografska transformacija*, Centar za kulturu — Muzej Like, Gospić, 1985.

1971.—2011.). U tu svrhu primijenjena je prostorna, odnosno demogeografska analiza. Naime, uz popisno kretanje broja stanovnika od druge polovine 20. stoljeća, čime se dobiva temeljni uvid u promjene naseljenosti, analiziraju se i promjene u sastavu stanovništva prema dobi i sektoru djelatnosti s obzirom na prostornu komponentu. Time su usporedbom podataka popisa stanovništva iz 1971. i 2011. analizirane promjene dinamičkih obilježja sastava stanovništva prema dobi i djelatnosti, te su se utvrdili procesi do kojih je došlo u promatranom razdoblju. Opažanja na terenu pridonijela su razumijevanju utjecaja utvrđenih procesa na prostor, odnosno krajolik te su u radu promatrani i u funkciji utjecaja na krajolik Srednje Like.

1.1. Područje istraživanja

Područje Srednje Like odnosi se na središnji dio veće cjeline Like, ukupne površine približno 1690 km². Administrativno, Srednja Lika obuhvaća područje triju jedinica lokalne samouprave: Grada Gospića, Općine Perušić i Općine Lovinac (sl. 1). Prema posljednjem popisu stanovništva (2011.) na području istraživanja zabilježeno je ukupno 16.390 stanovnika. Od toga je najviše stanovnika bilo na području Grada Gospića (12.745), a manje na području Općine Perušić (2638) i Općine Lovinac (1007).

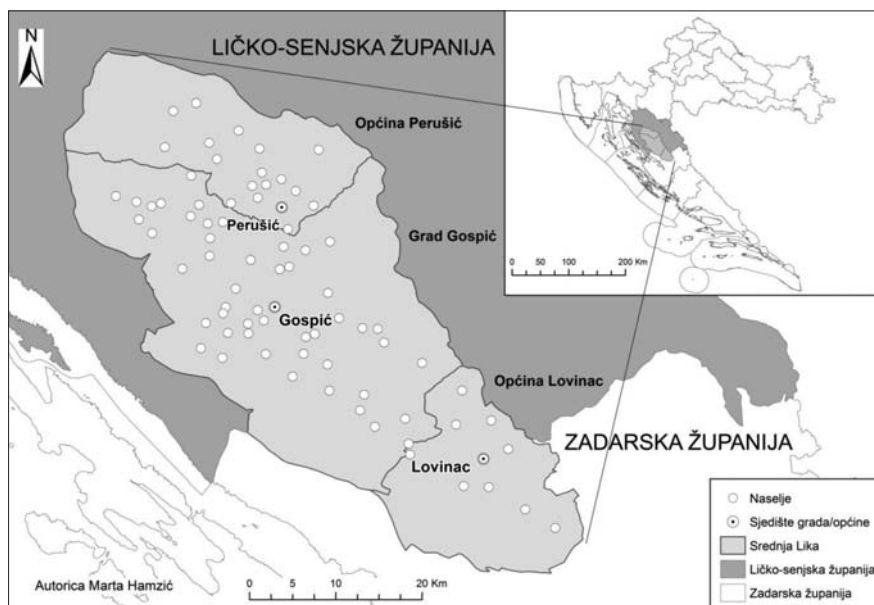
Na području istraživanja ukupno je 78 naselja. Od toga je samo jedno naselje gradskog tipa, koje je ujedno i najveće — grad Gospić (6575 stanovnika, 2011.).

Upravno-teritorijalna podjela, na temelju koje su današnji Grad Gospić i Općina Perušić izdvojeni iz nekadašnje Općine Gospić, ustrojena je 1993. Iste je godine izdvajanjem iz nekadašnje Općine Gračac ustrojena i Općina Lovinac. Općina Lovinac pripojena je Ličko-senjskoj županiji 1997., a uslijed te upravno-teritorijalne organizacije stanovništvo Općine Lovinac gravitira prema Gradu Gospiću. S obzirom na tu činjenicu, u ovom radu prostor Srednje Like ima veći prostorni obuhvat i podrazumijeva navedene tri jedinice lokalne samouprave nego prema autorima D. Pejnoviću⁴ i D. Magašu⁵ koji ju smatraju dijelom Južne Like. Također je potrebno napomenuti kako je ovakav prostorni obuhvat područja Srednje Like usklađen s prostornim obuhvatom u pojedinim prostorno-razvojnim dokumentima.⁶

⁴ D. PEJNOVIĆ, *Srednja Lika: socijalnogeografska transformacija*.

⁵ Damir MAGAŠ, *Geografija Hrvatske*, Manualia Universitatis Studiorum Iadertinae, Sveučilište u Zadru, Odjel za geografiju, Biblioteka Geographica Croatica, Meridijani Samobor, Zadar — Samobor, 2013.

⁶ Na primjer, *Regionalni operativni program Ličko-senjske županije 2005.—2010.*, WYG International, Gospić, 2005.

Sl. 1. Srednja Lika — područje istraživanja

1.2. Dosadašnja istraživanja

Dosadašnja istraživanja o području Srednje Like bila su usmjerena na teme socijalne geografije i demogeografije, ali i na teme fizičke geografije, pri čemu su primijenjene različite metode istraživanja. D. Pejnović⁷ analizirao je međuzavisnosti obilježja prirodne osnove i historijsko-geografskih ciklusa naseljenosti Srednje Like (što čini osnovu za razumijevanje socijalno-geografskih procesa). M. Jovanić⁸ korištenjem različitih metoda (deskriptivno-analiitičke, korelacijske analize i dr.) analizirala je razvoj krajolika Srednje Like do kojeg je došlo utjecajem demografsko-gospodarskih procesa.

Primjena GIS tehnologije bila je u dosadašnjim radovima koji se odnose na prostor Srednje Like usmjerena na različite teme. Tako je u radu M. Pahernika i M. Jovanić⁹ uspostavljena geomorfološka baza podataka Srednje Li-

⁷ D. PEJNOVIĆ, *Srednja Lika: socijalnogeografska transformacija*.

⁸ Autorica Marta Jovanić i autorica ovog rada Marta Hamzić su ista osoba. Marta JOVANIĆ, «Development of the Central Lika landscape (Republic of Croatia) caused by socio-economical processes», u: *International Scientific Symposium: Hilly-mountain areas — problems and perspectives* (ur. B. Markoski i dr.), Makedonsko geografsko društvo, Skopje (2014), 23-30; Marta JOVANIĆ, «Correlation analysis demographic-economic variables and land use/land cover variables of central Lika», *Acta geographica Bosniae et Herzegovinae* 2 (2015) 3, 43-52; Marta JOVANIĆ, «GIS analiza i razvojna tipologija krajolika Srednje Like», Doktorska disertacija, Sveučilište u Zagrebu, Prirodoslovno-matematički fakultet, Geografski odsjek, Zagreb, 2017.

ke koja se, zbog jasno definiranih objekata unutar uspostavljene baze podataka, može povezati s ostalim geoznanstvenim bazama podataka koje će sadržavati ostale geografske sastavnice za područje Srednje Like. M. Hamzić, B. Fuerst-Bjeliš i M. Pahernik¹⁰ utvrdili su kombinacijom većeg broja analiza strukturna obilježja uzoraka krajolika Srednje Like, a M. Hamzić i B. Fuerst-Bjeliš¹¹ primjenom prostorno i procesno-orijentiranog GIS modela definirale su tipove krajolika Srednje Like za razdoblje 1980.—2012.

Od navedenih se radova ovo istraživanje izdvaja jer uz primjenu prostorne i demogeografske analize promjene sastava stanovništva prema dobi i sektoru djelatnosti, kao i kretanja ukupnog broja stanovnika, opažanjima na terenu se dodatno te promjene promatraju i u funkciji utjecaja na krajolik.

2. Metodološke napomene uz popisne podatke

U svrhu glavnog cilja ovog rada, utvrđivanja suvremenih obilježja sastava stanovništva prema dobi i sektoru djelatnosti primjenom prostorne i demogeografske analize, u radu su analizirani odgovarajući popisni podaci. Tako su analizirani podatci popisa stanovništva iz 1971. i 2011. koji se odnose na dob, odnosno spol, te podatci koji se odnose na gospodarsku aktivnost, odnosno sektore djelatnosti.

U svrhu temeljne analize demografske dinamike i u cilju postizanja sveobuhvatnijeg pogleda na brojčanu dinamiku Srednje Like korišteni su objavljeni podatci svih popisa stanovništva u razdoblju od druge polovine 20. stoljeća do danas (1948.—2011.). Naime, kako je u uvodnom dijelu rada navedeno, u tom razdoblju stvorena je temeljna struktura i implementirana inicijalna industrijalizacija regije, što je izravno utjecalo na ukupan broj stanovnika te sastav stanovništva prema dobi i djelatnosti, a posljedično i na krajolik. Potrebno je naglasiti kako je u tom razdoblju provedeno ukupno osam popisa, u kojima su zbog različitih popisnih koncepcija prisutne određene metodološke razlike. Popisi iz 1948., 1953., 1961., 1971., 1981. i 1991. provedeni su prema koncepciji stalnog stanovništva (tzv. *de iure* stanovniš-

⁹ Mladen PAHERNIK i Marta JOVANIĆ, «Geomorphologic database in the function of the Central Lika landscape typology (Republic of Croatia)», u: *International Scientific Symposium: Hilly-mountain areas — problems and perspectives* (ur. B. Markoski i dr.), Makedonsko geografsko društvo, Skopje (2014) 97-105.

¹⁰ Marta HAMZIĆ, Borna FUERST-BJELIŠ i Mladen PAHERNIK, «Strukturna obilježja uzoraka krajolika Srednje Like — primjena prostorne i regresijske analize», *Kartografija i geoinformacije*, 34 (2020) 19, 14-39, doi: 10.32909/kg.19.34.2

¹¹ Marta HAMZIĆ i Borna FUERST-BJELIŠ, «Razvojni tipovi krajolika Srednje Like 1980—2012 — primjena prostorno i procesno-orijentiranog GIS modela», *Kartografija i geoinformacije*, 35 (2021) 20, 4-29, doi: 10.32909/kg.20.35.1

tvo),¹² a posljednja dva popisa, iz 2001. i 2011., provedena su prema prilagođenoj koncepciji uobičajenog mjesta stanovanja (engl. *place of usual residence*).¹³ Zbog metodoloških razlika između popisa stanovništva, popisni rezultati nisu u potpunosti usporedivi,¹⁴ ali pouzdaniji (potpuno usklađeni) demografski i ekonomski pokazatelji ne postoje. Time su službeni popisni podaci korišteni kao činjenični te su međusobno uspoređivani u namjeri što vjernijeg prikaza općih trendova kretanja promatranih pokazatelja Srednje Like.

3. Promjene ukupnog broja stanovnika

U razdoblju od druge polovine 20. stoljeća (1948.—2011.). na području Srednje Like svakim popisom zabilježeno je smanjenje ukupnog broja stanovnika (sl. 2). Tako se u ovom razdoblju od 63 godine ukupan broj stanovnika smanjio približno tri puta (sa 45.344 na 16.390), odnosno za 28.954 stanovnika ili prosječno godišnje za čak 460 stanovnika. Također je smanjenje ukupnog broja stanovnika zabilježeno u sve tri jedinice lokalne samouprave Srednje Like. Pri tome je najznačajnije smanjenje zabilježeno u Općini Lovinac (za 85,1%), potom u Općini Perušić (za 77,4%) i u Gradu Gospiću (za 52,7%).

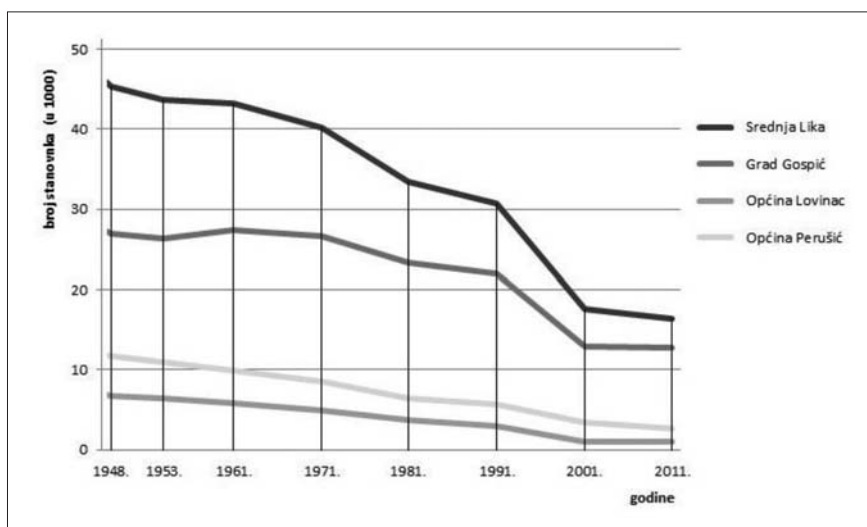
Neki od najznačajnijih razloga smanjenja ukupnog broja stanovnika pri tome su: iseljavanja stanovništva u veće gradove te u inozemstvo kao i demografski gubitci i posljedice Drugoga svjetskog rata i Domovinskoga rata. Također, od sredine 70-ih godina pridružena je i negativna stopa prirodne promjene, koja je uz navedene dodatan razlog kontinuiranog pada ukupnog broja stanovnika.¹⁵ Međutim, potrebno je naglasiti kako je to smanjenje ukupnog broja stanovnika u promatranom razdoblju (1948.—2011.) jačeg intenziteta u rubnim područjima, a slabijeg intenziteta bliže gradu Gospiću, odnosno sjedištima jedinica lokalnih samouprava (Perušić, Lovinac). Stoga se može zaključiti kako je u tom razdoblju na području Srednje Like prisutan proces deruralizacije.

¹² Više o koncepciji stalnog stanovništva u: Ivo NEJAŠMIĆ, *Depopulacija u Hrvatskoj — korijeni, stanje, izgledi*, Globus, Institut za migracije i narodnosti Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 1991; Ivan LAJIĆ i Ivo NEJAŠMIĆ, »Metodološke osobitosti demografskog istraživanja hrvatskog otočja«, *Društvena istraživanja*, 4-5 (1994), 381-396.

¹³ Ivan LAJIĆ i Roko MIŠETIĆ, *Otočni algoritam, aktualno stanje i suvremeni demografski procesi na jadranskim otocima*, Institut za migracije i narodnosti, Ministarstvo mora, turizma, prometa i razvoja, Zagreb, 2006.

¹⁴ Na primjer, Nenad POKOS, »Metodološke promjene u popisima stanovništva«, *Hrvatska revija*, 3 (2003) 1, 29-35; Ivan LAJIĆ i Roko MIŠETIĆ, »Demografske promjene na hrvatskim otocima na početku 21. stoljeća«, *Migracijske i etničke teme*, 29 (2013) 2, 169-199.

¹⁵ D. PEJNOVIĆ, *Srednja Lika: socijalnogeografska transformacija*, 68.

Sl. 2. Kretanje ukupnog broja stanovnika Srednje Like i jedinica lokalne samouprave (1948.—2011.)

Izvor: Naselja i stanovništvo Republike Hrvatske 1857.—2001., DZS RH, Zagreb, www.dzs.hr.
 Pristup ostvaren 4. svibnja 2021.; Popis stanovništva, kućanstava i stanova 2011., Stanovništvo prema starosti i spolu po naseljima, DZS RH, Zagreb, www.dzs.hr. Pristup ostvaren 4. svibnja 2021.

U novije vrijeme ipak se bilježe pozitivni trendovi kao što su povratak dijela stanovništva, koji se zbog Domovinskoga rata iselio u druga područja Republike Hrvatske i u inozemstvo (povratnici prognanika i izbjeglica). Također je značajno useljavanje stanovništva iz drugih, susjednih zemalja, ponajviše iz Bosne i Hercegovine. Međutim, na području Srednje Like u cjelini, kao i u svim jedinicama lokalne samouprave te u velikoj većini naselja, i u posljednjem popisu stanovništva (2001.—2011.) zabilježeno je smanjenje ukupnog broja stanovnika. Opažanjima na terenu utvrđeno je za navedeno područje kako je došlo do zapuštanja, tj. ekstenzifikacije korištenja zemljišta koja se u krajoliku manifestira kroz vegetacijsku sukcesiju. S druge strane, samo za naselja Gospić i Lički Osik može se konstatirati da ukupan broj stanovnika raste gotovo kontinuirano od druge polovine 20. stoljeća (1948.—2011). Time se sukladno procesima deruralizacije i urbanizacije u grad Gospić doseljava stanovništvo iz cijele Like. Posljedično, grad se prostorno širi,¹⁶ naročito prema naselju Lički Osik te rezultira gotovo kontinuirano izgrađenim područjem (Gospić — Lički Osik). Opažanjima na terenu utvrđeno je za to područje da je došlo do intenzifikacije korištenja zemljišta koja se u krajoliku manifestira kroz izgradnju te održavanje poljoprivrednih površina.

¹⁶ Načelno je tu riječ o procesu suburbanizacije, međutim treba uzeti u obzir kako je riječ o naseljima manjeg broja stanovnika.

4. Promjene u sastavu stanovništva prema dobi

Usporedbom podataka dobnog sastava stanovništva za popisne godine 1971. i 2011., vidljivo je kako se u promatranom razdoblju na području Srednje Like odvija proces starenja stanovništva (tab. 1).

Tab. 1. Stanovništvo Srednje Like prema velikim dobnim skupinama i indeksu starosti za 1971. i 2001. Izvor: Popis stanovništva i stanova 1971., Stanovništvo, rezultati po naseljima i opštinama, Savezni zavod za statistiku, Beograd, 1972; Popis stanovništva, kućanstava i stanova 2011., Stanovništvo prema starosti i spolu po naseljima, DZS RH, Zagreb, www.dzs.hr. Pristup ostvaren 4. svibnja 2021.

1971.*							
GRAD/OPĆINA	0-19		20-59		≥ 60		Indeks starosti**
Sjedište općine	Aps.	%	Aps.	%	Aps.	%	
GRAD GOSPIĆ	8475	31,8	13871	52,0	4175	15,6	49,3
Gospić	2565	31,9	4644	57,7	813	10,1	31,7
OPĆINA LOVINAC	1511	30,7	2332	47,3	1066	21,6	70,5
Lovinc	276	31,8	434	49,9	156	18,0	56,5
OPĆINA PERUŠIĆ	2979	34,6	3984	46,3	1606	18,7	53,9
Perušić	446	33,2	694	51,7	196	14,6	43,9
SREDNJA LIKA							
UKUPNO	12965	32,2	20187	50,2	6847	17,0	52,8
2011.							
GRAD/OPĆINA	0-19		20-59		≥ 60		Indeks starosti**
Sjedište općine	Aps.	%	Aps.	%	Aps.	%	
GRAD GOSPIĆ	2747	21,6	6639	52,1	3359	26,4	122,3
Gospić	1456	22,1	3631	55,2	1488	22,6	102,2
OPĆINA LOVINAC	159	15,8	409	40,6	439	43,6	276,1
Lovinc	38	14,8	111	43,2	108	42,0	284,2
OPĆINA PERUŠIĆ	403	15,3	1161	44,0	1074	40,7	266,5
Perušić	204	23,9	433	50,8	215	25,2	105,4
SREDNJA LIKA							
UKUPNO	3309	20,2	8209	50,1	4872	29,7	147,2

*Razlika do 100,0% odnosi se na kategoriju »nepoznato«

**Indeks starosti izračunat je prema odnosu stanovništva starog 60 i više godina i stanovništva 0-19 godina

Udio zrelog stanovništva (20-59 godina) ostao je približno jednak, no udio stanovništva starog 60 i više godina je povećan (sa 17,0% 1971. na 29,7% 2011.). Dakle, povećanje udjela starog stanovništva je na račun mladog stanovništva (do 20 godina starosti) čiji se udio smanjuje (sa 32,2% 1971. na 20,2% 2011.). Udjeli mladog i starog stanovništva u objema promatranim

popisnim godinama govore da Srednja Lika ima duboko ukorijenjene karakteristike starog stanovništva,¹⁷ koje je sve starije.

Prikazani obrat u odnosu starog i mladog stanovništva može se pratiti i na temelju pokazatelja indeksa starosti (i_s).¹⁸ U tablici 1 može se vidjeti kako je na razini Srednje Like u cijelosti, zatim u sve tri jedinice lokalne samouprave kao i njihovim sjedištima, indeks starosti za 2011. većih, nepovoljnijih vrijednosti nego za 1971. Također, s obzirom na to da je za 2011. na svim promatranim razinama vrijednost indeksa starosti veća od 100,0 može se zaključiti kako je broj starog stanovništva veći od broja mladog stanovništva.¹⁹

Na razini jedinice lokalne samouprave Grad Gospić očekivano ima povoljniju dobnu strukturu ($i_s=122,3$) nego općine Lovinac i Perušić u kojima je broj starog stanovništva više nego dvostruko veći od broja mladog stanovništva ($i_s>200$). Od sjedišta jedinica lokalnih samouprava, očekivano, grad Gospić ima najpovoljniji odnos starih i mladih ($i_s=102,2$), dok je najnepovoljniji u naselju Lovinac ($i_s=284,2$). Prikazano starenje stanovništva Srednje Like potvrđuje i grafički prikaz dobno-spolne strukture stanovništva za popisne godine 1971. i 2011. (sl. 3).

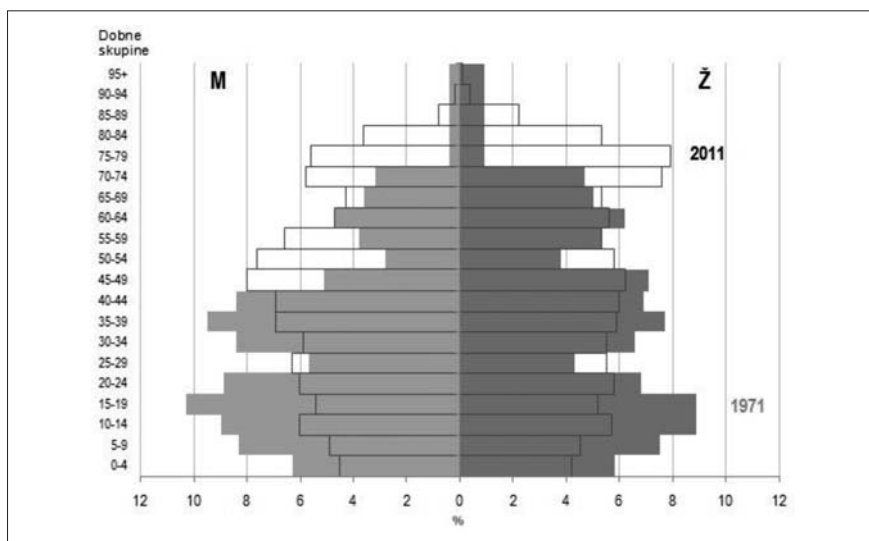
U grafičkom prikazu za 1971. mogu se uočiti proširenja, što upućuje na brojnije generacije iz kompenzacijskih razdoblja nakon Prvoga i Drugoga svjetskog rata. Također, može se uočiti kako je baza za 1971. osjetno šira nego baza za 2011. To ukazuje na opadajuće stope rodности stanovništva, što je posljedica starenja stanovništva, te upućuje na trend daljnjeg smanjenja stope rodности u budućnosti, odnosno povećanja udjela starog stanovništva. Time dobno-spolna struktura poprima suženiji oblik baze, odnosno oblik urne.

Temeljem prikazanog može se zaključiti kako je, kao posljedica niskog, odnosno negativnog prirodnog priraštaja i emigracije stanovništva u najboljoj fertilnoj dobi, proces demografskog starenja na području Srednje Like duboko ukorijenjen. Po svemu sudeći, jačeg je intenziteta u rubnim područji-

¹⁷ Starim se smatra ono stanovništvo u kojem dobna skupina 60 i više godina čini više od 12% ukupnog stanovništva (Ivo NEJAŠMIĆ, *Demogeografija, stanovništvo u prostornim odnosima i procesima*, Školska knjiga, Zagreb, 2005).

¹⁸ Indeks starosti (i_s) pokazatelj je brojčanog odnosa starog i mladog stanovništva (I. Nejašmić, *Demogeografija, stanovništvo u prostornim odnosima i procesima*). U ovom radu izračunat je s velikim dobnim skupinama: 60 i više godina starosti (≥ 60) te do 20 godina starosti (0-19).

¹⁹ Stanovništvo u kojem je vrijednost indeksa starosti veća od 100,0 definirano je kao tip izrazito duboka starost (I. Nejašmić, *Demogeografija, stanovništvo u prostornim odnosima i procesima*).

Sl. 3. Sastav stanovništva Srednje Like prema dobi i spolu za 1971. i 2011.

Izvor: Popis stanovništva i stanova 1971., Stanovništvo, rezultati po naseljima i opštinama, Savezni zavod za statistiku, Beograd, 1972; Popis stanovništva, kućanstava i stanova 2011., Stanovništvo prema starosti i spolu po naseljima, DZS RH, Zagreb, www.dzs.hr. Pristup ostvaren 4. svibnja 2021.

ma, a slabijeg u središnjem dijelu, bliže gradu Gospiću. Navedeno je opažanjima na terenu utvrđeno i kroz jači intenzitet zapuštanja krajolika u rubnim područjima.

5. Promjene u sastavu stanovništva prema sektoru djelatnosti

Prethodno se moglo vidjeti kako su u razdoblju od druge polovine 20. stoljeća na razini Srednje Like neki od prisutnih procesa smanjenje ukupnog broja stanovnika, deruralizacija, urbanizacija. Uz navedene procese, na području Srednje Like može se utvrditi kako je u tom razdoblju opća stopa aktivnosti sve niža, što je uvelike uvjetovano starenjem stanovništva. Naime, dobni sastav stanovništva jedan je od demografskih pokazatelja koji u velikoj mjeri utječe na opću stopu aktivnosti, tj. na udio aktivnog u ukupnom stanovništvu.

Prema podacima u tablici 2. vidljivo je kako je na razini Srednje Like u cijelosti, zatim u sve tri jedinice lokalne samouprave, kao i njihovim sjedištima, 2011. struktura zaposlenih prema djelatnostima značajno izmijenjena u odnosu na 1971. Time je došlo do prestrukturiranja stanovništva prema djelatnostima tercijarnog i kvartarnog sektora uz napuštanje tradicionalnih primarnih djelatnosti.

Analiza sastava stanovništva prema sektoru djelatnosti pokazala je prisutnost procesa deagrarizacije, tj. smanjenja udjela zaposlenih u primarnim

djelatnostima, kako na razini Srednje Like ukupno, tako i na razini jedinica lokalne samouprave. Naime, došlo je do prestrukturiranja stanovništva prema djelatnostima tercijarnog i kvartarnog sektora.

Tab. 2. Struktura zaposlenog stanovništva Srednje Like prema sektoru djelatnosti za 1971. i 2011.

Izvor: Popis stanovništva i stanova 1971., Stanovništvo, rezultati po naseljima i opštinama, Savezni zavod za statistiku, Beograd, 1972; Popis stanovništva, kućanstava i stanova 2011., Zaposleni prema područjima djelatnosti, DZS RH, Zagreb, www.dzs.hr. Pristup ostvaren 4. svibnja 2021.

GRAD/OPĆINA Sjedište općine	1971.*				2011.*			
	Ukupno aktivno	Sektor			Ukupno aktivno	Sektor		
		I %	II %	III i IV %		I %	II %	III i IV %
GRAD GOSPIĆ	12079	44,1	21,2	18,3	4684	7,5	16,7	65,0
Gospić	3004	12,5	27,3	47,8	2641	6,0	14,0	70,5
OPĆINA LOVINAC	2690	62,8	7,1	6,5	249	5,6	27,7	64,1
Lovinc	487	52,6	4,5	10,1	74	5,4	18,9	55,4
OPĆINA PERUŠIĆ	3956	59,3	13,8	7,3	701	12,1	23,5	49,8
Perušić	544	29,4	28,9	24,4	266	8,3	14,7	63,2
SREDNJA LIKA								
UKUPNO	18725	50,0	17,6	14,2	5634	8,0	17,8	62,5

*Razlika do 100,0% odnosi se na aktivno stanovništvo koje je nezaposleno, zatim zaposleno u *nepoznatim aktivnostima* te na zaposlene u inozemstvu.

Opažanjem na terenu uočeno je kako su posjedi manje obrađeni u odnosu na raspoložive obradive površine; posjedi su mali i niska je tehnološka razina njihove obrade. Tako je područje Srednje Like, koje je potkraj 19. stoljeća bilo agrarno prenaseljeno, postalo nedovoljno poljoprivredno valorizirano. U krajoliku se to manifestira na oranicama, livadama i pašnjacima koji su pod (socijalnim) ugarom, odnosno doživljavaju proces zapuštanja. Time je smanjenjem ukupnog broja stanovnika i starenjem stanovništva, kao i deagrarizacijom, deruralizacijom i urbanizacijom, došlo do smanjenja poljoprivrednih aktivnosti što je dovelo do promjena u krajoliku. Smanjenjem bavljenja poljodjelstvom povećavane su neobrađene površine i zemljišta pod socijalnim ugarom. Također, smanjenjem bavljenja stočarstvom zapuštane su livade i pašnjaci, odnosno proširene travnate površine. To smanjenje površina koje su prije korištene za poljoprivredu, odnosno njihovo pretvaranje u travnate površine, može se nazvati zapuštanjem, tj. ekstenzifikacijom korištenja zemljišta koja se u krajoliku manifestira kroz vegetacijsku sukcesiju.

6. Zaključak

U radu je promatrana promjena sastava stanovništva Srednje Like prema dobi i sektoru djelatnosti u razdoblju 1971.—2011. korištenjem prostorne i demogeografske analize. S obzirom na to da su navedena obilježja izravno povezana s kretanjem ukupnog broja stanovnika, provedena je analiza demografske dinamike Srednje Like svih općih popisa stanovništva u razdoblju od sredine 20. stoljeća (1948.—2011.) kada je započeo složeniji gospodarski razvoj te se usporedno pojavili procesi deagrarizacije, a zatim i deruralizacije. Pri tome su rezultatima istraživanja na gotovo cijelom području Srednje Like utvrđena vrlo nepovoljna kretanja promatranih popisnih pokazatelja. Opažanjima na terenu utvrđeno je kako se na gotovo cijelom području istraživanja odvija vegetacijska sukcesija, odnosno ekstenzifikacija korištenja zemljišta, a koja je većeg intenziteta bliže rubnim dijelovima Srednje Like. Međutim, povoljnija kretanja popisnih pokazatelja utvrđena su bliže gradu Gospiću, a u prostoru su vidljiva kroz izgradnju i održavanje poljoprivrednih površina, odnosno intenzifikaciju korištenja zemljišta.

Trenutačno zabilježene okolnosti nagoviještaju da se u narednim popisima stanovništva na analiziranom području može očekivati daljnji nastavak izrazito nepovoljnih demografskih i ekonomskih procesa. Stoga su učinkovita rješenja revitalizacije ovog područja prijeko potrebna.

Marta Hamzić

Modern developments in the population composition of Central Lika according to age and economic sector of activity — application of spatial and demo-geographic analysis

The main goal of this paper is to discuss the modern developments in the population composition of Central Lika according to the population's age and economic sector of activity. For this purpose, a spatial and a demo-geographic analysis were conducted by using census data from the years 1971 and 2011, both on the spatial level of local government units (and their seats), as well as Central Lika as a whole. Field observations helped understand the influence of established processes on the space, or rather the landscape of Central Lika. Additionally, in order to gain better insight, an analysis of the total population number trend for Central Lika was conducted, covering the time frame from the second half of the 20th century until now. By taking a closer look at the age of the population, the results of the research have shown that, in the covered time frame, a significant population ageing trend can be noted on all observed levels. This has led to the population pyramid taking the shape of an urn. For both studied years, the highest rate of population ageing has been noted in the Lovinac municipality, and the lowest in the Town of Gospić. Furthermore, in the observed time frame, the general rate of activity in the

Central Lika area is lower due to the ageing of the population. Moreover, there has been an economic sector restructuring in the population, with a stark shift toward the tertiary and quaternary sector, and the population abandoning traditional activities of the primary sector. Considering the current circumstances, in the upcoming population census, a continuation of severely adverse demographic and economic processes is expected in the analysed area.

Key words: population age composition, population activity sector composition, spatial analysis, demo-geographic analysis, landscape, Central Lika

Neke spoznaje o zbrinjavanju i zdravstvenoj skrbi djece s Kozare u prihvatilištima 1942. godine

Igor Vukić

Društvo za istraživanje trostrukog logora Jasenovac

Ilija Kuzman

Medicinski fakultet Sveučilišta u Zagrebu

Akademija medicinskih znanosti Hrvatske

Izvorni znanstveni rad

Primljeno: 26. studenoga 2020.

UDK: 614.213(497.5)"1942"

364.69-054.73-053.2(497.5)"1942"

364-56(497.5)"1942"

doi: 10.5559/pi.16.31.03

Nakon ofenzive hrvatske i njemačke vojske na području planine Kozare u ljeto 1942. godine nastao je zbjeg s velikim brojem izgladnjele i bolesne djece. Kad je slomljen otpor partizanskih snaga, veće skupine djece iz zbjege privremeno su smještane u nekoliko prihvatnih centara (logor Stara Gradiška, sabirališta u selima Mlaka, Jablanac, Uštica i drugdje), a zatim su, bez prethodnih priprema, prevezene u različita prihvatilišta s ciljem pružanja pomoći i zdravstvene skrbi te su potom udomljivana u obitelji. U organizaciji zbrinjavanja djece presudna je bila uloga države, a iz dostupnih dokumenata jasno se razabire da je djeci u prihvatilištima uz smještaj i prehranu pružana i odgovarajuća zdravstvena skrb, odnosno da djeca nisu bila diskriminirana i zanemarivana. Osnovna je namjera ovoga rada, korištenjem izvornog arhivskog gradiva i izjava sudionika događaja (sudski zapisnici), pokazati da su djeca s Kozare i Potkozarja 1942. godine u prihvatilištima u Jastrebarskom, Sisku i Zagrebu imala odgovarajuću opću i zdravstvenu skrb u skladu s mogućnostima tadašnje medicine u zadanim ratnim okolnostima.

Naime, sve do danas u različitim medijima postoji cijeli niz stavova o namjernom izgladnjivanju, trovanju i mučenju te djece. Ovdje želimo istaknuti da su to proizvoljni i činjenično neutemeljeni navodi koje su plasirale jugoslavenske komunističke vlasti odmah nakon završetka Drugoga svjetskog rata, ali i pojedine društvene, političke pa i znanstvene strukture. Stoga, u duhu znanstvenih spoznaja, mislimo da su nazivi dječji ili ustaški logori neprimjereni te da bi bilo uputnije koristiti nazive prihvatilišta ili sabirališta za djecu, pa i privremene bolnice za djecu.

Ključne riječi: Drugi svjetski rat, Nezavisna Država Hrvatska, Dječje prihvatilište Jastrebarsko, Dječje prihvatilište Sisak, Zavod za odgoj gluhoonijeme djece, Dječji dom na Josipovcu, zarazne bolesti

Uvod

Danas gotovo historiografski fenomen — pitanje prihvata, smještaja i skrbi o djeci s Kozare i Potkozarja u prihvatilištima što ih je organizirala vlast Nezavisne Države Hrvatske (NDH) u ljeto 1942. godine, nakon vojnih operacija na planini Kozari, zaslužuje detaljnu i teorijski preciznu obradu, lišenu ideoloških i navijačkih natruha.

Na temelju dostupnih podataka o organizaciji i zbrinjavanju djece te pružanju opće i medicinske skrbi u dva najveća prihvatilišta, u Sisku i Jastrebarskom te u prihvatilištima u Zagrebu (Zavod za odgoj gluhonijeme djece i Dječji dom na Josipovcu), pokušat ćemo dokazati da su ta djeca imala odgovarajuću zdravstvenu skrb, sukladnu ratnim uvjetima izbjegličkih valova izgladnjelog pučanstva, u higijenski zapuštenim prilikama opće bijede i siromaštva s proširenom ušljivosti te nedostatkom medicinskog osoblja, uz epidemije brojnih zaraznih bolesti. U to vrijeme nisu postojali antibiotici niti današnja mogućnost prevencije bolesti cijepljenjem. Prema dostupnim dokumentima i drugim izvorima djeca u prihvatilištima nisu bila zanemarivana, a pogotovo ne diskriminirana, u pružanju zdravstvene skrbi u odnosu na opću populaciju, odnosno drugu djecu.

U radu smo koristili izvorne arhivske dokumente vlasti NDH (ministarstva zdravstva, udružbe i unutarnjih poslova, zatim nadležnih uprava za skrb poput glavnih ravnateljstava za zdravstvo i udružbu te dokumente mjesnih, općinskih i župskih tijela i oružničkih i vojnih postrojbi), potom zapisnike sa sudskih postupaka vođenih poslije rata i poslijeratne izvještaje koje su podnosili sudionici događaja (primjerice, pred komisijama za utvrđivanje ratnih zločina okupatora i njegovih pomagača). Osim toga, služili smo se memoarskim zapisima i dnevnicima, novinskim izvještajima te objavljenim knjigama, zbornicima dokumenata i drugim člancima koji se odnose na ta zbivanja.¹

Odmah nakon završetka rata 1945. godine u službenu je historiografiju plasirano i sve do danas se održalo uvjerenje o potpunoj nebrizi i izostanku svake zdravstvene skrbi za ovu djecu, a nerijetko su iznošeni stavovi o njihovu namjernom izgladnjivanju, trovanju i mučenju.²

¹ Neki od tih izvora jesu: *Dnevnik Diane Budisavljević*, Zagreb, 2003; Ćiril PETEŠIĆ, *Dječji dom Jastrebarsko*, Zagreb, 1990; četiri knjige zbirke dokumenata *Koncentracijski logor Jasenovac, dokumenta*, uredio Antun Miletić (prve tri knjige Jasenovac, 1986., četvrta Jagodina, 2007.); Nataša MATAUŠIĆ, *Diana Budisavljević, prešućena heroina Drugog svjetskog rata*, Zagreb, 2020; neobjavljeni rukopis Narcise Lengel-Krizman »Spašavanje djece« (u posjedu autora); dnevne novine *Hrvatski narod*, *Vjesnik*, *Plavi vjesnik*, *Borba* i tjednik *Arena*.

Vojno-politička situacija i ofenziva na Kozaru

Ubrzo nakon osnutka NDH na prostorima naseljenim većinskim srpskim, odnosno pravoslavnim stanovništvom, a osobito na području Bosne i Hercegovine dolazi do neposluha i pružanja otpora novim vlastima. Prve oružane akcije bilježe se već u travnju i svibnju 1941. godine, a prva pobuna većih razmjera događa se u lipnju u Hercegovini (tzv. Lipanjski ustanak).³ Novi val ustanaka rasplamsava se potkraj srpnja i početkom kolovoza 1941. godine, kada se bilježe jače oružane akcije i na području Kozare i Potkozarja. Iako

² Navodi o zlostavljanju i ubijanju djece u logorima i prihvatilištima pojavljuju se u zapisnicima poslijeratnih komisija za utvrđivanje ratnih zločina okupatora i njegovih pomagača te u zapisnicima sa sudskih procesa (primjerice, u procesu vođenom protiv dr. Antuna Najžara, upravitelja prihvatilišta u Sisku). Zatim u knjigama i zbornicima, poput: Voja JOVANOVIĆ, *Deca i rat. Jugoslavija 1941.—1945.*, Beograd, 1962; Dragoje LUKIĆ, *Kozarsko djetinjstvo*, 1976; ISTI, *Rat i djeca Kozare*, Beograd, 1979; Jurica KÖRBLER i Petar STANIVUKOVIĆ, *Deca u logorima smrti*, Beograd, 1986; u novinskim feljtonima poput Jana KOCH, «Sjećanje na akciju spašavanja kozaračke djece iz jasenovačkog logora», *Plavi vjesnik*, Zagreb, listopad 1971. — siječanj 1972. Novinski feljtoni o kozaračkoj djeci objavljivani su gotovo u svim dnevnim novinama u SFRJ, u svim republikama. Redovito su održavani okrugli stolovi (u Jasenovcu, Banjoj Luci, Beogradu) i priređivane izložbe o djeci u logorima u Staroj Gradiški i Jasenovcu te prihvatilištima (spomenuti Dragoje Lukić i sam je bio dijete iz te skupine; rođen 1928., bio je u prihvatilištu u Jastrebarskom, a priredio je niz izložbi u Jastrebarskom, Beogradu, Jasenovcu i na spomen-području Mrakovica na Kozari, prema: Dragan LUKIĆ, *Bili su samo деца*, Laktaši, 2006.). Prihvatilišta se na takvim skupovima i izložbama redovito nazivaju «ustaški logori za djecu». U Hrvatskoj se u novije vrijeme ponavljanjem optužbi iz poratnog vremena bavi u svojim izdanjima Savez antifašističkih boraca, primjerice, Ivan FUMIĆ, *Djeca — žrtve ustaškog režima*, Zagreb, 2011. Propagandni pristup stradavanju djece u ratu bio je prisutan i u dokumentarnim i igranim filmovima, primjerice u filmu Lordana Zafranovića *Krv i pepeo Jasenovca* iz 1983. godine. Najnoviji primjer je *Dara iz Jasenovca*, igrani film snimljen 2019. u Srbiji, redatelja Predraga Antonijevića i scenaristice Nataše Drakulić. S druge strane, umjereniji i faktografski pristup ovoj temi može se zamijetiti u novinskom serijalu «Arena traži vaše najmilije» koji je sedamdesetih godina u tjedniku *Arena* vodio novinar Marino Zurl, tragajući za djecom izgubljenom u ratnom vohoru koristeći i kartoteku koju je vodila Diana Budisavljević. Dio po-trage opisao je u knjizi: Marino ZURL, *Tri jablana*, Zagreb, 1978. U novije vrijeme važan doprinos rasvjetljavanju sudbine kozaračke djece dao je dr. Nikica Barić, radom u časopisu *Pilar*: «Kozara 1942, sudbina civila, zarobljenika i djece», br. 2, rujan 2017, te osvrtnom na film *Dnevnik Diane Budisavljević* autorice Dane Budisavljević (snimljen 2019. godine), objavljenom u *Časopisu za suvremenu povijest*, br. 3, u studenom 2020. Sudbinom kozaračke djece bavila se i hrvatska povjesničarka dr. Narcisa Lengel Krizman. Objavila je niz članaka u različitim časopisima (npr. «Akcija spasavanja kozarske i druge djece iz ustaških logora», *Zbornik radova*, Prijedor, 1980. i članak istog naslova u zborniku *Deca, rat i revolucija*, Beograd, 1981.). Nakon 1991. godine dr. Narcisa Lengel Krizman ponovno je pregledala izvore i uz kritički pristup revidirala neke svoje i tude zaključke u radu pod nazivom «Spašavanje djece». Iako je postojala namjera da se taj rad objavi, to se nije dogodilo pa je do sada ostao u rukopisu.

³ Više o tim zbivanjima u: Amir OBHOĐAŠ, *Zima 1941./1942, vojne operacije u istočnoj Bosni*, Zagreb, 2020., 27-114.

je na tom području bilo i četničkih grupa, organizatori pobune bili su pretežno članovi Komunističke partije Jugoslavije, a pobunjeničke postrojbe imale su partizanska obilježja. Gotovo svi partizani, uz tek pokoju iznimku među zapovjednim kadrom, bili su srpske narodnosti i pravoslavne vjere.⁴

U proljeće 1942. godine partizanski pokret je ojačao, njegove postrojbe upadale su u slabo branjena sela i manja gradska naselja te izvodile zasjede na prometnicama. U tim mjestima su uništavane oružničke postaje, škole i druge javne zgrade. U svibnju 1942. partizani su zauzeli Prijedor i rudnik Ljubiju, vrlo važan za opskrbu njemačke vojne industrije željeznom rudačom.⁵ Svojim djelovanjem zaprijetili su i sigurnosti važnih prometnica, među ostalim i željezničkoj pruzi Zagreb — Banja Luka. Odmah nakon zauzimanja Prijedora, njemačko zapovjedništvo za Jugoistok zajedno s hrvatskim postrojbama isplaniralo je vojnu akciju slamanja partizanske skupine na planini Kozari i okolici. U svibnju je oformljena borbeni skupina Zapadna Bosna, pod zapovijedanjem njemačkog generala Friedricha Stahla, a potom je cijeli prostor Kozare i Potkozarja opkoljen sa svih strana.⁶

Već ranije su partizanski odredi sa sobom u planinske baze povlačili i civile, članove svojih obitelji i stanovnike sela koji su se bojali odmazde nakon partizanskih napada na punktove formalne vlasti. I prije masovnih povlačenja prema Kozari i samih vojnih operacija, bilo je civila, među njima i djece, koji su u tom brdovitom predjelu nekoliko mjeseci proveli u teškim životnim uvjetima, spavajući u kolibama i zemunicama.⁷

Situacija u kojoj se našlo civilno stanovništvo postaje još teža nakon početka vojne akcije protiv pobunjenih partizana. Vojni pothvat započeo je 10. lipnja 1942. godine, a završio je tridesetak dana kasnije.⁸ U zbjegovima na planini našle su se tisuće civila s nedovoljnim zalihama hrane. Već tijekom borbenih operacija, našavši se u teškim stambenim i higijenskim prilikama, mnogi civili prihvatili su pozive koje su im upućivale hrvatske vlasti putem letaka bacanih iz zrakoplova. Letcima su ih pozivali na predaju i izlazak u susret vojnicima te im jamčile život.⁹ Nakon predaje ili zarobljavanja, na kra-

⁴ Više o tim zbivanjima u: Dušan D. SAMARDŽIJA, *Bosanskodubičko područje u NOR-u i socijalističkoj revoluciji 1941—1945.*, Bosanska Dubica, 1984., 53-113.

⁵ Mira KOLAR-DIMITRIJEVIĆ, «Rudnik željezne rude Ljubija za vrijeme okupacije», u zborniku *Kozara u NOB i socijalističkoj revoluciji*, Prijedor, 1981., 363-377.

⁶ Nikica BARIĆ, «Kozara 1942, sudbina civila, zarobljenika i djece», n. dj., 53-56; Dušan D. SAMARDŽIJA, nav. dj., 197.

⁷ Dušan D. SAMARDŽIJA, nav. dj., 199.

⁸ Nikica BARIĆ, «Kozara 1942...», 59; Dušan D. SAMARDŽIJA, nav. dj., 199-208.

⁹ Nikica BARIĆ, «Kozara 1942...», 55, 66-67; Dušan D. SAMARDŽIJA, nav. dj., 209; izjava sudionice događaja Dušanke Radulović dana autoru 14. lipnja 2017. godine u Donjoj Gradini.

ju vojnih operacija, civili su upućivani u prihvatne centre koji su se nalazili kod Bosanske Dubice, u selu Uštici kod Jasenovca, u Prijedoru, u Novskoj i drugdje. Nakon završetka vojnih djelovanja, osim s Kozare iseljavano je stanovništvo i iz nekih sela naseljenih pravoslavnim stanovništvom na širem prostoru, primjerice, južno od Bosanske Gradiške. Stanovnici iz tih mjesta i zarobljenici upućivani su preko Bosanske i Stare Gradiške u sela Mlaku i Jablanac, koja se nalaze na lijevoj obali Save, između Jasenovca i Stare Gradiške.¹⁰

Sredinom srpnja 1942. godine te prihvatne centre posjetio je ministar zdravstva u Hrvatskoj državnoj vladi dr. Ivo Petrić.¹¹ Nakon povratka u Zagreb dao je izjavu dnevniku *Hrvatski narod*, objavljenju 23. srpnja. »Država je već prije našeg dolaska tamo uputila veliku količinu hrane, uputila 20 liječnika, 15 sestara, 5 razkužitelja, lijekove, zavojno i razkužno tvorivo, serume i cjepiva. Zdravstveni zavod u Banjoj Luci i postrojbe Crvenog križa pojačale su u tom području svoju djelatnost, da pomognu prebjega i da im uzmognu nakon njihove katastrofe u Kozari sačuvati i spasiti živote«, izjavio je uz ostalo dr. Ivo Petrić.¹²

Ministar je dodao da su u prihvatnim centrima u Mlaci, Jablancu i Prijedoru organizirane ambulate i prihvatne bolnice te da se obavlja raskuživanje i dezinsekcija od velikog broja ušiju kod izbjeglica. »Nije to mali posao, jer je zamazanost i ušljivost kod sviju dosegla svoj najveći stupanj. Osim toga svi se postepeno cijepu protiv tifusa i griže [...]. Sve ovo iziskuje najveće napore, jer je ogromna masa zaušena, zagađena i bolestna stigla nakon partizanskog uništenja naglo, u kratkom roku od nekoliko dana.«¹³

Moguće je da je posjet dr. Petrića bio odgovor na dopise što su stizali s terena s upozorenjima o teškoj humanitarnoj situaciji. U dopisu upućenom tajništvu Ministarstva unutarnjih poslova, službenik s terena (potpis nečitak) javio je 13. srpnja da se »pitanje prihvata i evakuacije pučanstva razvija na našu sramotu. Na sva moja upozorenja brzoglasom, do sad u Dubicu nije stiglo ništa osim tri mlada liječnika, bez sredstava. Potrebna je najažurnija me-

¹⁰ Antun MILETIĆ, *Koncentracioni logor Jasenovac 1941—1945, Dokumenta*, knjiga III., Beograd-Jasenovac, 1986., dok. br. 85, str. 200, izvješće Mihajla Komunickog, izaslanika Ministarstva udružbe NDH kod opunomoćenika Vlade NDH u Banjoj Luci.

¹¹ Dr. Ivo Petrić (1897.—1968.), liječnik, do 1941. ravnatelj Zarazne bolnice u Zagrebu. Ministar zdravstva od travnja 1941. do listopada 1942. godine, u svibnju 1945. povlači se u Austriju, Italiju i 1948. emigrira u Argentinu. Vidi *Tko je tko u NDH*, Zagreb, 1997.

¹² *Hrvatski narod*, br. 483, 23. srpnja 1942., str. 3, pod naslovom »Zauzimanje i briga Hrvatske državne vlade oko partizanskih prebjega sa Kozare«. Dr. Petrić je to područje posjetio s ministrom vanjskih poslova dr. Mladenom Lorkovićem i pratnjom.

¹³ Isto.

đuninistarska organizacija. Nijemci prigovaraju i traže odgovore tko je kriv za to.¹⁴

Oružnička zapovjedništva tih su dana javljala i o pojavi pjegavog tifusa u selima u okolici Kozare. Primjerice u kotaru Prijedor, gdje je u selima Komičani, Dera, Trnjani, Kozaruša i Brđani u općini Kozarac sanitetska služba ustanovila 64 slučaja pjegavog tifusa, od kojeg su četiri osobe umrle. Oružnička postaja Kozarac izvijestila je da je kotarska vlast poduzela sve potrebne mjere kako bi se suzbilo širenje bolesti.¹⁵

Širenje bolesti suzbijalo se i na drugim mjestima. Ministarstvo zdravstva obratilo se 14. srpnja 1942. godine Kotarskoj oblasti u Novskoj sa zapovijedi da »depedikulaciju i ostale zdravstvene mjere protiv zaraznih bolesti u logoru Novska preuzme kotarski liečnik dr. Marijan Derkos i općinski liečnik dr. Mijo Škrljac iz Novske«.¹⁶ Po nalogu Ministarstva zdravstva iz Zagreba, tog istog dana, 14. srpnja, u selo Jablanac, koje se nalazi nekoliko kilometara nizvodno Savom od Jasenovca, otputovali su liječnici dr. Leopold Auf, dr. Herbert Klemenčić i dr. Slavko Župan. Njihov je zadatak bio da ondje uspostave privremenu stanicu za sprječavanje zaraznih bolesti. Potkraj srpnja, nakon povratka u Zagreb, u izvješću o svome radu naveli su da su »od 15. do 17. ciepili po prvi put 2000 ljudi a osim toga smo potrebnima pružili liečničku pomoć i liečničke savjete. Dne 17. o. mj. došla su još 2 liečnika t.j. doktor Silobrčić Petar i dr. Vadkov Nikola sa 2 dobrovoljne sestre pomoćnice Crvenog križa. Nastavilo se ciepljenjem i zdravstvenim radom, tako da smo do 25. pociepili prvi i drugi put (vakcinacija). Uz svoj rad u Jablancu dne 22. VII. ciepili smo čitavo pučanstvo u Mlaki po drugi put. (U oba mjesta oko 10.000 ljudi.) Za vrijeme našega boravka u Jablancu umrlo je po logorima i kućama preko 30, što odraslih, što diece. Porodilo se je 21 diete, gravidnih 102, pobačaj 1.«¹⁷

Liječnici su također utvrdili da su civili s Kozare, koje su partizani ostavili pri povlačenju, jako izglednjeli, a smrtnost među malodobnom djecom je visoka. »Najveći postotak je gastrointestinalnih poremećenja, svrab u velikom postotku sa vrlo čestim ekcemima i piodermijama. Ustanovili smo oko 100

¹⁴ Hrvatski državni arhiv (HDA) 487, Ministarstvo oružanih snaga Nezavisne Države Hrvatske (NDH), mikrofilm D-2178, snimka br. 555.

¹⁵ HDA 226, Ministarstvo zdravstva i udružbe NDH (dalje: HDA 226), Glavno ravnateljstvo za zdravstvo, br. 48267-Z-1942, izvješće primljeno 29. srpnja 1942., a podnio ga je pukovnik Obertynski.

¹⁶ Nikica BARIĆ, »Kozara 1942.«, 71.

¹⁷ HDA 226, Glavno ravnateljstvo za zdravstvo, 48152-Z-1942. U izvornom dokumentu Jablanac se naziva Jablanovo, ali je iz dokumenta jasno da se radi o Jablancu kod Jasenovca.

slučajeva malarije sa kliničkom slikom. Slučajeva pjegavog tifusa i trbušnog tifusa, dizenterije ili drugih zaraznih bolesti nije se moglo do sada ustanoviti. Kod 10-12 slučajeva flegmena i panaricija pružili smo liečničku pomoć«, navedeno je u izvještaju.¹⁸

Dr. Auf i njegovi kolege napisali su i da je u prihvatnom centru bilo nemoguće provesti dezinfekciju i dezinsekciju jer nije bilo potrebne opreme ni prikladnih prostorija. »Pučanstvo u logoru je pod vedrim nebom i izloženo nepogodama vremena a ono malo što je pod krovom, stanuje prenatrpano. Pošto smo sve pregledali i pociepile (prvi i drugi put) to smo prema tome savjesno izvršili povjerenu nam dužnost. Moramo spomenuti da nismo imali dovoljnu količinu lijekova, usprkos ponovnog traženja, da smo radi pomanjkanja joda i alkohola morali upotrebiti privatni alkohol i benzin te i štrcala jednoga od nas, a da ne govorimo o tome da za broj od oko 10.000 ljudi nije bilo ni za 10% dovoljna količina lijekova. Najviše pomanjkanje je bilo tannalbina i karbo animalis (lijekovi za liječenje proljeva — nap. a.). Trebalo je još kinina u manjoj mjeri. Malo je bilo lijekova proti svrabu. Zavojnog materijala je bilo relativno dovoljno a nije posve dovoljno bilo masti za rane. Vrlo nam je falilo joda i alkohola«, stoji u izvještaju.¹⁹

Mnogo informacija o stanju na tom području može se doznati i iz poslijeratnog ispitivanja dr. Nikole Vadkova pred službenicima Odjeljenja zaštite naroda (OZN).²⁰ Vadkov je ispričao kako ga je 16. srpnja 1942. godine u svoj ured pozvao dr. Mladen Petras²¹, pročelnik Odjela za zdravstvo Ministarstva zdravstva. Uz Vadkova pozvano je još nekoliko liječnika. Objašnjeno im je da je pred njima važan zadatak i da svi moraju sudjelovati. Dr. Vadkov je dobio nalog da s dr. Petrom Silobrčićem ide u okolicu Jasenovca kako bi pomagali izbjeglicama s Kozare i Potkozarja. Prema iskazu dr. Vadkova, u Jasenovcu ih je dočekaio dr. Miljenko Gjivoje i uputio u Mlaku (selo pored Jablanca, udaljeno devet kilometara jugoistočno od Jasenovca) i Jablanac.²²

Dr. Vadkov također navodi da su ondje već bili kirurg dr. Župan, rendgenolog dr. Auf, ortoped dr. Klemenčić te dvije bolničarke Hrvatskoga Crvenog križa, Cindrić i Henigman. Prisjetio se kako je tih dana vladala velika žega, a nije bilo mjesta za skrivanje od sunca. Hrana je bila slaba, iako su se

¹⁸ Isto.

¹⁹ Isto.

²⁰ HDA 1561, Služba državne sigurnosti RSUP SRH, 015.7.11, izjava Nikole Vadkova od 1. studenoga 1945., RZ0070725-RZ0070740

²¹ Dr. Mladen Petras (1905.—1974.), liječnik, ortoped, od 1941. do 1942. predstojnik Odjela za zdravstvo pri Ministarstvu zdravstva, a potom pročelnik Odjela za zdravstvo kod Glavnog ravnateljstva za zdravstvo u Ministarstvu unutarnjih poslova. Poslije rata nastavlja raditi u nekoliko zagrebačkih bolnica. Vidi *Tko je tko u NDH*.

ljaci povelj sa sobom stoku, ali nisu je htjeli klati i pripremati za jelo. Nadali su se, vjerojatno, da će se uskoro moći vratiti u svoje domove i povesti sa sobom svoju vrijednu imovinu.²³

Veliki broj ljudi na malom prostoru, u lošim higijenskim uvjetima, stvorio je podlogu za širenje bolesti. Dr. Vadkov opisuje da su ljudi patili od krvavog proljeva, a svakog je dana umiralo nekoliko žena i djece. On i njegovi suradnici tražili su da im se iz Zagreba dostavi dodatna pošiljka lijekova. Rekao je i da je razgovarao i s Hinkom Piccilijem, jednim od voditelja radne službe obližnjeg logora u Jasenovcu. Doznao je da je za izbjeglice stigao pun vagon kukuruza i pola vagona soli. No Piccili je to skrenuo u logor za potrebe zatočenika. Dr. Vadkov je ipak uspio dogovoriti da se kukuruz proslijedi u Mlaku. Piccili nije htio dopustiti da se kukuruz samelje, jer je za to mlin navodno morao imati posebnu dozvolu. Dr. Vadkov je tako preuzeo vagon kukuruza u klipu. »Sada se po čitave dane i noći čula tutnjava batova kojima su tukli kukuruz da bi se lakše skuhao.«²⁴

Odvajanje djece od roditelja, odnosno majki, i preuzimanje u prihvatilišta

Nešto prije ili usporedno s vojnim operacijama, vlasti NDH i predstavnici Trećeg Reicha postigli su sporazum o upućivanju zarobljenika i dijela iseljenog pravoslavnog stanovništva kao radnika u tvornice i na poljoprivredne radove u Njemačku.²⁵ Prema dogovoru, djeca do 14 godina trebaju »ostati na brigu hrvatskoj državi«.²⁶ Prema različitim podatcima, u prihvatnim centrima ostalo je oko 7000 djece čiji su roditelji upućeni na rad u Njemačku. Pojavio se ozbiljan problem smještaja tako velikog broja djece bez prethodnih priprema i plana zbrinjavanja. Zato je prema odluci samog poglavnika Ante Pavelića tu djecu trebalo smjestiti u dječja prihvatilišta u Sisku, Jastrebarskom, Zagrebu i drugdje.²⁷

²² HDA 1561, Služba državne sigurnosti RSUP SRH, 015.7.1, izjava Nikole Vadkova od 1. studenoga 1945., RZ0070725-RZ0070740

²³ Isto.

²⁴ Isto.

²⁵ Nikica BARIĆ, »Kozara 1942...«, 63.

²⁶ Antun MILETIĆ, nav. dj., knjiga I., dok. br. 137, str. 357 i bilješka na istoj stranici njemačkog natporučnika Schmidt-Zabierowa o posjetu Staroj Gradiški kamo je otišao s dr. Petersenom, opunomoćenikom za prikupljanje radne snage

²⁷ ISTI, knjiga IV., dok. 36, 109-110; po svemu sudeći nije postojao raniji plan da se djecu odvaja od roditelja nego se tome pristupilo *ad hoc*, u dogovorima u hodu, onako kako su ta djeca s roditeljima pristizala u prihvatne centre. Ispočetak su i djeca upućivana u Njemačku s roditeljima, ali nakon što su njemački liječnici u tranzitnim cen-

Od 24. lipnja do 4. srpnja 1942. godine iz Uštice i Stare Gradiške u Dječji dom za izbjegličku djecu u Gornjoj Rijeci kraj Križevaca dovedeno je 325 djece. Nakon što je ondje izbila zaraza pjegavim tifusom, dom je rasformiran. Dvadesetak djece udomljeno je u obiteljima oko Varaždina, a neka su smještena u varaždinsku bolnicu. U Zagreb je prebačeno 257 djece od kojih je 52 smješteno u Zaraznu bolnicu. Ondje je umrlo 20 (16 dječaka i 4 djevojčice), a 32 je izliječeno. Skupina od 147 djece odvezena je u dom u Jastrebarsko i ondje stavljena u posebnu oformljenu karantenu u dijelu franjevačkog samostana. I odatle su djeca u manjim skupinama ili pojedinačno upućivana u zagrebačke bolnice na liječenje. Od posljedica pjegavca umrlo je ukupno 90 djece iz doma u Gornjoj Rijeci (55 u tom domu, ostali u bolnicama).²⁸

Iz Stare Gradiške upućen je 11. srpnja 1942. godine transport sa 650 djece u Zagreb i Jastrebarsko. Slijedili su transporti 13. i 14. srpnja (oko 700 djece).²⁹ U prihvatnim centrima, odnosno, raskužnim postajama kod Glavnog kolodvora u Zagrebu i drugdje organizirana je dezinfekcija i kupanje pridošle djece koliko je to bilo moguće zbog njihove dobi i zdravstvenog stanja. U Zagrebu su djeca privremeno smještena u Zavod za odgoj gluhonijeme djece, u Jeronimsku dvoranu te Staklenik (prostor kod katedrale koji je ustupio nadbiskup Alojzije Stepinac). U neke od tih prostora već su tada dolazili građani Zagreba i preuzimali djecu na obiteljsku skrb.³⁰

Ministarstvo udružbe naložilo je 16. srpnja liječniku dr. Ivi Karadoli da ode u Mlaku i preuzme 200 djece koju su onamo dovedena iz Dubice. Naloženo mu je da svu djecu mlađu od dvije godine uputi u Zagreb i o tome obavijesti Ministarstvo.³¹

U međuvremenu je zbog velikog broja ljudi u prihvatnim centrima počelo ponestajati hrane. Ministarstvo zdravstva poslalo je 23. srpnja brzojav Oskaru Turini, opunomoćeniku Vlade NDH sa sjedištem u Banjoj Luci.³² U brzojavu je prenesena obavijest Crvenoga križa da »prebjezi u Mlaku i Jablan-

trima u Mariboru i Linzu ustanovili da je mnogo djece u tim prvim transportima bolesno, transporti su vraćani u Hrvatsku. Vidi Nataša MATAUŠIĆ, nav. dj., 99.

²⁸ Narcisa LENGEL-KRIZMAN, »Spašavanje djece«, neobjavljeni rukopis (u posjedu autora), 31-35; Ćiril PETEŠIĆ, nav. dj., 26.

²⁹ HDA 1722, Antifašistički front žena (AFŽ), kut. 8/45, Popis ratom postradale djece.

³⁰ *Dnevnik Diane Budisavljević*, HDA, Zagreb, 2003., 98, 104, 107.

³¹ HDA 226, Glavno ravnateljstvo za zdravstvo, br. 45.447-Z-1942

³² Dr. Oskar Turina od 13. lipnja 1942. do 22. studenoga 1942. bio je na dužnosti »obćeg opunomoćenika Vlade Nezavisne Države Hrvatske« sa sjedištem u Banjoj Luci. Uz ostalo, bio je zadužen za organiziranje prihvata i opskrbe izbjeglica.

cu još uvijek nemaju dovoljnu prehranu. Ministarstvo zdravstva nije u stanju voditi o tome računa. Izvolite stvar izviditi i shodno odrediti.«³³

Potkraj srpnja Ministarstvo udružbe osnovalo je komisiju na čijem je čelu bio nadzornik iz toga ministarstva Franjo Perše. Zadatak komisije bio je organizirati nastavak preuzimanja djece iz sabirnih centara u Jablancu, Mlaku i drugih. U skladu s time, Hrvatski Crveni križ je 28. srpnja svojoj dobrovoljnoj bolničarki Dragici Habazin izdao putni nalog u kojem je navedeno: »Prema saopćenju Ministarstva udružbe od 27. srpnja o.g. ima se organizirati preuzimanje i prijevoz djece iz sabirnih logora Jasenovac, Mlaka i Uštica, koje dužnosti ima izvršiti posebna komisija na čelu sa g. Franjom Perše, nadzornikom Ministarstva udružbe. Na traženje spomenutog Ministarstva izvolite s navedenom komisijom otputovati u spomenute sabirne logore u svrhu pružanja pomoći kod preuzimanja i prijevoza djece. Kad na licu mjesta upoznate prilike, izvolite najbržim putem saopćiti koliko bi još sestara trebalo odaslati tamo, da budu od pomoći kod preuzimanja prijevoza djece.«³⁴

Zapovjedništvo sabirnih logora u Jasenovcu izdalo je 28. srpnja propusnicu Dragici Habazin kojom joj dopušta slobodan pristup i prolaz kroz logor do Mlake i Jablanca, radi obavljanja službenih poslova. Propusnica je vrijedila deset dana.³⁵ Put iz Jasenovca do sela Košutarica (iz kojeg se dalje išlo cestom uz Savu do Mlake i Jablanca) vodio je izravno kroz logor Jasenovac. Tako su sve liječničke ekipe i transporti djece i odraslih prolazili cestom koja je vodila kroz logor.

Ravnateljstvo Hrvatskih državnih željeznica Zagreb primilo je 29. srpnja 1942. godine sljedeći dopis Odjela društvenog osiguranja, zaštite i skrbi Ministarstva udružbe: »U sabirnim logorima u Jablancu, Mlaku i Ušticu imade još oko 2.500 djece koja se po nalogu Poglavnika imadu preuzeti u držav. dječju zaštitu Ministarstva udružbe, kao i djeca iz sabirnih logora u St. Gradiški, koja su već preuzeta. Pomenuta djeca smjestiti će se u privatnim nastambama u Jastrebarskom. Savezno s time moli se naslov, da osigura prijevoz ove djece u partijama od po 600-800 i to sa postaja Raić, odnosno Jasenovac. Pri dolazku u Zagreb moraju se djeca prije polazka u Jastrebarsko razkužiti. Polazak prvog i idućih transporta javiti će se brzoglasno naslovu čim komisija preuzme djecu. Moli se vozni red vlakova udesiti tako, da isti stižu u Zagreb rano ujutro, a poslije podne oko 16 s. odlaze za Jastrebarsko.«³⁶

³³ HDA 226, Glavno ravnateljstvo za zdravstvo, br. 46.936-Z-1942

³⁴ Antun MILETIĆ, n. dj., knjiga IV., dok. br. 34, str. 105; *Dnevnik Diane Budisavljević*, 82.

³⁵ Antun MILETIĆ, n. dj., knjiga IV., dok. Br. 33, str. 104; *Dnevnik Diane Budisavljević*, 83.

U dokumentu se nalazi formulacija »po nalogu Poglavnika«. Takvu formulaciju mogli su upotrebljavati isključivo uredi samog Poglavnika (Poglavnikov vojni ured, Županstvo pri Poglavniku), a ostale vlasti mogle su je koristiti samo kada im je Ante Pavelić osobno, usmeno ili u pisanom obliku dao ovlast ili nalog da je mogu upotrijebiti u vezi s rješavanjem određenog pitanja.³⁷

Nakon povratka sa zadatka na koji je upućen, nadzornik Franjo Perše je 7. kolovoza 1942. godine podnio izvješće Ministarstvu udružbe u kojem je naveo: »29. srpnja o. g. uputio sam se u Jasenovac, a odavle u logore u Uštici, Mlaki i Jablancu. U Uštici nije bilo djece, jer su odpremljena u druge logore. U Mlaki bilo je, kao i u Jablancu oko 5.683 djece. Razloživši narodu svrhu našeg dolaska počeo sam s popisom djece i za prvi prevoz sabrao 850, a za drugi 967 i za treći 1250 djece. Prvi prevoz izvršen je 30. i 31. srpnja. Drugi 2. i 3. kolovoza, a treći 4., 5. i 6. kolovoza. Prvi je prevoz upućen u Zagreb, a drugi i treći u Sisak. Kod svakog prevoza pomagale su sestre Hrvatskog crvenog križa, koje su vodile i brigu oko prehrane djece na putu. [...] Roditeljima obrazložena je korist te dječje kolonizacije, pa se nije vršila nikakova sila, već je dobrovoljnom predajom u sva tri prevoza preuzeto 3.067 djece. U sva tri prevoza nije bilo smrtnih slučajeva, prem bilo je mnogo slučajeva posvemašne izgladnelosti. Prevoz vršio se običnim seoskim kolima, jer po onom uskom derutnom putu ne bi bilo moguće to izvršiti drugim prevoznim sredstvima. Svaki put je trajao od Mlake do Jasenovca po 3 do 4 sata, a od Jablanca 6 sati.«³⁸

S putnim nalogom Hrvatskoga Crvenog križa i propusnicom Ustaške obrane u Mlaku je 29. srpnja 1942. godine iz Zagreba stigla i volonterka Diana Budisavljević³⁹ sa suradnicima i nekoliko sestara Crvenoga križa radi preuzimanja djece. Govorili su majkama da daju djecu u Zagreb, da će ondje djeci biti lijepo jer će biti smještena u dječjim domovima, bolje nego u vlastitoj kući. Uskoro su majke počele prilaziti stolovima na kojima se obavljalo popisivanje. »Sestre su donijele i poslastice za djecu, kuhale čaj, tješile ih«, is-

³⁶ Antun MILETIĆ, n. dj., knjiga IV., dok. br. 36, str. 109.

³⁷ Barić, »Kozara 1942...«, 100.

³⁸ Isto.

³⁹ Diana Budisavljević, rod. Obexer (1891.—1978.), Austrijanka rođena u Innsbrucku, udana za Julija Budisavljevića (1882.—1981.), kirurga, predstojnika Kirurške klinike Medicinskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu. Diana Budisavljević sudjelovala je u pomaganju zatočenicima pravoslavne vjere (slanje paketa u logor Lohor-grad) i u zbrinjavanju pravoslavne djece nakon vojne akcije na Kozari. Osobito je važna njezina uloga u izradi i vođenju kartoteke zbrinute i udomljene djece. Vidi *Dnevnik Diane Budisavljević*, Zagreb, 2003; Nataša MATAUŠIĆ, n. dj.

pričao je liječnik Nikola Vadkov.⁴⁰ U prikupljanju djece i stavljanju u kola koja su ih vozila do jasenovačke željezničke postaje pomagali su i mladi ustaški vojnici iz logorske stražarske postrojbe, zapisala je u dnevnik Diana Budisavljević.⁴¹

Iz Jablanca je 800 djece odvezeno u Jastrebarsko 31. srpnja 1942. godine. Sljedeća skupina od 106 djece iz Mlake odvezena je u Zagreb i smještena u dom na Josipovcu. Zatim 3. kolovoza iz Mlake kreće 800 djece u Sisak, gdje počinje s radom dječje prihvatilište. U to prihvatilište 4. kolovoza stiže 650 djece iz Stare Gradiške, a 5. kolovoza još 1200 djece iz Mlake.⁴²

Određena medicinska pomoć djeci pružana je i u logoru u Staroj Gradiški. Organizirao ju je liječnik Viktor Budicki, jedan od zatočenika u logoru. Naime, u Staru Gradišku su još od svibnja 1942. godine dovodeni civili s Korduna, obuhvaćeni protupartizanskim akcijama koje su vodile snage NDH na tom području. Među njima je bio i velik broj djece sa zaraznim bolestima. Dr. Budicki je najteže oboljele odvajao i smještio u improviziranu »dječju bolnicu« s oskudnim raspoloživim sredstvima za pomoć.⁴³

Zbog spomenutog dogovora s Nijemcima, kojima je stalno trebala radna snaga, muškarci i žene upućivani su na rad u Njemačku. Ispočетка su s njima odlazila i djeca. No, događalo se da bi u Mariboru ili Linzu, gdje su njemački liječnici pregledavali pridošlice, bilo ustanovljeno da u transportima ima znatan broj bolesnih, pa su transporti vraćani natrag u Hrvatsku.⁴⁴ Vjerojatno su zbog toga njemački predstavnici zatražili da se djecu više ne šalje, nego da ostanu »na brizi hrvatskoj državi«.⁴⁵

O proširenosti zaraznih bolesti u privremenim prihvatilištima vrlo zorno govori podatak iz transporta s 336 osoba koji je 29. lipnja 1942. godine vraćen iz Linza te su svi smješteni u Zavod za odgoj gluhonijeme djece u Ilici 83 u Zagrebu. Među njima je bilo 38 muške djece, 83 ženske djece i 215 žena. Liječnici su kod njih ustanovili 160 slučajeva svraba, 128 slučajeva dizenterije, 48 slučajeva ospica (morbili), devet slučajeva upale pluća, četiri slučaja pjegavog i tri slučaja trbušnog tifusa. Odmah je u Bolnicu za zarazne bo-

⁴⁰ Izjava Nikole Vadkova u HDA 1561, SDS RSUP SRH, 015.7.11, RZ0070725

⁴¹ »Velika djeca idu poslušno, ali malene treba nositi. Morali smo ih tražiti u brdima jastuka. U tome je naročito savjestan bio jedan mladi ustaša koji je bio zdvojan, jer se bojavao da ćemo neko malo djeteta previdjeti pa će pokisnuti.« *Dnevnik Diane Budisavljević*, 88.

⁴² HDA, 1722, AFŽ, kut. 8/45, Popis ratom postradale djece.

⁴³ Ilija JAKOVLJEVIĆ, *Konclogor na Savi*, Zagreb, 1999., 100.

⁴⁴ Nataša MATAUŠIĆ, n. dj., 100.

⁴⁵ Antun Miletić, n. dj., knjiga I, dok. br. 137, str. 357, bilješka o posjetu Staroj Gradiški.

lesti poslano 16 bolesnika, a ostali su se liječili u Zavodu. Vraćeni iz transporta bili su uglavnom pravoslavci iz sela u okolici Gline, Hrvatske Dubice i Kostajnice, Vojnića, Jasenovca, Novske i Cetingrada. U tom se trenutku u Zavodu nalazilo 658 štićenika, a od toga 435 djece i 223 odrasle osobe. Liječničku službu u Zavodu obavljala je dr. Božena Radovinović, uz pripomoć liječnika dr. Branka i Nine Dragišić, dr. Talera i dr. Franje Pernuša.⁴⁶

Civilni izbjeglički val katolika i muslimana 1941.–1942. godine Ovdje valja spomenuti i ratne događaje iz 1941. godine koji su rezultirali prihvatom izbjeglica u Staroj Gradiški i Zagrebu. Naime, nakon rasplamsavanja pobune protiv hrvatske države u ljeto te godine, pred napadima i zločinima odmetnika (tada, uglavnom četnika) veliki je broj civila katolika i muslimana iz područja sjeverne Dalmacije i jugozapadne Bosne tražio spas u sjevernim dijelovima Hrvatske. Primjerice, oko 1250 izbjeglica iz Bihaćkog kotara smješteno je u kaznionicu Stara Gradiška, koja tada još nije služila kao logor, nego je u njoj bilo mjesta jer je već započelo preseljavanje dotadašnjih kažnjenika na druga mjesta. Među izbjeglicama bili su, primjerice, žene i djece iz postradalog sela Boričevca.⁴⁷ Ubrzo su se među djecom proširile različite zarazne bolesti pa su prebacivana u bolnicu u Novoj Gradiški na liječenje. Tih dana djeca iz hrvatskih zbjegova (iz katoličkih i muslimanskih obitelji) stizala su i u Zagreb. Smještali su ih privremeno u Dom na Josipovcu (današnja Nazorova ulica) te u Zavod za odgoj gluhonijeme djece. Ondje su ih pregledale dr. Olga Bošnjaković i dr. Mara Brčić. Prema njihovom nalazu, djeca su bila »slabo uhranjena, mnoga su preplašena, a veliki dio je tako zapušten, boluje od svraba i sličnih kožnih bolesti, te će trebati dugo vremena da se ta djeca oporave uz veoma pomnu njegu«.⁴⁸

Bolesti su harale i među izbjeglicama islamske vjere što su spas potražili u bijegu pred četnicima iz okolice Foče. Prema brzojavu upućenom 13. ožujka iz kotara Gacko na više adresa, među ostalima, i Ministarstvu udružbe, »u kotaru Gacko vlada glad i bolest, više smrtnih slučajeva od gladi među izbjeglicama iz Foče kojih ima u mjestu oko 500. Hrana ne dolazi peti mjesec, pošta već treći mjesec, činovnici bez plaće i sredstava za život četvrti mjesec«.⁴⁹ O teškom stanju katoličkih i muslimanskih izbjeglica kojih je u

⁴⁶ HDA 226, Glavno ravnateljstvo za udružbu, 51769-I-2, izvještaj br. 627, s potpisom ravnatelja zavoda Ljudevita Šafarića, poslan iz Zavoda za odgoj gluhonijeme djece 6. srpnja.

⁴⁷ *Dossier Boričevac*, ur. Josip Pavičić, Zagreb, 2012., 435.

⁴⁸ Isto, 431.

⁴⁹ HDA 226, Glavno ravnateljstvo za udružbu, 18435-I/1.

ljetu i jesen 1942. u Banjoj Luci, Sanskom Mostu, Bosanskoj Dubici i drugdje bilo u jednakom broju kao i onih pravoslavnih s Kozare, govori izvještaj Higijenskog zavoda iz Banje Luke od 15. studenoga 1942. godine. Opisuje se smještaj izbjeglica među kojima ima onih pristiglih iz Hercegovine: »Svi izbjeglice skoro bez iznimke žive u nepovoljnim društvenim i zdravstvenim prilikama. Hrana je veoma slaba i nedostatna, postoji najveća oskudica u odjeći i rublju tako da se često nailazi na djecu koja osim košulje ništa drugo na sebi nemaju, novčana pomoć je mala i neredovita. Veliki broj majki dojilja nije u stanju dobiti dijete, jer im je mlijeko u dojckama presahnulo zbog nedovoljne prehrane. Djeca su mahom slabunjava i rahitična. Njihov je pomor veoma visok.«⁵⁰

Dječje prihvatilište Jastrebarsko

Uoči prijevoza djece u Jastrebarsko, gdje je već postojao dječji dom,⁵¹ taj je grad obišao sanitarni inspektor Ministarstva zdravstva. Bilo je to 16. srpnja 1942. godine.⁵² Ministarstvo vanjskih poslova NDH 18. srpnja 1942. godine obratilo se Višem zapovjedništvu talijanskih oružanih snaga »Slovenija-Dalmacija« u Sušaku, nadležnom za talijanske postrojbe u NDH. U dopisu je objašnjeno da u Jastrebarskom postoje barake koje je upotrebljavala talijanska vojska, a u kojima su trenutačno smještene mnogobrojna djeca »nastradala usljed djelovanja partizana«. Upravo tih dana u Jastrebarsko su došli talijan-

⁵⁰ Higijenski zavod Banja Luka, Taj. br. 99, izvještaj podnio dr. Ivan Grujić, upravitelj Higijenskog zavoda i zdravstveni izvjestitelj kod opunomoćenika Vlade NDH Oskara Turine.

⁵¹ Od 1939. godine u Jastrebarskom je postojao Dječji dom za poodrasle dječake, koji su vodile časne sestre iz reda Kćeri Božje ljubavi (sjedište im je bilo u Sarajevu). Također 1939. godine u Jastrebarsko je premješten i dom, odnosno sirotište iz Osijeka, kojim su upravljale slovenske sestre milosrdnice, »usmiljenke« iz reda Kćeri kršćanske ljubavi sv. Vinka Paulskog. Godine 1941. dom za dječake je zatvoren, a sirotište se vratilo u Osijek. U Jastrebarskom je 1941. formiran novi dom, Dječji dom za djevojčice, namijenjen djevojčicama koje su ostale bez roditelja u četničkim napadima u Bosni. Za upraviteljicu doma imenovana je č. s. Pulherija (Anka) Barta, inače svastika dr. Mile Budaka, književnika i ministra u vladama NDH. Tom domu 1942. godine pridodano je prihvatilište za djecu s Kozare; vidi Ćiril PETEŠIĆ, n. dj., 11-13; Zdenko VUKOVIĆ, *Is-tine i laži o Jastrebarskom*, 29-30.

⁵² Nikica BARIĆ, »Kozara 1942...«, 99; HDA, 226, Glavno ravnateljstvo za zdravstvo, broj 46.886-Z-1942. Sanitarni inspektor ustanovio je da zdenac u Franjevačkom samostanu ne osigurava dovoljno vode pa je već 17. srpnja, zanemarujući formalnosti, »zbog žurbe i više sile« započelo kopanje novog zdenca, a provedeno je i raskuživanje postojećeg. Također je ustanovljeno da ciglana u obližnjem mjestu Reki nema odgovarajuću opskrbu vodom. Kako bi se osiguralo dovoljno vode za piće, pranje i kuhanje na tom mjestu, trebalo je izvršiti radove na uređivanju obližnjeg izvora. Ministarstvo zdravstva je dopisom od 22. srpnja obavijestilo o tome Ministarstvo udružbe, zatraživši da se žurno osiguraju potrebna financijska sredstva za izvođenje opisanih radova.

ski predstavnici, s namjerom da barake razmontiraju i odnesu drvenu građu. Zato su vlasti u Zagrebu zatražile od Talijana da barake, barem u tom razdoblju, ostanu na raspolaganja za smještaj djece. Talijani su odgovorili da se slažu s navedenim zahtjevom, odnosno da barake u Jastrebarskom prepustaju mjesnim hrvatskim vlastima.⁵³

Prihvatilište u Jastrebarskom organizirano je u nastambama, odnosno barakama kod Franjevačkog samostana, zatim u barakama u selu Reka (kod tamošnje ciglane), dok je bolnica za najteže bolesnu djecu organizirana u starom gradu Erdödjievih u središtu Jastrebarskog. U prvom transportu 11. srpnja 1942. godine u Jastrebarsko je dovezeno 850 djece, 250 djevojčica smješteno je u barake kod starog grada, a u tri barake kod franjevačkog samostana smješteno je 600 dječaka.⁵⁴

O zdravstvenom stanju djece koja su stigla u Jastrebarsko svjedočio je dr. Branko Dragišić⁵⁵ pred organima Zemaljske komisije za utvrđivanje zločina 10. prosinca 1945. godine. Odmah po dolasku djece dr. Dragišić je preuzeo vođenje improvizirane bolnice u Jastrebarskom. Prema njegovoj izjavi, djeca su stigla s teškim atrofijama uslijed gladi i s napadnim crvenilom sluznice usta, mekoga nepca i ždrijela. »Mnogo djece imalo je infektivne bolesti, našli smo nekoliko slučajeva akutnog pjegavca, vrlo mnogo ospica, neobično mnogo difterije nosa i ždrijela te vodenih kozica«, rekao je dr. Dragišić.

Znatan dio djece bolovao je i od teške toksičke grize (dizenterija), a sva su djeca bolovala od po nekoliko bolesti: npr. kombinacija tifus — dizenterija — ospice — difterija nosa i ždrijela — ulcerozne stomatitide najtežega stupnja i mnogo edema na nogama od gladi. Dr. Dragišić je u ispitivanju naveo da je bilo oko 400 slučajeva dizenterije, oko 300 slučajeva ospica s upalima pluća, oko 200 slučajeva trbušnog tifusa, mnogo skorbuta s ispadanjem zubi i sekvestriranjem čeljusti. Navodi i brojne avitaminoze te na stotine ulceroznih stomatitida s dvadesetak noma, s potpunom destrukcijom obraza. Difterija nosa i ždrijela bilo je oko 200, varicela (vodenih kozica) i zaušnjaka (pertussis epidemica) oko 100. »Šarlaha je bilo malo, tuberkuloze koliko se moglo ustanoviti bez rendgenskog pregleda nije bilo mnogo. Svraba i raznih gnojnih infekcija na koži neobično mnogo. Veliki dio djece pokazao je

⁵³ Nikica BARIĆ, »Kozara 1942...«, 99.

⁵⁴ Ćiril PETEŠIĆ, n. dj., 24.

⁵⁵ Dr. Branko Dragišić (1895.—1947.), pedijatar, profesor na Medicinskom fakultetu, poslije rata ravnatelj Dječje klinike na Šalati u Zagrebu. Sin pravoslavnog svećenika iz Dvora na Uni. Od listopada 1941. do puštanja na slobodu u proljeće 1942. bio je interniran u logoru u Staroj Gradiški zbog pripadanja grupi zagrebačkih masona (bio je član lože Pravednost od 1929. godine). Vidi Ćiril PETEŠIĆ, n. dj., 23; brošura *Memento 1941/1942 o povijesti slobodnih zidara*, Zagreb, 2011.

znakove preboljenog pjegavca, koji su vjerojatno preboljeli još u logoru Građiška, s ispadanjem kose, gnojnim procesima na koži, atrofijama najtežeg stepena i s greškama na srčanom mišiću, apscesima... Takove stepene skorbuta i teških avitaminoza sumnjam da je ikada imao prilike da vidi jedan liječnik kod djece», izjavio je dr. Dragišić. Dodao je kako je bilo djece »koja su kod najmanjeg napora kod ustajanja iz kreveta, da vrše nuždu, naglo umirala kao snoplje od opće tjelesne iscrpljenosti i slabosti.«⁵⁶

Stanje u Jastrebarskom opisao je i Kamilo Bresler, savjetnik u Odsjeku za obitelj i djecu u Ministarstvu udružbe⁵⁷ u pismu upućenom 12. srpnja 1942. godine dr. Niktopolionu Černozubovu, epidemiologu, voditelju epidemiološkog odjela pri Hrvatskom higijenskom zavodu⁵⁸. Zatražio je od njega da u Jastrebarsko pošalje opremu i lijekove za pristigle bolesnike. Novac neće biti problem, istaknuo je Bresler. »Od bolesti koje smo danas mogli primijetiti pored desperatnog stanja ishranjenosti skorbut, griža, ogroman broj ospica i upale pluća, difterija, jedan sumnjiv pjegavac«, napisao je Bresler.

Dr. Dragišić je organizirao bolnicu u Jastrebarskom, kako je izjavio, »prema propisima jedne bolnice za djecu s kapacitetom od 110 kreveta«. Bila je razdijeljena na odjele — za tifus, dizenteriju, difteriju itd.⁵⁹

Budući da su stizala i nova djeca, odnosno bolesnici, liječnici u Jastrebarskom bili su prisiljeni organizirati nove bolničke odjele. Radili su to u dogovoru s Breslerom, koji je prema Dragišićevim informacijama u Jastrebarsko poslao i dodatne liječnike: dr. Glumca iz bolnice Sestara milosrdnica u

⁵⁶ Ćiril PETEŠIĆ, n. dj., str. 25.

⁵⁷ Kamilo Bresler (ili Brössler, kako prezime glasi u izvornim dokumentima) (Varcar Vakuf 1901. — Krk 1967.), osnovnu školu i gimnaziju završio je u Sarajevu, učiteljsku školu u Petrinji, Filozofski fakultet u Zagrebu (skupina pedagoško-psihologijskih predmeta). Radio je u Crvenom križu (1929.), Školi narodnog zdravlja, Državnoj školskoj poliklinici (1936.). U NDH radi u Ministarstvu udružbe, kao savjetnik u Odjelu za zaštitu majke i djeteta. Poslije rata bio je načelnik Odjela socijalne zaštite i skrbi u Ministarstvu socijalne politike Narodne vlade Hrvatske (1946.). Bio je osnivač i nastavnik Više škole za socijalne radnike u Zagrebu (1954.). Vidi Ćiril PETEŠIĆ, n. dj., 21-22.

⁵⁸ Dr. Niktopolion Černozubov (Njižni Novgorod 1890. — Beograd 1967.), epidemiolog, profesor na Medicinskom fakultetu, autor udžbenika (*Epidemiologija*, izdanja 1941. i 1973.). Diplomirao je u Sankt Peterburgu 1918., a nakon bijega iz Rusije 1921. devet godina radi u Sandžaku (Novi Pazar i okolica). U Zagrebu je od 1930.; voditelj je epidemiološkog odjela u Higijenskom zavodu do 1943. kada odlazi u partizane. Od 1944. bio je šef Higijensko-epidemiološkog odsjeka pri Vrhovnom štabu. Do 1952. bio je na dužnosti glavnog epidemiologa JNA i načelnik Higijenskog zavoda Vojnomedicinske akademije. Predavao je na Medicinskom fakultetu u Beogradu i ravnao Institutom za epidemiologiju Medicinskog fakulteta, Vidi *Hrvatski biografski leksikon*, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, Zagreb, 2009.—2020, mrežno izdanje, <https://hbl.lzmk.hr/clanak.aspx?id=4006> (pristupljeno 31. ožujka 2021.)

⁵⁹ Ćiril PETEŠIĆ, n. dj., 26.

Zagrebu te dvije liječnice časne sestre reda sv. Vinka koje su promovirane u Beogradu. Bile su to specijalistice pedijatrije, rodom iz Slovenije, s. Imelda Potočnik i s. Kristina Bele. Zbog nedostatka medicinskog osoblja Bresler je tih dana poslao jednu časnu sestru u Beograd kako bi pozvala nekoliko pripadnica reda sv. Vinka, koje su ondje imale samostan, da dođu pomagati u Jastrebarsko. Uz dvije časne sestre pedijatrice, odazvalo se još osam redovnica koje su iz Srbije doputovale u Jastrebarsko.⁶⁰

Časne sestre su dobile nadzor nad barakama u Reki, gdje je bilo oko 1000 djece. Dr. Dragišić i njegova supruga, također liječnica dr. Nina Dragišić, vrlo često su poslijepodne odlazili i provjeravali stanje u tim nastambama. Dr. Dragišić je izjavio da je bolnica ondje organizirana u najljepšoj, suhoj baraci, i to za oboljele od ospica i upale pluća izazvane ospicama.

Na dvorištu je uređen prostor u obliku sjenice za liječenje upala pluća od ospica na svježem zraku. U drugoj baraci postojao je odjel za dizenteriju, za difteriju nosa i ždrijela, te ambulanta. Oboljeli s upalom pluća dobivali su dnevno injekcije za srce, a oni s dizenterijom dijelu prema mogućnostima, ribane jabuke, rižinu sluz itd.

»Kad je bolnica bila organizirana i kad nam je uspjelo da spomenutim mjerama smanjimo smrtnost djece, javljeno mi je da ustaše raspuštaju logor u Gornjoj Rijeci kod Križevaca, jer se tamo pojavio pjegavac među djecom. I tu djecu su uputili jednostavno u Jastrebarsko. Sada je bio za nas problem, da već u sređene medicinske prilike primimo oko 280 djece u inkubaciji«, prisjetio se dr. Dragišić. U konačnici je u Jastrebarsko stiglo 147 djece iz Gornje Rijeke.⁶¹ Dr. Dragišić je stoga predložio Bresleru da se isprazni franjevački samostan u kojem se tada nalazilo samo nekoliko redovnika i da se djeca tamo smjeste uz strogu karantenu. Zdravstvena skrb za tu skupinu povjerena je dr. Karlu Weissmanu.⁶²

Kroz bolnicu u starom gradu u centru Jastrebarskog prošlo je oko 300 malih bolesnika. Pojedini bolesnici prebacivani su u zagrebačke bolnice na liječenje kad bi trebalo obaviti neke kirurške zahvate ili su bila potrebna neka laboratorijska, rendgenska i druga ispitivanja. U Zaraznu bolnicu bilo je upućeno 48 djece (umrlo desetero), a na Dječju kliniku (118, umrlo 35).⁶³

⁶⁰ Isto.

⁶¹ Narcisa LENGEL-KRIZMAN, n. dj., 34.

⁶² Dr. Karlo Weissman bio je Židov iz Osijeka, internist, u Osijeku je imao vlastiti sanatorij. Upraviteljici Jastrebarskog č. s. Pulheriji preporučila ga je nadstojnica osječkog dječjeg doma, č. s. Veronika Iglič; vidi Ćiril PETEŠIĆ, n. dj., 26-27; Zdenko VUKOVIĆ, n. dj., 59.

Ukupno je kroz prihvatilište Jastrebarsko prošlo 3400 djece. Umrlo je 444 djece (oko 13 posto).⁶⁴ Smrtnost je bila najveća u djece iz prvog transporta (12. srpnja 1942.), odnosno u prvom mjesecu boravka u prihvatilištu, a kasnije ustrojem bolnice, organiziranjem zdravstvene skrbi i poboljšanjem prehrane mortalitet se bitno smanjio (tablica 1).

Tablica 1. Kronološki pregled smrtnosti djece u prihvatilištu u Jastrebarskom 1942. godine⁶⁵

Razdoblje	Broj umrle djece	Prosječni dnevni broj umrlih
12. — 31. srpnja	153	7,65
1. kolovoza — 30. rujna	216	3,54
1. — 31. listopada	67	2,16
1. studenoga — 31. prosinca	6	0,1
nakon 1. siječnja 1943.	2	—
Ukupno	444	—

Dječje prihvatilište u Sisku

U Sisku je prihvat djece nakon završetka vojnih operacija na Kozari organiziran u nekoliko zgrada u užem i širem centru grada. I ovdje je odabir prostora vodio Kamilo Bresler, predstavnik Ministarstva udružbe. Za povjerenika Ministarstva u Sisku imenovan je učitelj Ante Dumbović, a za zdravstvenog voditelja i upravitelja cijelog prihvatilišta dr. Anton Najžar.⁶⁶ Djeca su bila smještena na ovim lokacijama: u Samostanu sestara sv. Vinka, u Sokolani, u

⁶³ Ćiril PETEŠIĆ, n. dj., 100. Dr. Dragišić u svojem izvješću navodi da je dječje prihvatilište u Jastrebarskom za djecu poslije operacije na Kozari postojalo četiri i pol mjeseca, od 12. srpnja do 1. studenoga 1942. godine. U tom je razdoblju, prema njegovim podacima, umrlo 444 djece.

⁶⁴ Isto, 26-28, 96-102, izjava dr. Branka Dragišića u ispitivanju pred Zemaljskom komisijom za utvrđivanje zločina okupatora i njegovih pomagača u Zagrebu 10. prosinca 1945., ZKRZ GUZ, 4676/45. Petešić navodi i podatak da je umrlo 452 djece, prema izvještaju Odjela socijalne zaštite djece i mladeži pri Ministarstvu socijalne politike NR Hrvatske iz siječnja 1947., što daje sličan postotak umrlih.

⁶⁵ Isto, 26-27, 100; podatci iz izjave dr. Branka Dragišića u ispitivanju pred Zemaljskom komisijom za utvrđivanje zločina okupatora i njegovih pomagača 10. prosinca 1945., ZKRZ GUZ 4676/45.

⁶⁶ Dr. Anton Najžar (Obrež kod Ptuja 1899. — okolica Siska 1947.) završio je Medicinski fakultet u Zagrebu, od 1941. bio je ravnatelj Školske poliklinike u Sisku. Bio je upravitelj dječjeg prihvatilišta i liječnik u sabirnom logoru u Sisku za prikupljanje radne snage za Njemačku (1942.—1945.). Poslije rata u prvostupanjskom postupku osuđen je na dvadeset godina zatvora, a nakon žalbe tužitelja, unatoč brojnim svjedočima u njegovu korist, osuđen je na smrt i strijeljan. Vidi Državni arhiv u Sisku, Zbirka sudskih predmeta političkih procesa, dr. Anton Najžar, STUP 46/46, 560; HDA 1722, AFŽ, kut 8/40.

skladištu Solane Reiss te u školi u Novom Sisku. Određeni broj najteže bolesne djece smješten je i u sisačku bolnicu.⁶⁷

Kotarska komisija za utvrđivanje ratnih zločina pri Narodnom odboru u Sisku napravila je poslije rata elaborat o dječjem prihvatilištu u Sisku, u kojem su opisane prostorije za smještaj djece te nabrojeno osoblje koje se o njima brinulo. Navedena su imena liječnika — dr. Anton Najžar, dr. Leopold Auf, dr. Lazar Margulies, dr. Ivan Špicer i dr. Briški i pomoćnog osoblja, od kuharica koje su pripremale hranu do pomoćnih radnika koji su cijepali drva.⁶⁸

Prema tom elaboratu djeca su prvo prolazila kroz dezinfekcijsku postaju u kupalištu Teslić, gdje su ih kupali i šišali. U zgradi Sokolane liječnicima je pomagalo tridesetak žena, koje je organizirala Julija Šepić, predsjednica (tabornica) Ženske loze ustaškog pokreta iz Siska.⁶⁹ U prizemlju Sokolane bila je centralna kuhinja u kojoj je radilo desetak žena. Istražitelji iz komisije precizno su naveli imena svih žena koje su pomagale u svakoj prostoriji Sokolane. Iz elaborata je vidljivo da je pored ulaza bila ambulanta. Na prvom katu bila je i manja soba koja je služila kao mrtvačnica.⁷⁰

Na sličan način opisana je i zgrada škole u Novom Sisku. Ondje je ambulanta bila na prvom katu. Postojala je »soba za dojenčad« i dvije-tri sobe za smještaj starije djece. Osim medicinskih sestara koje su u prihvatilište došle s liječnicima, s kojima su i do tada radile u njihovim ordinacijama, u pomaganju djeci sudjelovale su i sestre pomoćnice Crvenoga križa, zatim redovnice dominikanke koje su došle iz Zagreba te redovnice iz Samostana sv. Vinka. Također je iz obližnjeg sabirnog logora Staklana (koji je služio za prikupljanje radne snage za Njemačku) dovedena skupina žena koje su pomagale u zbrinjavanju pristigle djece.⁷¹

⁶⁷ HDA 1722, AFŽ, kut 8/9, 40.

⁶⁸ Mrtvozornik je bio David Eckstein (Egić), prijevoz leševa obavljao je Tomo Ozić, grobar se zvao Franjo Videc, cjepač drva bio je Janko Biškupović: HDA 1722, AFŽ, kut. 8/40.

⁶⁹ Julija Šepić odlikovana je Redom za zasluge III. stupnja »za osobito požrtvovan rad oko opskrbljivanja napuštene djece s Kozare«. Odlikovanje joj je dodijelio poglavnik Ante Pavelić 1944. godine, u HDA 306, Zemaljska komisija za utvrđivanje ratnih zločina — Glavni urudžbeni zapisnik (ZKRZ-GUZ), kutija 136, 8563-/V-1946. Nakon rata osuđena je na deset godina zatvora zbog »aktivnog ustaštva«. Kao suradnicu na zbrinjavanju djece spominje ju u svojem dnevniku i Diana Budisavljević.

⁷⁰ HDA 1722, AFŽ, kut 8/40.

⁷¹ Isto. Časne sestre koje su pomagale oko djece zvale su se Partenija Grubišić, Mirna Mastanjević i Marija Alma Lesić; vidi sudski postupak protiv dr. Antuna Najžara, Zbirka sudskih predmeta političkih procesa, Državni arhiv Sisak, STUP 46/46.

Unatoč svim njihovim naporima, u sisačkom je prihvatilištu od 7. do 31. kolovoza umrlo 515 djece. Dr. Anton Najžar podnio je 7. rujna 1942. godine izvještaj o stanju u Dječjem prihvatilištu Sisak Ministarstvu udružbe i Ministarstvu zdravstva. U prilogu izvještaja je i tablica s brojem umrle djece po danima i pojedinim lokalitetima prihvatilišta od 7. do 31. kolovoza 1942. U tom razdoblju ukupno je umrlo 515 djece (prema zapisima A. Dumbovića — umrlo ih je nešto više, 537). Nije naveden ukupan broj djece koja su tada bila smještena u prihvatilištu, a nisu precizno navedeni ni uzroci, odnosno dijagnoze bolesti umrle djece.⁷²

Najviša smrtnost bila je u Samostanu (209 umrlih) gdje su bila smještena dojenčad i mala djeca, a glavnim razlogom navodi se pothranjenost s probavnim tegobama i crijevnim infekcijama. Smrtnost je bila vrlo visoka unatoč liječničkoj skrbi i odgovarajućoj dijetalnoj prehrani. Stoji napomena da su sva djeca bila cijepljena protiv dizenterije.⁷³

U objektu Sokolana umrlo je 141 dijete, a tu je bio smješten i najveći broj djece u ekstremno lošim uvjetima jedne nedovršene zgrade bez prozora. Uz loše higijenske prilike, razlogom velike smrtnosti navode se zarazne bolesti — dizenterija, ospice i zaušnjaci.⁷⁴

Škola u Novom Sisku s vodovodom i kanalizacijom od 22. kolovoza funkcionira kao bolnica za najteže bolesnike koji su premješteni iz Sokolane. Ondje su isprva bila smještena najzdravija djeca, ali se premještanjem bolesne djece od 22. kolovoza bilježi i velika smrtnost s ukupno 151 umrlim djetetom do kraja mjeseca.⁷⁵

Dr. Najžar u izvješću opisuje kako je veći pomor u Samostanu nastajao nakon šest dana od dolaska djece, koja su prethodno oduzeta od majki, kada je došao do izražaja drukčiji način prehrane te su uslijedile razne promjene u probavnom traktu. »Uz to su naknadno došle i razne zaraze (Colli eventualno dizenterija, a nisu isključeni ni zaraznici iz grupe paratifusa). Uz to se mora spomenuti, da su djeca bila potpuno gola bez potrebnih pokrivača, te se mora računati da je veliki procenat pomora djece išao na račun te golotinje tj. hladnoće, kojoj mala djece ne mogu odolijevati. Djeca su spavala na slami eventualno zamotana u kakve krpice«, napisao je dr. Najžar. On dalje tvrdi da je liječnička služba kod djece bila na potrebnj visini pa su »sva dje-

⁷² HDA 226, Glavno ravnateljstvo za zdravstvo, br. 61832-I-1942, Državna dječja poliklinika Sisak br. 405/42; usp. Izvještaj Ante Dumbovića u HDA, 1722, AFŽ, kut. 8/ 9, Popis pomrle djece iz 1942. godine, 1-1152

⁷³ HDA 226, Glavno ravnateljstvo za zdravstvo, br. 61832-I-1942

⁷⁴ Isto.

⁷⁵ Isto.

ca bila cijepljena protiv dizenterije, a redovito su im se davali lijekovi (carbo animalis i tonocardin), zatim fiziološke infuzije, cardijazol, i drugi lijekovi koji su dolazili u obzir.⁷⁶

Prehrana je bila potpuna i prema svim medicinskim propisima, naglasio je Najžar u izvješću. »Djeca su dobivala mlijeko eventualno razrijeđeno čajem, zatim čaj slađen šećerom ili saharinom, prema potrebi i mišljenju liječnika specijalista za dječje bolesti. Davala se juha od sluzi (ječmene ili zobene, najfiniji griz na razne načine pripremljen, kruh od bijelog brašna, itd.). Hrana se nastojala dati na što čistiji i sterilniji način.« Ali sve to nije bilo dovoljno, napisao je dr. Najžar, »jer su hladnoća i promjena prehrane bile mnogo jače od svih liječničkih nastojanja«.⁷⁷

Pri smrtnosti u Sokolani također je element bila hladnoća, napisao je Najžar. »Djeca su spavala u velikim skupinama pokraj potpuno otvorenih prozora (kojih zapravo nije ni bilo, već se radilo o otvorima u zidu na nedovršenoj zgradi u koje prozori još nisu bili ugrađeni). Uz to su tu bile i razne zarazne klice — dizenterija, colli, ospice, parotitis epidemica, par slučajeva skarlatine i jedan slučaj paratifusa B. Što se tiče higijenskih prilika te zgrade nisu mogle biti ni uz najveća nastojanja na potrebnoj visini, jer je ovdje bio vrlo veliki broj djece, a sama zgrada je potpuno otvorena, tako da se može reći da je uspjelo da djeca nisu spavala pod vedrim nebom«, naveo je dr. Najžar.⁷⁸

Već je spomenuto da je škola u Novom Sisku bila u mnogo boljem stanju jer je imala uređen vodovod i kanalizaciju. Ondje su prvo bila smještena najzdravija djeca koja su se mogla dati na udomljavanje pa do 22. kolovoza ondje nije bio ni jedan smrtni slučaj. Od tog dana u školu su premještena djeca u najtežem stanju iz Sokolane pa je i ondje zatim zabilježen veći broj smrtnih slučajeva. Slično je bilo i u Solani, koju dr. Najžar opisuje kao veliko skladište koje stoji »na lijepom sunčanom mjestu uz veliko travnato dvorište«. Ondje su također bila poslana zdravija djeca. »Vrlo mali broj slučajeva pomora kod ove djece, koje je bilo oko 1200 ide na račun toga zdravog novog mjesta«, napisao je dr. Najžar.⁷⁹

U istrazi koja je po svršetku Drugoga svjetskog rata pokrenuta protiv dr. Najžara ispitan je i dr. Lazar Margulies⁸⁰, jedan od liječnika koji su se u Sis-

⁷⁶ Isto.

⁷⁷ Isto.

⁷⁸ Isto.

⁷⁹ Isto.

⁸⁰ Dr. Lazar Margulies (1887.—1952.) završio je Medicinski fakultet u Beču 1914. Za vrijeme Prvoga svjetskog rata dolazi u Osijek i radi kao liječnik-internist. Bio je aktivan u

ku brinuli o djeci. On je ustvrdio da se dr. Najžar nije bavio liječenjem djece niti je za to pokazivao naročitu brigu. Dodao je da su se ozbiljno oko djece trudila samo dva liječnika, on, Margulies i dr. Ivan Špicer. Zbog rada s djecom čak su oboljeli od pjejavog tifusa. »No sav je trud bio uzaludan jer je sve bilo loše organizirano i sa strane uprave nije se učinio ozbiljan korak da se infekcije i širenje bolesti zaustave«, kazao je dr. Margulies. Tvrdio je i da je hrana bila nezdrava i nedovoljna, a mlijeko većinom pokvareno. Predbacio je dr. Najžaru što je bolesnu djecu iz Sokolane prebacio u školu u Novom Sisku pa je smrtnost i ondje porasla. Navodno ga je dva puta upozorio da će to imati loše posljedice.

Treba uzeti u obzir da se radilo o istrazi kakve su u to vrijeme često završavale najtežim posljedicama za istraživane osobe pa su i svjedoci bili skloni odmaknuti od sebe potencijalnu opasnost kako i sami ne bi bili optuženi. Stoga se i izjave dr. Marguliesa možda mogu promatrati u tom svjetlu. S druge strane, brojni su ostali svjedoci rad dr. Najžara opisivali korektnim i naglašavali njegovu skrb za povjerenu djecu u prihvatilištu kao i onu koja su iz prihvatilišta bila udomljena u Sisku i okolici. Otegotna okolnost za dr. Najžara bila je ta da je istodobno bio i liječnik sabirnog logora u Sisku (za prikupljanje radne snage za Njemačku), što mu je stavljeno na teret u istrazi i sudskom procesu koji je slijedio. Ipak, i dr. Lazar Margulies je u izjavi naglasio da u Sisku nije bilo nasilja ili trovanja djece.⁸¹

Na izvješće dr. Najžara reagiralo je Ministarstvo udružbe te 17. rujna 1942. godine zamolilo Ministarstvo zdravstva da žurno formira povjerenstvo koje očevitom treba utvrditi razloge tako velike smrtnosti u Državnom dječjem prihvatilištu u Sisku, s prijedlogom kako bi se smrtnost mogla smanjiti.⁸² Uskoro su, u listopadu i studenome, skupine djece iz Siska prebacivane u Zagreb i potom udomljavane u obiteljima.⁸³

Ukupno je u Sisku do kraja godine umrlo 1156 djece, kako je zabilježio povjerenik, učitelj Ante Dumbović i njegove tri tajnice koje su izrađivale popise djece iz pristiglih transporta (tablica 2). Među umrlima je 751 dijete, odnosno čak 65 posto, upisano u popise bez imena i prezimena iz čega se može zaključiti da se radilo o najosjetljivijoj skupini djece stare do dvije go-

cionističkim organizacijama, loži Bnei Brit i Židovskoj bogoštovnoj općini u Osijeku. Od lipnja 1947. bio je ravnateljem Opće bolnice u Osijeku. Vidi *Židovski biografski leksikon* (radna verzija), <https://zbl.lzmk.hr/?p=1221> (pristupljeno 31. ožujka 2021.).

⁸¹ Državni arhiv u Sisku, Zbirka sudskih predmeta političkih procesa, dr. Antun Najžar, STUP 46/46, 560, izjava dr. Lazara Marguliesa u istrazi protiv dr. Najžara.

⁸² HDA, 226, Glavno ravnateljstvo za zdravstvo, 61832-Z-1942.

⁸³ HDA 1722, AFŽ, kut. 8/34.

dine. Najmanja djeca, koja su umrla a da se nije uspio utvrditi njihov identitet, fotografirana su (načinjeno je oko 400 fotografija).⁸⁴

Tablica 2. Smrtnost djece u prihvatilištu u Sisku po mjesecima 1942. godine⁸⁵

Mjesec	Broj umrle djece	Prosječni dnevni broj umrlih
Kolovoz (25 dana od dolaska)	537	21,48
Rujan	439	14,63
Listopad	88	2,83
Studen	84	2,80
Prosinac	8	0,26
Ukupno	1156	-

Iz zapisnika i izjava nastalih u ratno i poratno vrijeme može se utvrditi i odnos lokalnih vlasti prema radu liječnika i ostalog osoblja koje je pomagalo pristigloj djeci. U izjavi pred istražiteljima poslije rata dr. Najžar je naveo da su gradski dužnosnici (sisački gradonačelnik Ivan Štirmer i predstavnik ustaškog pokreta logornik Roko Faget) bili zabrinuti da se zarazne bolesti, za koje se znalo da u Sisak dolaze s djecom, ne prošire na stanovnike grada. S druge strane, nisu sprječavali organiziranje liječničke i prehrambene pomoći toj djeci.⁸⁶

Zanimljivo je kako su dr. Najžara nakon nekog vremena predstavnici Ustaške nadzorne službe (tadašnje sigurnosne službe) pozvali na informativni razgovor i sa zabrinutošću ga suočili s glasinama koje se šire po Sisku da se djeci u prihvatilištu «daju neke injekcije od kojih djeca umiru». Dr. Najžar im je objasnio da se radi o infuzijama fiziološke otopine koje se daju jer su mnoga djeca stigla dehidrirana zbog bolesti, osobito zbog dizenterije. Agenti UNS-a prihvatili su to objašnjenje.⁸⁷

Podatci o broju djece zbrinute u Sisku razlikuju se od izvora do izvora — od 4000, preko 5600 do 6500 ili 7000 djece. Prema tome, udio umrle djece iznosio bi 24,40, odnosno 23,97, te 20,55 ili 16,56 posto.⁸⁸

⁸⁴ HDA, ZKRZ-GUZ, 4676/45, izjava Ante Dumbovića od 25. svibnja 1946.; HDA 1722, AFŽ, kut. 8/27, izjava A. Dumbovića od 8. veljače 1946.

⁸⁵ HDA 226, Glavno ravnateljstvo za zdravstvo br. 61832-I-1942, tablica »Pomor djece«, prilog izvješću dr. Najžara.

⁸⁶ HDA, 1722, AFŽ, kut. 8/48.

⁸⁷ Isto.

⁸⁸ Nataša MATAUŠIĆ, nav. dj., 353. Autorica donosi preglednu tablicu s izvorima za pojedine brojeve zbrinjavane djece i postotke umrlih. Tako navodi da je prema podatci-

Zavod za odgoj gluhonijeme djece u Zagrebu

Jedno od glavnih mjesta za prihvata djece u Zagrebu i privremeni boravak prije no što bi bila poslana na liječenje, u druge domove ili obitelji, bio je Zavod za odgoj gluhonijeme djece u Ilici 83.⁸⁹ Onamo su smješšana djeca stara od 3 do 16 godina. Odatle je u razne bolnice u Zagrebu premješteno 237 djece. Kroz Zavod je prošlo 5612 djece koja su potom udomljivana uglavnom putem Caritasa ili bi bila smještena u neka druga manja prihvatilišta. Prilikom prijama u Zavodu su ih pregledavali liječnici koji su utvrdili 38 različitih dijagnoza u 30.246 pregleda, odnosno u svakog djeteta prosječno više od pet bolesti.⁹⁰ U samom Zavodu umrlo je 157 djece. Takva, relativno mala smrtnost u odnosu na veliki broj djece što su prošla kroz Zavod u jednom se poratnom izvještaju objašnjavala nešto starijom dobi djece koja su boravila u Zavodu, pa su se lakše privikavala na prehranu i bila otpornija.⁹¹

Zavod za odgoj gluhonijeme djece javio je Ministarstvu udružbe 8. srpnja 1942. godine da je skrb za pristiglu pravoslavnu djecu povjerio dobrovoljnim sestrama Crvenoga križa od kojih su dvije, Sara Abinun i Katarina Jambrišak, stalno u Zavodu, a Vera Černe i Anka David dolaze svakodnevno kao dodatna ispomoć. Osim njih zaposleno je »još nekoliko zdravih, bistrih i urednih žena za pripomaganje oko bolesnika«. Uz ostalo, izvješćuje se da je od 102 zaprimljena slučaja proljeva odnosno dizenterije u međuvremenu ozdravilo 96 osoba, a jedna (Pelka Zaklanac) je umrla. Svrab je liječen u 160 slučajeva i uglavnom izliječen. »Kako se iz prednjeg izvještaja vidi, poduzeto je sve da se ove opasne i nemile zaraze koje su i donesene u ovaj zavod, sa svim raspoloživim sredstvima suzbiju. Na ovom mjestu potrebno je istaći požrtvovni i neumorni rad cjelokupnog pomoćnog i službujućeg osoblja, koje je bez obzira na laku mogućnost opasne zaraze i ogromnog posla svoju dužnost obavljalo savjesno i točno prema uputama liječnika na najveće zadovoljstvo«, stoji u izvješću.⁹²

ma iz fonda HDA 1722, AFŽ log 23/3 i 3a u Sisku bilo 5602 djece, a umrlo je 1152, što daje 20,55 posto. Prema podacima iz pisma učitelja Ante Dumbovića, voditelja administracije sisačkog prihvatilišta, u Sisku je prihvaćeno 6954 djece, od čega je umrlo 1152 djece (16,56 posto). Dragoje Lukić u knjizi *Bili samo deca* iz 2000. godine piše o 6693 prihvaćene djece, a umrlo je 1601 (23,97 posto). Publikacija *Žene Hrvatske u NOB-u*, Zagreb, 1955., na str. 177 donosi podatak o 7000 djece, od kojih je umrlo 1701, što daje postotak od 24,40 posto.

⁸⁹ HDA 1722, AFŽ, kut 8/31.

⁹⁰ Isto. Brojdbeni pregled slučajeva za 1942. godinu izradili su upravitelj Zavoda dr. Ljudevit Šafarić i liječnik dr. Franjo Perše, a nosi nadnevak 1. siječnja 1943.

⁹¹ HDA 1722, AFŽ, kut 8/31.

Potkraj 1942. godine Ministarstvo zdravstva odlučilo je u Zavodu osnovati podružnicu Bolnice za zarazne bolesti. »U ovo doba porasta zaraznih bolesti na području grada Zagreba i okolici, na prvom mjestu škrteti (šarlaha, nap. a.) i difterije, gradska Zarazna bolnica u Zagrebu je jako preopterećena budući da se u njoj trenutno nalazi 254 bolesnika na 180 raspoloživih kreveta. Zbog te preopterećenosti dolazi do neugodnih posljedica osobito prigodom primanja u bolnicu većih skupina bolesne izbjegličke djece koja obično dolaze u inkubaciji drugih zaraznih bolesti te uslijed nemogućnosti potpune izolacije kao i pomanjkanja izvježbanog osoblja. Stoga pojedine bolesti prelaze s izbjegličke djece na zagrebačku u drugim paviljonima«, stoji u obrazloženju odluke koju je potpisao dr. Ivo Stipčić, glavni ravnatelj za zdravstvo.

Objašnjava se da je II. paviljon bolnice, koji je služio kao odterećenje za slučaj potrebe smještaja većeg broja bolesnika, zauzet izbjegličkom djecom (ukupno 55) pa ne postoji ni jedno raspoloživo mjesto za slučaj potrebe u žurnom izdvajanju zaraznih bolesnika s područja grada i okolice. Stoga je odlučeno da se gornji kat Zavoda za gluhonijemu djecu pretvori u Privremenu epidemijску bolnicu za izbjegličku djecu. U odluci stoji da će Glavno ravnateljstvo za zdravstvo preuzeti sve troškove liječenja, dodijeliti liječnike i pomoćno osoblje te provesti sve zaštitne mjere da se onemogući prijenos zaraze na okolinu, dok bi Glavno ravnateljstvo za udružbu preuzelo troškove prehrane.⁹³ I iz ovog dokumenta jasno se vidi da je zbog loših epidemioloških prilika i u civilnom, odnosno gradskom stanovništvu bio veliki broj oboljelih od zaraznih bolesti te da su način i mjesto liječenja istovjetni za izbjeglice s Kozare i za druge bolesnike.

Dječji dom na Josipovcu u Zagrebu

Dojenčad (djeca mlađa od 12 mjeseci) koja su u izbjegličkim skupinama stizala u Zagreb smještana su u Dječji dom na Josipovcu (danas je to dječji dom u Nazorovoj ulici). Prvi transport sa šezdesetero djece stare od nekoliko dana do tri godine i svega nekoliko starijih stigao je u dom 3. srpnja 1942. godine oko šest sati ujutro, bez ikakvih prethodnih priprema i najava.⁹⁴ Djecu su u Zagreb iz Stare Gradiške dopratili ustaše. Djeca su također bolovala od različitih zaraznih bolesti. Prostor u domu bio je prenapučen što je pogodo-

⁹² HDA 226, Glavno ravnateljstvo za udružbu 51769-I-2, izvještaj br. 641 od 8. srpnja 1942. (nadopuna izvještaja br. 627), potpisao ravnatelj zavoda Ljudevit Šafarić.

⁹³ HDA 226, Glavno ravnateljstvo za zdravstvo, br. 78330-Z-II-1942, od 15. prosinca 1942.

⁹⁴ Nataša MATAUŠIĆ, n. dj., 177.

valo i dodatnom širenju bolesti. Najteže bolesna djeca upućivala su se u Zaraznu bolnicu.

Iz prvog transporta 3. srpnja na Josipovcu je umrlo 15, a u Zaraznoj bolnici 24 djece. Zatim je 31. srpnja primljeno 40 djece, od čega je na Josipovcu umrlo 25, a u Zaraznoj bolnici 12. Dana 3. kolovoza primljeno je 112, umrlo 90 (u Zaraznoj bolnici 4), dok je od 85 djece primljene 14. kolovoza umrlo 61.⁹⁵ Za posljednji transport od 14. kolovoza navedeno je da je stigao iz Bosanske Gradiške. Vjerojatno se radilo o djeci pronađenoj »ispod Kozare, gladnoj i oboljeloj od dizenterije, koja su umiruća odvedena Crvenom križu u Zagreb«, kako stoji u izvještaju Velike župe Livac-Zapolje od 19. kolovoza 1942.⁹⁶

Transporti male djece i dojenčadi iz Siska stizali su na Josipovac i tijekom rujna i listopada 1942. godine. U to vrijeme gotovo sva mjesta u Zagrebu za smještaj bolesne djece već su bila popunjena. Ukupno je od 3. srpnja do 2. studenoga 1942. u dom na Josipovcu dovezeno 746 djece, od kojih je u domu umrlo 553, a 75 u Zaraznoj bolnici. Zabilježeni su i smrtni slučajevi djece koja su predana na skrb pojedinim obiteljima. Kako se radilo o vrlo maloj djeci, više od polovice prispjelih (388) uvedeno je u kartoteku doma u Josipovcu kao N.N., bez imena i prezimena i bez ikakvih drugih podataka osim naznake približne starosti.⁹⁷

Rasprava uz osvrt na opće zdravstvene prilike

Na temelju dostupnih podataka o prihvatu i zbrinjavanju djece s Kozare i Potkozarja, ustroju prihvatilišta te organizaciji prehrane i zdravstvene skrbi, nedvojbeno se može tvrditi da su ta djeca imala odgovarajuću skrb sukladnu ratnim uvjetima općeg siromaštva i higijenske zapuštenosti, pri proširenoj ušljivosti i pravim epidemijama raznih zaraznih bolesti, uz nedostatak lijekova i medicinskog osoblja. Dakle, djeca u prihvatilištima nisu bila medicinski zanemarivana i diskriminirana u pogledu zdravstvene skrbi.

⁹⁵ Narcisa LENGEL-KRIZMAN, n. dj., 62. Autorica je podatke pronašla u arhivi Zarazne bolnice.

⁹⁶ Antun MILETIĆ, n. dj., knjiga I, dok br. 169, 428-429; u dokumentu piše »oboljele od dizenterije i to od grupe Fleksner« što se odnosilo na uzročnika dizenterije, bakteriju *Shigella flexneri*.

⁹⁷ Narcisa LENGEL-KRIZMAN, n. dj., 61; Nataša MATAUŠIĆ, n. dj., 353. Izrazito visok postotak smrtnosti u domu na Josipovcu u 1942. godini spominje se i u izvješću dr. Olge Bošnjaković, upraviteljice Državnih dječjih kolonija i sabirališta na Josipovcu. Prema tom izvješću, dovezena djeca bila su stara od 2 dana do 3 godine, a u najvećem se broju slučajeva radilo o djeci mlađoj od godinu dana. Djeca su došla već bolesna, od tifusa i dizenterije, što je i rezultiralo ogromnim postotkom smrtnosti. Izvješće dr. Bošnjaković u: HDA 226, kut. 24, bez urudžbenog broja; N. MATAUŠIĆ, n. dj., 353.

Postoje brojni dokumenti koji pokazuju da je odmah nakon sloma partizanske pobune na Kozari za izbjeglo civilno stanovništvo formirano više prihvatnih centara (Stara Gradiška, Mlaka, Jablanac, Uštica, Jasenovac, Novska).⁹⁸ U te su centre po nalogu Ministarstva zdravstva i Ministarstva udružbe odmah upućivani liječnici, medicinske sestre i drugo osoblje. Već tada, sredinom srpnja, organizirana je ondje nužna zdravstvena skrb (depedikulacija, improvizirane su bolnice, obavljani liječnički pregledi te provođeno cijepljenje protiv trbušnog tifusa i dizenterije). Potom se formiraju dječja prihvatilišta, uglavnom nakon razdvajanja djece od majki, koje su slane na rad u Njemačku.

Razdvajanje djece od majki bio je svakako jedan od glavnih čimbenika koji je uvelike pridonio velikoj smrtnosti, osobito najmanje djece. Međutim, nakon bitke nisu svi zarobljenici i radno sposobne izbjeglice s Kozare i Potkozarja bili upućivani u njemačke tvornice i na poljoprivredna dobra. Hrvatske su vlasti uputile nekoliko desetaka tisuća tih izbjeglica u zapadne dijelove Slavonije, sjeverno od Save (upućivani su vlakom i drugim prijevoznim sredstvima od Jasenovca do Lipika, Garešnice, Daruvara, Bjelovara i dalje).⁹⁹ Tamo su odlazila djeca zajedno s majkama i drugim članovima obitelji (najčešće ženskim te starijim muškarcima). U tim su selima raspoređeni na stanovanje i pomaganje domaćinima u poljskim radovima. U srpnju 1942. godine Velika župa Bilogora izvijestila je Ministarstvo unutarnjih poslova da je na njezino područje od 14. do 16. srpnja stiglo 16.500 »zarobljenika s Kozare«,¹⁰⁰ Ujedno je izviješteno »da su zarobljenici s Kozare došli puni ušiju pa treba provesti njihovu dezinfekciju i raskuživanje«. ¹⁰¹ Iako je i među tom populacijom djece bilo zaraza i smrtnih slučajeva, njih je ipak bilo znatno manje nego među najmanjom djecom smještenom u prihvatilištima.

Već je spomenuto da su u početku u Njemačku u transportima odlazile cijele obitelji. Ali nakon što su u prihvatnim centrima u Mariboru ili Linzu njemački liječnici ustanovili da im stižu bolesni ljudi, a bolesti su se najbrže

⁹⁸ U arhivima je moguće pronaći niz izvješća vladinog opunomoćenika Oskara Turine iz Banje Luke, već navedena izvješća Glavnog ravnateljstva za zdravstvo iz 1942. godine, izvješća mjesnih tijela vlasti te oružništva i vojske, a koja se odnose na zbrinjavanje izbjeglog pučanstva u prihvatnim centrima.

⁹⁹ Antun MILETIĆ, n. dj., knjiga III., dok. br. 85, str. 200, Izvješće Mihajla Komunickog o obilasku prihvatnih centara, gdje se navodi kako su izbjeglice iz Uštica u Lipik prevezeni u dobro zatvorenim vagonima te su u Lipiku poduzete sve mjere kako se ne bi sporadični slučajevi pjegavog tifusa proširili na gradsko stanovništvo.

¹⁰⁰ NDH, Glavni stožer Ustaške vojnice, Glavnostožerni odjel, Taj. broj: 678/1942., faksimil dokumenta objavljen u: D. R. Vasović, *Waldheim, jedna karijera*, 386-387.

¹⁰¹ HDA 226, Glavno ravnateljstvo za zdravstvo, br. 48.254-Z-1942.

širile među djecom, vraćali su te transporte natrag i tražili da dolaze samo zdravi odrasli radnici, a »djecu na brigu treba preuzme hrvatska država«.¹⁰²

Hrvatske vlasti morale su se tada suočiti s velikim brojem ostavljene djece, od kojih su mnoga već bila teško bolesna. Iako su već 1941. i u prvom dijelu 1942. godine stizale veće skupine izbjegličke djece, bježeći s drugim članovima obitelji od četničkih pokolja (iz istočne Bosne, sjeverne Dalmacije, Kulen Vakufa, Bosanskog Grahova i okolice itd.),¹⁰³ novi val izbjeglica, a osobito djece s Kozare i Potkozarja, nadmašio je sva očekivanja i izazvao veliku humanitarnu nevolju. Problemi sa smještajem izbjeglica pojavljivali su se gotovo u svim gradskim središtima. Tako je u Osijek u srpnju 1942. godine primljeno oko 400 izbjeglica (Hrvata i Muslimana) iz Bosne i Hercegovine. U izvješću gradskog kotarskog liječnika upućenom Gradskom fizikatu stoji kako su »izbjeglice smještene u jednoj od škola, leže na slami, a dio ih spava pod vedrim nebom u dvorištu. U kratkom roku umrlo je 19 djece stare do sedam godina i jedna žena. Izbjeglice imaju slabu prehranu (15 dkg kruha, 12 dkg graha i 12 dkg kukuruznog brašna po osobi dnevno), a mnogi boluju od crijevnih bolesti što zahtijeva posebnu prehranu, koju im je teško osigurati«.¹⁰⁴

Panorama dječjih zaraznih bolesti danas se potpuno promijenila u odnosu na klasične zarazne bolesti s masovnim (epidemijskim) pojavljivanjem i visokom stopom smrtnosti u Drugom svjetskom ratu. Tadašnje ratne zarazne bolesti, pratiteljice bijede i siromaštva, imaju najveću učestalost i smrtnost upravo u male djece. Praćene su visokom temperaturom i vrlo teškom kliničkom slikom s posljedičnim brzim razvojem dehidracije (gubitak tekućine), osobito u pothranjene djece u vrlo lošim higijenskim prilikama. Osim u dječjim prihvatištima, te su se bolesti redovito pojavljivale u obliku manjih ili većih epidemija i u sve druge djece.¹⁰⁵ Najvažnije su bile:

- Dizenterija (griza), teški toksični oblik bolesti s krvavim proljevom i brzom dehidracijom djece. Uzročnik je *Shigella dysenteriae*, koja se danas ne pojavljuje. To je bila svakako najteža, a vrlo učestala ratna dječja bolest s temperaturom i velikim brojem vodenastih stolica što dovodi do brze dehidracije male djece i nerijetko smrtnog ishoda.
- Pjegavac (pjegavi tifus), teška akutna febrilna bolest s osipom koju prenose uši, a zahvaća brojne organe. Iskorijenjena je nakon Drugoga svjetskog rata.

¹⁰² Antun MILETIĆ, n. dj., knjiga I., dok. br. 137, str. 357; vidi bilješku 27 u ovom radu.

¹⁰³ Dossier Boričevac, n. dj., 435.

¹⁰⁴ Državni arhiv Osijek, Gradsko poglavarstvo Osijek, fond 6, kut. 5350.

¹⁰⁵ *Klinička infektologija*, ur. Josip Begovac i sur., Zagreb, Medicinska naklada, 2019.

- Trbušni tifus, teška i iscrpljujuća zarazna bolest koja zahvaća gotovo sve organe. Danas se ne pojavljuje nigdje u Europi.
- Morbili (ospice), lako prenosiva dječja zarazna bolest s epidemijskim pojavljivanjem svake godine, često praćena upalom pluća. Danas gotovo iskorijenjena.
- Tuberkuloza, kronična, iscrpljujuća zarazna bolest, pratitelj loših socijalnih (ratnih) prilika.
- Difterija, epidemijska bolest s teškim upalnim promjenama u gornjem dijelu dišnog sustava.

U Drugom svjetskom ratu antibiotici još nisu bili u redovitoj primjeni, a nisu postojala ni cjepiva za uspješno sprječavanje bolesti. Doduše, u nekim situacijama primjenjivala su se cjepiva protiv trbušnog tifusa i dizenterije, ali s vrlo dvojbjenim učinkom. U izvješću liječnika iz prihvatnih centara za izbjeglice u Jablancu i Mlaci uz ostale poduzete mjere navedeno je i cijepljenje. Isto tako dr. Najžar u svojem izvješću navodi da je cijepio djecu protiv dizenterije u prihvatilištu u Sisku.¹⁰⁶ Dakle, nije bilo učinkovitih lijekova pa se liječenje zaraznih bolesti sastojalo u simptomatskim mjerama pri čemu je najvažnija rehidracija (nadoknada tekućine) infuzijskim otopinama («vodene injekcije») te odgovarajuća dijetna prehrana, odnosno lako probavljiva hrana bez masnoća i šećera.

Djeca su dolazila u prihvatilišta nakon više tjedana provedenih u zbjeugu, odvojena od roditelja, iznimno iscrpljena, izglednija i atrofična, ušljiva, higijenski potpuno zapuštena, a većina njih i s jednom ili više zaraznih bolesti. Veliki broj djece već je bio na putu, odnosno u zagrljaju smrti. Uzevši u obzir opće i zdravstveno stanje djece pridošle u prihvatilišta s vrlo nepovoljnim uvjetima prenatrpanog smještaja, nerijetko i bez tekuće vode te uz haranje zaraznih bolesti, ne začuđuje visoka stopa pobola i smrtnosti.

O stanju djece pri dolasku u prihvatilišta, odnosno njihovoj izmučenosti, pothranjenosti i težini brojnih pratećih bolesti upečatljivo govore podaci o najvećoj smrtnosti u prvom mjesecu boravka. U Jastrebarskom je za 20 dana u srpnju (12. — 31. srpnja 1942. godine) umrlo 153 djece, odnosno prosječno 7,65 na dan. U kolovozu i rujnu prosječno je dnevno umiralo 3,54 djece, odnosno 54 posto manje nego u srpnju. Ustrojavanje bolnice, bolja organizacija zdravstvene skrbi te poboljšanje prehrane i higijenskih uvjeta u prihvatilištu rezultirali su bitno manjim pobolom i smrtnosti djece.

Slični su rezultati postignuti i u Dječjem prihvatilištu u Sisku. U prvih 25 dana rada u kolovozu (7. — 31. kolovoza 1942.) umrlo je 537 djece, odnosno prosječno dnevno 21,48. U rujnu je umrlo 439, odnosno 14,63 na dan, što

¹⁰⁶ HDA 226, Glavno ravnateljstvo za zdravstvo, 61832-Z-1942.

je 33 posto manje nego u prethodnom mjesecu. Smrtnost u listopadu i studenom naglo se smanjuje na 2,8 djece dnevno. U popisu svih umrlih u si-sačkom prihvatilištu 751 dijete, odnosno 65 posto, upisano je bez imena i prezimena. Budući da ne postoje vjerodostojni podatci o dobnoj strukturi djece u prihvatilištu, najlogičnija je pretpostavka da nije bio poznat identitet najmanje djece, odnosno dojenčadi koja su imala najveću smrtnost.

U Zavodu za odgoj gluhonijeme djece u Zagrebu organiziran je prihvrat s kraćim boravkom za ukupno 5612 djece koja su upućivana na liječenje u bolnice (poglavito Bolnicu za zarazne bolesti), u druge domove ili obitelji. Budući da su u Zavod prihvaćana samo djeca starija od tri godine zabilježena je relativno mala smrtnost. U samom Zavodu umrlo je 157 djece, a za 237 djece premještene u bolnice nisu poznati podaci o smrtnosti.

Znatno gore stanje smrtnosti djece zabilježeno je u Dječjem domu na Josipovcu gdje su smještana samo dojenčad (djeca do 12 mjeseci života) i mala djeca do tri godine. Tamo je od 3. srpnja do 2. studenoga 1942. godine dovedeno ukupno 746 djece, od kojih je u domu umrlo 553 te 75 u Bolnici za zarazne bolesti.

Pri raščlambi uzroka pobola i smrtnosti u prihvatilištima, ali i među svom djecom, treba znati da je najvažniji prediktor dob djeteta. Iz prihvatilišta su najčešće u obitelji udomljivana veća djeca bez vidljivih znakova bolesti jer su udomitelji radije prihvaćali stariju i vitalniju djecu.

Tu tvrdnju potvrđuju podatci o pobolu i smrtnosti 100 kozaračke djece kolonizirane u obiteljima u bjelovarskom kraju, a liječene u Državnoj bolnici u Bjelovaru od kolovoza 1942. do lipnja 1943. godine.¹⁰⁷ Na skrb i nje-gu, bez dijagnoze bolesti, zaprimljeno je 21 dijete (šestero mladih od 3 godine), a na bolničko liječenje 79 djece od kojih je 10 umrlo. Za razumijevanje situacije s pobolom i smrtnosti djece prema dobi važno je napomenuti da je samo jedno dijete zaprimljeno zbog bolesti bilo mlađe od godinu dana (8 mjeseci). Najčešći razlog hospitalizacije bio je svrab sa sekundarnom kožnom infekcijom, a zbog proljeva je zaprimljeno samo desetero djece. Ukupno je umrlo 10 djece (smrtnost je dakle 10%), a glavni razlog nije dizenterija (kao u prihvatilištima), jer je riječ o starijoj djeci, nego tuberkuloza u dva slučaja i trbušni tifus (u dvoje djece). Jedino hospitalizirano dojenče (8 mjeseci) umrlo je od dizenterije.¹⁰⁸

¹⁰⁷ Dubravko HABEK, «Djeca iz Potkozarja zaprimljena na skrb i liječenje u Državnu bolnicu u Bjelovaru 1942.—1943. godine», *Radovi Zavoda za znanstvenoistraživački i umjetnički rad u Bjelovaru*, Bjelovar, 2020.

¹⁰⁸ Ostala djeca primljena u bjelovarsku bolnicu umrla su od hripavca udruženog s dizenterijom, od gangrene, difterije i upale pluća; vidi: isto.

No, pri objektivnom sagledavanju sveukupnog tadašnjeg stanja nužno je napomenuti da su pobol i smrtnost djece, u to ratno doba s posvemašnjom neimaštinom i ograničenim mogućnostima zdravstvene skrbi, bili vrlo visoki i u općoj populaciji pa i među gradskom djecom. Iz današnje perspektive takvu smrtnost djece ne možemo ni zamisliti.

Stanje se najbolje može sagledati na primjeru grada Osijeka iz podataka koje donosi *Hrvatski list* 8. kolovoza 1943. godine s naslovom »Porod i pomor djece u Osijeku«. U prvoj polovici 1943. godine na osječkom području rođena su 464 djeteta, a umrlo je 82, odnosno 17,75 posto. U prethodnoj, 1942. godini smrtnost djece bila je još veća, 24 do 28 posto mjesečno, pa se smanjenje smrtnosti u 1943. godini smatra rezultatom velikog zauzimanja gradskog poglavarstva. Međutim, u mjesecu srpnju te godine smrtnost je iznosila čak 30 posto (»uslijed velike ljetne žege«). To se objašnjava kao redovita pojava u ljetnim mjesecima, s teškim oblikom proljeva i dehidracijom male djece.¹⁰⁹

Isto tako, u izvješću Gradskog poglavarstva Osijek Velikoj župi Baranja od 7. siječnja 1943. godine navodi se da je do navršene druge godine života 1940. godine umrlo 130 djece (25 posto), 1941. godine 110 (17 posto), a 1942. godine 266 djece (23 posto). Najčešći uzrok smrti bio je enterokolitis.

Ti osječki podatci, osobito za 1942. godinu, mogu se, ali s vrlo velikim oprezom, donekle uspoređivati sa smrtnošću u prihvatilištima za djecu s Kozare. Treba znati da je smrtnost u prvoj godini života (dojenčad) znatno veća u prva tri mjeseca nego kasnije. Od ukupno 266 umrle djece u Osijeku 1942. njih 232 umrlo je u prvoj godini života, a samo 23 djece u drugoj godini, uz 11 mrtvorodenih. Od 232 djeteta umrla u prvoj godini, njih 168, odnosno 72,4 posto umrlo je u prva tri mjeseca života.¹¹⁰ Zato se smrtnost u prihvatilištima, gdje su bila smještena sva djeca do 14 godina, a čini se da ih je dosta bilo mlađih od godinu dana (nema točnih podataka o broju djece po godinama života), ne može izravno uspoređivati sa smrtnošću djece u Osijeku.¹¹¹

¹⁰⁹ *Hrvatski list*, Osijek, 8. kolovoza 1943., 21.

¹¹⁰ Državni arhiv Osijek, Gradsko poglavarstvo Osijek 1941—1945, izvješće Pododsjetka Skrb za majke i djecu, podneseno Velikoj župi Baranja od 7. siječnja 1943., potpisao donaćelnik mr. Franjo Helfrich.

¹¹¹ Iako se dojenačka smrtnost na godišnjoj razini ne može izravno uspoređivati sa stanjem u dječjim prihvatilištima u Drugom svjetskom ratu, može se ipak spomenuti da se izrazito visoke stope dojenačke smrtnosti u Hrvatskoj bilježe sve do kraja Drugoga svjetskog rata. Bilo je razdoblja smanjivanja, ali i povećavanja, primjerice početkom Prvoga svjetskog rata (sa stope smrtnosti od 181,3 na 1000 živorođene djece u 1914. godini, na 265,5 u 1915. godini). Godine 1931. stopa smrtnosti iznosila je 201,4, potom je godine 1934. bila 171,5, 1939. zabilježena je stopa od 146, 7, a 1949. godine iznosila je

Iz današnje perspektive, kada je u Hrvatskoj stopa smrtnosti dojenčadi 4,2 na 1000 živorođene djece, a djece od 1-19 godina samo 0,12 na 1000, podatak o smrtnosti djece u Drugom svjetskom ratu u Osijeku jednako je zastrašujući kao i smrtnost u dječjim prihvatištima.¹¹²

O općem i zdravstvenom stanju djece pri prihvatu u prihvatišta te o žurno poduzimanim mjerama za njihovo zbrinjavanje i liječenje govore brojna izvješća odgovornih osoba tadašnjim vlastima kao i sačuvani dokumenti o iskazima osumnjičenih osoba ili svjedoka u procesima vođenim nakon rata. Navodimo nekoliko primjera.

U izvješću o prihvatu prvog transporta s 850 djece u Jastrebarsko, 11. srpnja 1942. godine Kamilo Bresler navodi: »Orijentacijskim pregledom utvrđeno da je barem 400 djece teško bolesno, stotina najmanje osuđena na smrt, od toga 10 danas umrlo«. Dalje kaže da su odmah pri dolasku najteže bolesna djeca smještena u posebnu nastambu (dvorac). Istodobno potražuje liječnike, sestre pomoćnice, raskužitelja (radi rješavanja ušljivosti), bijele ogrtače za osoblje te najnužniju opremu za stacionar, medicinski materijal i lijekove. Zatražene potrepštine otpremljene su istog dana u Jastrebarsko.¹¹³

Dr. Branko Dragišić, liječnik u prihvatilištu u Jastrebarskom, uz pojedinačne zarazne bolesti navodi i kombinacije, odnosno više zaraznih bolesti u pojedine djece, npr. tifus — dizenterija — ospice — difterija. On je odmah organizirao i vodio improviziranu bolnicu (u dvorcu) sa 110 kreveta u kojoj su djeca odvajana u posebne odjele prema vrsti bolesti, nastojeći tom temeljnom epidemiološkom mjerom izolacije spriječiti prijenos pojedinih zaraznih bolesti. Tako se navode odjeli za tifus, dizenteriju, difteriju i ospice. Kasnije, s pristizanjem novih transporta prošireni su kapaciteti bolnice i izvan dvorca (u barakama). Djecu s najtežim bolestima slali su u zagrebačke bolnice (Bolnica za zarazne bolesti, Dječja klinika).¹¹⁴

Dr. Dragišić je organizirao i prihvatište 147 djece iz Gornje Rijeke kod Križevaca koja su u velikom broju bolovala od pjegavca. Postojala je velika opasnost da se pjegavac proširi u cijelom prihvatilištu, zato je za novopridošlu djecu organizirana karantena, odnosno stroga izolacija od ostale djece u ispražnjenom franjevačkom samostanu.¹¹⁵

112,0; nav. prema: Aida MUJKIĆ i sur., »125 godina praćenja dojenačke smrtnosti u Hrvatskoj (1874—1999), *Liječnički vjesnik*, godište 126, 2004., 1-6.

¹¹² Dojenačka smrtnost u Hrvatskoj u 2018. godini, Hrvatski zavod za javno zdravstvo, listopad 2019., www.hzjz.hr/wp-content/uploads/2019/10/Dojenake_2018.pdf (pristupljeno 24. studenoga 2020.).

¹¹³ Ćiril PETEŠIĆ, n. dj., 77.

¹¹⁴ Isto, 25.

¹¹⁵ Isto, 96-101; ZKRZ GUZ, 4676/45.

U svom iskazu dr. Dragišić navodi da je u Jastrebarskom ukupno umrlo 444 djece od 3400 smještene (13,1 posto), a da je 118 djece iz prihvatilišta upućeno u Dječju kliniku u Zagreb na liječenje (42 je izliječeno, 35 je otpušteno u poboljšanom stanju, 32 je umrlo, 4 neizliječeno i 5 premješteno u druge bolnice). Nepoznati broj djece iz Jastrebarskog liječen je i u Bolnici za zarazne bolesti te na Dječjem odjelu bolnice na Rebru.¹¹⁶

Dr. Anton Najžar, voditelj Školske poliklinike u Sisku, imenovan je početkom kolovoza 1942. godine voditeljem, odnosno nadstojnikom novoosnovanog Dječjeg prihvatilišta u Sisku. Nakon rata, 1946. godine u režiranom sudskom procesu optužen je i osuđen na smrt strijeljanjem — uz ostalo i zato »što je primio dužnost glavnog i odgovornog liječnika u prihvatilištu te što se nije brinuo o djeci«.¹¹⁷

Evo nekih njegovih iskaza sa suđenja:

»Prije svega moram naglasiti svoje mišljenje da sam kao liječnik bio obavezan i moralno i pozitivnim zakonom primiti se dužnosti organiziranja i izdavanja liječničke pomoći svakom potrebnom a naročito bolesnoj djeci u onom zdvojnomo stanju u kojem su došla u Sisak. Liječnik ne smije nikome uskratiti liječničke pomoći, što ju od njega zatraži a pogotovu ne smije to uskratiti kad mu to kao činovniku naloži njegova pretpostavljena vlast.«¹¹⁸

Opisao je i način prijama pridošle djece: »Zabrinuti sisački liječnici već po dolasku zaražene djece održali su sastanak o tome kako zaštititi Siščane od zaraza koju su djeca donijela u grad. Na sastanku je zaključeno da se djeca izoliraju od gradske djece. To je postignuto tako što sam dao napraviti žičanu ogradu ispred Sokolane i škole gdje su djeca imala prostor za sunčanje i za igranje, a s obzirom da su ti prostori bili ograđeni time su djeca logora bila odijeljena od gradske djece. Osim toga je zaključeno na sastanku da se što više povede računa oko razušivanja djece i kolonizaciji.«¹¹⁹

Dao je i opću ocjenu zdravstvene skrbi koju su pružili malim bolesnicima: »Ni Zagreb sa svim svojim bolnicama i svojim liječnicima kad bi sve bolnice bile preuđene za tu djecu, ne bi ih mogao spasiti od smrti pa kako bi onda Sisak bez potrebnih ili bolje reći bez ikakvih prostorija, mogao tu djecu smjestiti bolje nego što ih je smjestio? Učinilo se sve što je bilo moguće, a za nemoguće ne može nitko biti odgovoran.«¹²⁰

¹¹⁶ Isto, 101; ZKRZ GUZ, 4676/45.

¹¹⁷ DASK, Zbirka sudskih predmeta političkih procesa, dr. Antun Najžar, STUP 46/46, 560.

¹¹⁸ Isto.

¹¹⁹ Isto.

¹²⁰ Isto.

Iz brojnih dokumenata vidljiva je relativno dobra koordinacija ondašnjih državnih (Ministarstvo zdravstva, Ministarstvo udružbe) i lokalnih vlasti, Crvenoga križa i institucija Katoličke crkve pri zbrinjavanju velikog broja djece u ovoj velikoj ratnoj humanitarnoj akciji.¹²¹ Vlasti su dopustile djelovanje i privatnih volonterskih skupina koje su sudjelovale u preuzimanju djece (pa i izravno od majki koje su odlazile u Njemačku), zatim prijevozu djece, prikupljanju hrane i odjeće, vođenju kartoteke zbrinute djece i slično. Pri tome valja istaknuti skupinu volontera koju je vodila Zagrepčanka Diana Budisavljević.¹²²

Zaključak

U zadanim ratnim okolnostima i uz ograničene mogućnosti tadašnje medicine djeca s Kozare, Potkozarja i okolice u prihvatilištima zasigurno nisu bila diskriminirana u pogledu zdravstvene skrbi. Uz svakodnevnu liječničku i ostalu stručnu medicinsku skrb te brigu o higijeni i prehrani, izrazito bolesna i iznemogla djeca smješтана su u improvizirane bolnice i razvrstavana na pripadajuće odjele prema vrsti bolesti. Iz svih prihvatilišta djeca su upućivana i u gradske bolnice na specijalističke preglede i liječenje. Liječnici i prateće osoblje (medicinske sestre, časne sestre i drugi) brinuli su se nesebično o povjerenosti im djeci. Umorni od velikog posla i sami su se razbolijevali od zaražene djece. U Jastrebarskom je umrla časna sestra Terezija Lukrecija Mlakar zarazivši se od djece o kojoj se brinula.¹²³ Smrtnih slučajeva bilo je i u obiteljima koje su na skrb preuzele djecu iz prihvatilišta.

Najveća prihvatilišta (Jastrebarsko, Sisak, Zavod za odgoj gluhonijeme djece u Zagrebu) prihvaćala su i zbrinjavala djecu tijekom nekoliko mjeseci u drugoj polovici 1942. godine. Većinu djece iz prihvatilišta nastojalo se i us-

¹²¹ U dopisu ministra udružbe Lovre Sušića Ministarstvu zdravstva od 1. kolovoza 1942. navodi se: »Zahvaljujući uspješnoj suradnji s Ministarstvom zdravstva uspjelo je u najkraće vrijeme urediti veliko dječje prihvatilište za djecu iz sabirnih logora u Jastrebarskom. Pomenuto prihvatilište sada je napunjeno te se ukazala potreba osnutka novog prihvatilišta u Sisku. U tom pravcu poduzete su već sve potrebne mjere te prvi transport djece dolazi u Sisak 3. VIII. o. g. Slobodan sam stoga zamoliti, da Ministarstvo zdravstva i za ovo prihvatilište pruži svoju suradnju dodjeljivanjem na rad liječnika pedijatra, te dovoljnog broja sestara pomoćnica kao i ostalog zdravstvenog osoblja i tvoriva. Zahvaljujući Ministarstvu zdravstva na odličnoj suradnji u Jastrebarskom uvjeren sam da će uspjeti povoljno riješiti i ovaj novi zadatak.«, HDA 226, Glavno ravnateljstvo za zdravstvo, broj 49534-Z-II-1942

¹²² *Dnevnik Diane Budisavljević*, Nataša MATAUŠIĆ, n. dj.

¹²³ I liječnici dr. Župan, dr. Auf i drugi iz skupine koja je bila u srpnju 1942. u Jablanicu u izvješću opisuju teške uvjete u kojima su zatekli izbjeglice s Kozare: uz nedostatak hrane, ni liječnici nisu mogli spavati od buha, stjenica i komaraca, i u Zagreb su se vratili iscrpljeni od nesаницe i stalnog proljeva, HDA 226, Glavno ravnateljstvo za zdravstvo, 48152-Z-1942 .

pjelo kolonizirati, odnosno smjestiti u udomiteljske obitelji ili druge ustanove s manjim brojem djece. To je bio i najuspješniji način rješavanja brojnih klasičnih zaraznih bolesti koje su se vrlo lako širile u prihvatilištima. Ako je ponegdje i bilo određenih organizacijskih propusta (dr. Antun Najžar pisao je kako je u Sisku zbog nužnog smještaja u nedovršenim zgradama smrtnosti pridonijela i noćna hladnoća, a sporenja o načinu zbrinjavanja djece bilo je i u Domu na Josipovcu u Zagrebu), iz dostupnih dokumenata se jasno razabire da nije postojala namjera da se toj djeci naškodi na bilo koji način, odnosno da nisu bila izvrgnuta izgladnjivanju, nasilju ili trovanju. Uistinu, mnogoj od te djece spašen je život, ugrožen glađu i bolesti. Djeca su pripadala manjinskoj (srpskoj) etničkoj skupini u tadašnjoj državi čiji su mnogi pripadnici sudjelovali u pobuni protiv države. To zacijelo nije bio razlog zašto su dospjela u prihvatilišta, nego nastojanje da im se pomogne bez bilo kakve diskriminacije.

Iako se i u onodobnim izvješćima katkad navodi da su djeca zbrinjavana u logorima¹²⁴, svi dostupni dokumenti ukazuju na to da je prije bila riječ o prihvatilištima, sabiralištima, domovima pa i privremenim bolnicama za djecu u Sisku i Jastrebarskom. Isto tako, primjerenije bi bilo koristiti termine prihvaćanje, zbrinjavanje, liječenje, skrb, odnosno udomljavanje djece, nego spašavanje (spašavanje sugerira da je djeci prijetila neposredna smrt od ubijanja ili namjernog ozljeđivanja). U analiziranom gradivu nema niti jednog dokaza, čak niti jedne izjave sudionika, odnosno svjedoka događaja u prihvatilištima koji bi ukazivali na fizičko nasilje nad djecom.

Igor Vukić, Ilija Kuzman

Some Insights into the Housing and Healthcare of Children from Kozara in Children's Shelters of 1942

After the offensive of the Croatian and German army in the area of the Kozara mountain in the summer of 1942, a refugee camp was created with a large number of starving and sick children. When the Partisan resistance was crushed, large groups of children from the camp were temporarily moved to a number of reception centres (concentration camp Stara Gradiška, shelters in the villages of Mlaka, Jablanac, Uštica, and elsewhere).

¹²⁴ Dr. Dragišić je u ispitivanju pred Zemaljskom komisijom za ratne zločine 10. prosinca 1945., opisujući dom u Jastrebarskom, rekao da »ustaša za cijelo vrijeme u samome logoru nismo vidjeli, jer su svugdje na ulazu bile izlijepljene table 'zarazne bolesti' i 'pristup strogo zabranjen'. Spomenuo je da je samo jednom došao ustaški poručnik iz Karlovca koji je rekao da ima zadatak popisati djecu i nadzirati logor. No prestao je i on dolaziti u *bolnicu*, tako da stvarno tamo nije bilo straže, rekao je Dragišić Vidi Ćiril PETEŠIĆ, n. dj., 101.

Then, without prior preparations, they were all moved to further temporary shelters with the goal of providing general care and healthcare. The children were later placed in foster homes. The organization of placing the children into any form of housing depended for the most part on the State. From available documents, it is clear that the children in the camps were given housing and food, as well as adequate healthcare, meaning that the children were not discriminated against or neglected. The basic purpose of this paper is to show that children from Kozara and Potkozarje in 1942 had adequate general care and healthcare, in accordance with the capacities of medicine at the time in the given circumstances of war. This is done by using original archive materials and statements of participants of the events (court records).

We wrote this paper because today there is an abundance of opinions in various media that the children were starved, poisoned, and tortured. Here we want to point out that these claims are arbitrary and unfounded, spread by the Yugoslav communist regime after the end of World War II, as well as certain social, political, and even scientific groups. Therefore, the terms »children's camps« or »Ustasha camps« are inappropriate, and instead, the terms »reception centres« or »children's shelters«, even »children's hospitals« should be used.

Key words: *World War II, Independent State of Croatia, Children's Shelter Jastrebarsko, Children's Shelter Sisak, Institute for the Education of Deaf-Mute Children, Children's Home at Josipovac, infectious diseases*

Dr. Ivo Pilar u hrvatskom povijesnom vegetarijanskom mozaiku

Krešimir Belošević, ing. TPH

Izvorni znanstveni rad
Primitljeno: 28. lipnja 2021.
UDK 929Pilar, I.: 613
631.261(497.5)(091)
doi: 10.5559/pi.16.31.04

U radu se donose rezultati nastavka istraživanja uloge dr. Ive Pilara na polju hrvatskog vegetarijanstva. Novi momenti vezani su prvenstveno uz analizu arhivske građe sačuvane u arhivskom fondu Hrvatsko vegetarsko društvo u Državnom arhivu u Zagrebu, a u istraživanju je korištena i druga građa koja se čuva u istom arhivu te u Hrvatskome državnom arhivu i Nacionalnoj i sveučilišnoj knjižnici u Zagrebu. Rad se bavi ulogom dr. Pilara kao prvog predsjednika Vegetarskoga društva u Zagrebu i njegovim aktivnim sudjelovanjem u organiziranju vegetarijanaca na hrvatskom prostoru. Govori se i o prigodama u kojima je Pilar svoja razmišljanja o vegetarijanskoj prehrani javno iznosio u susretima s raznim društveno-političkim ličnostima, te na predavanjima o temama iz područja vegetarijanstva koja je u više navrata održao u raznim društvima.

Ključne riječi: dr. Ivo Pilar, vegetarijanstvo, Vegetarsko društvo

Dr. Ivo Pilar, pravnik i ekonomist, školovan u Zagrebu, Beču i Parizu, koji je kao odvjetnik prvo djelovao u Bosni i Hercegovini a potom u Zagrebu, tijekom života pokazivao je interes za brojna područja, pa ga možemo uvrstiti u red geopolitičara, pisaca, planinara, sociologa.¹ Između ostalog, Pilara je zanimalo i vegetarijanstvo te je bio jedan od istaknutih vegetarijanaca u početcima organiziranog vegetarijanskog pokreta u Hrvatskoj.²

¹ O životu i djelovanju Ive Pilara vidi: Tomislav JONJIC, *Ivo Pilar. Pisac, političar, ideolog (1898.—1918.)*, Zagreb, AGM, 2020., te neobjavljenu doktorsku disertaciju istoga autora, *Ivo Pilar kao politički ideolog*, Hrvatski studiji Sveučilišta u Zagrebu, 2015. i ondje korištenu literaturu. Djelomičnu bibliografiju radova dr. Ive Pilara i djela o njemu vidi na: <https://www.pilar.hr/2008/11/literatura-o-ivi-pilaru/> i <https://www.pilar.hr/2017/11/asopis-pregled-sadrza/#br27-28> (pristupljeno 17. 5. 2021.), dalje Bibliografija radova dr. Ive Pilara.

² O ulazi dr. Ive Pilara na području vegetarijanstva vidi: Krešimir BELOŠEVIĆ, „Dr. Ivo Pilar — prvi predsjednik Vegetarskog društva (Počeci organiziranog vegetarijanskog pokreta u Hrvatskoj)“, *Pilar. Časopis za društvene i humanističke studije*, Zagreb, 2006., god. 1, br. 1 (1), 109-116.

Istraživanje Pilarova djelovanja na polju vegetarijanstva dio je većeg istraživanja o povijesti vegetarijanstva u Hrvatskoj koje provodim više godina pod radnim naslovom *Hrvatski povijesni vegetarijanski mozaik*.³ Osobno iskustvo vegetarijanstva dr. Pilar često je predstavljao u predavanjima i susretima, a pisao je i dnevnik koji je djelomično sačuvan u njegovoj rukopisnoj ostavštini. Obitelj dr. Pilara donirala je većinu te rukopisne ostavštine Institutu društvenih znanosti Ivo Pilar 26. studenoga 2009. godine. Ostavština dr. Ive Pilara čuva se u Zbirci rukopisa i starih knjiga u Nacionalnoj i sveučilišnoj knjižnici u Zagrebu u trajnoj pohrani.⁴ Tijekom života Pilar je objavio više knjiga i radova različite tematike te sudjelovao u raznim događanjima diljem Europe. Umro je 3. rujna 1933. godine u Zagrebu, gdje je pokopan u obiteljskoj grobnici na zagrebačkom groblju Mirogoju.⁵

Dr. Ivo Pilar vegetarijanac

Dr. Ivo Pilar postao je vegetarijanac oko 1904. godine. To se može zaključiti iz susreta dr. Isidora Kršnjavoga⁶ i dr. Pilara početkom lipnja 1918. godine. Dr. Kršnjavi u svojim memoarskim zapisima opisuje taj susret. Dr. Pilar mu je izložio ideju o osnivanju nove političke stranke u Bosni. Želja dr. Pilara bila je da dr. Kršnjavi uz sarajevskog nadbiskupa mons. Josipa Stadlera sudjeluje u osnivanju te stranke. U daljnjoj raspravi o toj temi dr. Pilar je objašnjavao ciljeve nove stranke te zapravo održao predavanje o potrebi preo-

³ Istraživanje radnog naslova *Hrvatski povijesni vegetarijanski mozaik* temelji se na arhivskoj građi, periodičnim izdanjima i knjigama koje se čuvaju u Hrvatskome državnom arhivu, Državnom arhivu u Zagrebu i Nacionalnoj i sveučilišnoj knjižnici u Zagrebu. Državni arhiv u Zagrebu čuva arhivsku građu vezanu uz organizirano vegetarijanstvo u arhivskom fondu HR-DAZG-792 — Hrvatsko vegetarsko društvo, dalje HVD.

⁴ Nacionalna i sveučilišna knjižnica u Zagrebu uz Ostavštinu dr. Ive Pilara čuva i časopis *Vegetarizam*, *Glasnik Vegetarskog društva u Zagrebu* (pod sig. 88.392 adl. 3). Tijekom 2019. godine Ostavštini je pridodana korespondencija Ive Pilara s češkim povjesničarom i sociologom Janom Peiskerom, autografi Pilarovih tekstova i osobni Pilarovi dokumenti. Više vidi na <https://www.nsk.hr/zbirci-rukopisa-i-starih-knjiga-nsk-pridodana-ostavstina-ive-pilara/> (pristupljeno 26. 10. 2021.). O ostavštini dr. Ive Pilara pohranjenoj u NSK-u, Zagreb, više vidi u tekstu Irene Galić BEŠKER, »Rukopisna ostavština Ive Pilara u Nacionalnoj i sveučilišnoj knjižnici u Zagrebu«, *Glas NSK. Časopis Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu*, Zagreb, 2020., god. 6, br. 16, 40-42.

⁵ Srećko LIPOVČAN, »Dr. Ivo Pilar (1874.—1933.): Život i djelo (Nacrt)«, *Pilar. Časopis za društvene i humanističke studije*, Zagreb, 2006., god. 1, br. 1(1), 11-19. O životu dr. Ive Pilara vidi i već spomenutu knjigu Tomislava JONJIĆA *Ivo Pilar. Pisac, političar, ideolog (1898.—1918.)*

⁶ O Isi Kršnjavom više vidi u leksikografskoj odrednici Olga Maruševski, Višnja Flego, »Kršnjavi Iso (Isidor, Izidor) (Našice 22. travnja 1845. — Zagreb 3. veljače 1927.)«, *Hrvatski biografski leksikon*, sv. 8 (Kr-Li), gl. ur. Trpimir Macan, Zagreb, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2013., 252-257.

brazbe hrvatskoga naroda. Pišući o tome kako mu je Pilar objašnjavao da nova stranka treba preobraziti hrvatski narod u gospodarskom, etičkom, etničkom i političkom pogledu, Kršnjavi navodi i da mu je Pilar ispričao »kako je s trideset godina bio bolestan i slab, nesposoban za rad, i kako je izmijenio svoj način življenja time što je postao strogi apstinent i vegetarijanac«. Na temelju toga svoga iskustva Pilar je objašnjavao Kršnjavom da tako »i naš narod mora živjeti trezveno i umjereno da bi gospodarski i etički ojačao».⁷

Nepunih deset godina poslije, početkom veljače 1913. godine, dr. Ivo Pilar posjetio je Beč. U Beču se susreo s austrijskim političarem Josephom M. Baernreitherom.⁸ Susret je Baernreither opisao u svojoj knjizi *Fragmente eines politischen Tagebuches: Die südslawische Frage und Österreich — Ungarn vor dem Weltkrieg*. U tom svojevrsnom dnevniku između ostalog je zapisao: »Danas sam imao dugi razgovor sa dr. Ivom Pilarom (1874—1933) advokatom iz Tuzle; on je zet odjelnoga pretstojnika Šeka, katolički Hrvat, naučenjak, vegetarijanac, vrlo apstraktan, mnogo mudruje, ali vrlo ozbiljan čovjek na koga je utjecala njemačka znanost.»⁹ I iz ovog citata vidi se da je Pilar u svakoj prilici isticao svoje vegetarijanstvo.

Vegetarijanske ideje u knjigama dr. Ive Pilara

Ivo Pilar je vegetarijanske stavove iznosio i u svojim knjigama. To vidimo i u njegovu najpoznatijem djelu, knjizi *Die südslawische Frage und der Weltkrieg. Übersichtliche Darstellung des Gesamt-Problems*, koju je izdao pod pseudonimom L. v. Südland u Beču 1918. godine. U njemu u dijelu u kojem govori o bogumilima piše: »Signaculum oris, daß man sich des Fleischgenusses ebenso wie jeder tierischen Nahrung enthalten müsse, denn diese sei im erhöhten Maße das Werk des Teufels, da sie durch Beischlaf erzeugt wurde.»¹⁰

⁷ Više vidi u: ISO KRŠNJAVI, *Zapisci iza kulisa hrvatske politike*, priredio dr. Ivan Krtačić, Zagreb, Izdavačko knjižarska radna organizacija Mladost, 1986., knj. 2, 796-797.

⁸ Joseph Maria Baernreither (Prag 12. travnja 1845. — Teplice 19. rujna 1925.), austro-ugarski sudac i političar. O austrijskom političaru Josephu M. Baernreitheru više vidi na <https://hemu.lzmk.hr/Natuknica.aspx?ID=3752>, <https://hemu.lzmk.hr/Natuknica.aspx?ID=3753>, i https://www.biographien.ac.at/oeb1/oeb1_B/Baernreither_Josef-Maria_1845_1925.xml (pristupljeno 9. 4. 2021.).

⁹ Više vidi u Joseph M. BAERNREITHER, *Fragmente eines politischen Tagebuches: Die südslawische Frage und Österreich — Ungarn vor dem Weltkrieg*, ur. Joseph Redlich, Berlin, Verlag für Kulturpolitik, 1928. Susret je prema toj knjizi opisao Ante MALBAŠA u svojoj knjizi *Bosansko pitanje i Austro-Ugarska u svijetlu političkog dnevnika J. M. Baernreithera*, Sarajevo, Bosanska pošta, 1933., 62.

¹⁰ Više vidi u L. v. Südland, *Die südslawische Frage und der Weltkrieg. Uebersichtliche Darstellung des Gesamt-Problems*, Beč, Manzschke K. U. K. Hof-, Verlags- U. Universitäts Buchhandlung, 1918., 161. Izdanje iz 1918. godine dostupno je na: <https://archive.org/details/diesdslawische00pilauoft> (pristupljeno 9. 4. 2021.).

Prijevod ove knjige na hrvatski objavljen je 1943. pod naslovom *Južnoslavensko pitanje: prikaz cjelokupnog pitanja*. Tekst o bogumilima na hrvatskom prema ovom izdanju glasi »Signaculum oris značio je, da se treba čuvati svakog uživanja mesa i svake životinjske hrane, jer je ona u povećanom stupnju djelo sotone, budući da je nastala coitusom.«¹¹

U djelima dr. Ive Pilara uz istraživanja političke naravi nalazimo i svjedočanstva da ga je zanimala i makrobiotika. Nakon proučavanja raznih filozofskih pitanja, dr. Pilar u Zagrebu 1922. godine tiska knjigu pod naslovom *Borba za vrijednost svoga »Ja«*. *Pokušaj filozofije slavenskog individualizma*. U poglavlju »Metode afirmacije života« između ostalog piše: »Afirmacija života sama je sobom jedan problem u životu, u formi makrobiotike, u nastojanju oko produženja života.« Pilar zaključuje riječima: »Makrobiotika je dakle jedna važna znanost, jer ne samo pojedinac sa svoga subjektivnoga stanovišta, sa svoje težnje za afirmacijom života, nego i općenost ima interesa na što dužem životu svojih članova.«¹²

Predavanja dr. Ive Pilara u kojima se dotiče i teme vegetarijanstva

Osim u knjigama dr. Pilar široj je javnosti predočio rezultate svojih istraživanja i tijekom predavanja, a u njima se također doticao vegetarijanstva, bilo usputno, bilo kao glavne teme kojom se nekom prilikom bavio. Početkom 1927. godine više puta je predavao u Sociološkom društvu na temu »Bogomilstvo kao religijozno-povjestni te kao socijalni i politički problem«. Tijekom predavanja dr. Pilar spominje prehrambene navike bogumila, koji su bili vegetarijanci. Tako između ostalog piše: »Daljnji osnov bogomilske etike bio je strogi i asketski način prehrane. Oni su bili strogi vegetarijanci, koji nisu smjeli jesti mesa, jaja, ni bijeloga smoka (mliječnih proizvoda), kao ni ičega od žive životinje. Iznimku je činila riba, koje je užitak bio dozvoljen, jer kako su oni držali, riba se ne množi prilegom. Posljedica ovoga načina

¹¹ Deset godina poslije Pilarove smrti objavljen je prijevod njegove knjige *Južnoslavensko pitanje: prikaz cjelokupnog pitanja*. Knjiga je tiskana u izdanju Matice hrvatske, Zagreb, 1943. godine. Preveo ju je Fedor Pucek. Citirani tekst o bogumilima nalazi se na stranici 90. Sljedeće 1944. godine kod istog izdavača tiskano je i njemačko izdanje knjige, L. v. SÜDLAND, *Die südslawische Frage und der Weltkrieg. Übersichtliche Darstellung des Gesamt-Problems*. Hrvatski prijevodi izdani su i 1990. godine u Varaždinu, 2018. godine u Zagrebu/Sydneyu i u Zagrebu 2021. godine.

¹² Usp. Ivo PILAR, *Borba za vrijednost svoga »Ja«*. *Pokušaj filozofije slavenskog individualizma*, Zagreb, Naklada St. Kugli, 1922., 242-243. Za ovo poglavlje dr. Pilar je proučio knjige Christopha Wilhelma HUFERLANDA, *Makrobiotik oder die Kunst, das menschliche Leben zu verlängern*, V. izdanje, Beč, 1890. i Frana Srečka GUNDRUMA ORIOVČANINA, *O produljenju života*, Zagreb, izdanje Braća Kralj, 1907.

prehrane bila je kultura suhoga voća u Bosni i zapadnoj Srbiji, koju poznamo naposeb po glasovitim bosanskim suhim šljivama. Ali osim šljiva suši se u Bosni svaka voćka, jabuka, kruška, trešnja, breskva, oskoruša etc. Ovo je sve nepreporno bogomilskoga podrijetla, jer bogomili preko zime nisu imali druge hrane, nego suho voće i kruh.¹³ Zanimljivost je da je to Pilarovo predavanje koristio u svom istraživanju sarajevski teolog, etnolog, povjesničar, novinar Mehmed Handžić.¹⁴ On je 1940. godine u Sarajevu tiskao knjižicu *Islamizacija Bosne i Hercegovine i porijeklo bosansko-hercegovačkih Muslimana*. U tom prikazu Handžić između ostalog o bogumilima piše: »Pravi bogumili su bili nemrsni ljudi, dakle vegetarijanci«, te dalje ističe: »Dr Pilar drži, da je običaj mnogo sušenja voća, osobito bosanske suhe šljive, osatak bogomilske kulture, jer preko zime hranili su se bogomili kruhom i suhim voćem.«¹⁵

Razne teme s naglaskom na vegetarijanstvo obradio je dr. Pilar u predavanjima u različitim društvima, u Vegetarskom i Sociološkom društvu, te kao Zmaj Tuzlanski (Solski) i u Družbi »Braća Hrvatskoga Zmaja«. Ondje je izlagao na temu »Znanstvena osnova savremenog vegetarijanstva«. Podatak o tom predavanju nalazi se u Hrvatskome državnom arhivu u arhivskom fondu Družba Braća Hrvatskoga Zmaja.¹⁶ Na istome mjestu čuva se još jedan za povijest vegetarijanstva u Hrvatskoj važan dokument — letak što ga je Vegetarsko društvo uputilo sugrađanima pod naslovom »Vaše zdravlje je u

¹³ Predavanja o bogumilima dr. Pilar je održao 10. veljače i 10. ožujka 1927. godine, a tiskana su 1929. u Zagrebu. Predavanje je ponovno tiskano 2007. godine u *Pilar. Časopis za društvene i humanističke studije*, Zagreb, 2007., god. 2, br. 4 (2), 121-145.

¹⁴ Mehmed Handžić (Sarajevo, 16. prosinca 1906. — Sarajevo, 29. srpnja 1944.), teolog, etnolog, povjesničar i novinar završio je u Sarajevu osnovnu školu i gimnaziju, a diplomirao je na sveučilištu Al-Azhar u Kairu 1931. godine. Vojsku je služio u Vojnoj bolnici u Sarajevu. Bio je nastavnik u Gazi Husrev-begovoj medresi (visoka islamska škola), a od 1937. godine upravitelj je i knjižničar Gazi Husrev-begove knjižnice. Bio je predsjednik El-Hidaje (profesionalne udruge islamskih klerika) od 1939. i urednik istoimenih novina. Iste godine postaje nastavnik na Višoj islamskoj šerijatsko-teološkoj školi u Sarajevu gdje je predavao tumačenje Kurana, te osnove i filozofiju šerijatskog prava. Tijekom svog kratkog života napisao je više knjiga jezične, pravne i vjerske tematike. Više vidi na <https://preporod.com/index.php/sve-vijesti/magazin/sjecanja/item/4438-mehmed-ef-handzic-obnovitelj-i-prosvjetitelj> (pristupljeno 25. 10. 2021.).

¹⁵ Handžićeva knjižica može se pregledati na <https://digital.bgs.ba/islamizacija-bosne-i-hercegovine-i-porijeklo-bosansko-hercegovačkih-muslimana-mehmed-h-handzic/>, 10 (pristupljeno 27. 5. 2021.).

¹⁶ HR-HDA-635-2, kut. 28, Personalia Pa-Pi. U ovoj kutiji nalazi se personalni dosje dr. Ive Pilara s raznim dokumentima. Dokument u kojem doznajemo za predavanje sadrži obavijest kojom se u ime »Braće hrv. zmaja« pozivaju novinska uredništva da obavijeste javnost kako će na tjednom sastanku 15. listopada (1930.?) dr. Ivo Pilar, Zmaj Solski, predavati o temi »Znanstvena osnova savremenog vegetarijanstva«.

opasnosti!» i u čijoj je pripremi dr. Pilar također sudjelovao. Tim letkom vegetarijanci su savetovali sugrađane da smanje što više količinu soli i mirodija u hrani, kao i da u prehranu uvrste više voća. Letak zaključuju riječima: »Ispravno hranjenje najbolje je liječenje, najbolje sredstvo da se svježina tijela očuva do krajnih granica.«¹⁷

Početkom veljače 1932. godine u prostorijama Vegetarskog društva dr. Pilar je uz dr. Milicu Bogdanović i dr. Ivu Hengstera predavao na temu »Općenito o vegetarizmu« pred 76 slušatelja.¹⁸ Početkom sljedeće godine, također u prostorijama Društva, izlagao je na teme »Povijest vegetarizma« i »Ima li poteškoće u vegetarskom načinu života?«¹⁹ Dana 14. ožujka 1933., odgovarajući na pitanje »Ima li poteškoća u vegetarskom načinu života?«, dr. Pilar je predavao na temu »Opasnosti vegetarizma.«²⁰

Osim spomenutih predavanja na temu vegetarijanstva dr. Pilar održao je i više drugih predavanja u Sociološkom društvu o raznim temama: o Georgesu Sorelu, francuskom filozofu, krizi suvremene državnosti, islamu, svjetskoj politici, a bavio se i drugim temama.²¹

Dr. Ivo Pilar kao predsjednik Vegetarskoga društva

Osim teorijskim razmišljanjima dr. Pilar je mnogo vremena posvetio organiziranju praktičnog vegetarijanstva.²² Potkraj lipnja 1928. godine sastao se s jedanaest istomišljenika u Privatnoj menzi Mary i Ljudevita Frankovića u Dalmatinskoj ulici 5 u Zagrebu na osnivačkoj skupštini Vegetarskoga društva.²³ Uz dr. Pilara nazočili su joj dr. Milica Bogdanović,²⁴ Mary i Ljudevit Franko-

¹⁷ »Vaše zdravlje je u opasnosti«, HR-HDA-635-2, kut. 28, Personalia Pa-Pi.

¹⁸ HVD sig. 1, Zapisnik V. redovne glavne skupštine Vegetarskog društva u Zagrebu od 15. prosinca 1932. godine.

¹⁹ Predavanje »Povijest vegetarizma« dr. Ivo Pilar održao je 10. siječnja 1933. godine pred 76 slušatelja u Vegetarskoj blagovaoni.

²⁰ O »Opasnostima vegetarizma« predavao je pred 37 slušatelja. HVD sig. 1, Zapisnik VI. redovne skupštine Vegetarskog društva u Zagrebu od 20. travnja 1933.

²¹ Detaljniji popis predavanja dr. Ive Pilara vidi u Bibliografiji radova dr. Ive Pilara.

²² Pilarova uloga u Vegetarskom društvu opširno je prikazana u: Krešimir BELOŠEVIĆ, »Dr. Ivo Pilar — prvi predsjednik Vegetarskog društva (Počeci organiziranog vegetarijanskog pokreta u Hrvatskoj)«, *Pilar. Časopis za društvene i humanističke studije*, Zagreb, 2006., god. 1, br. 1 (1), 109-116.

²³ Početkom 20. stoljeća postojale su u Zagrebu privatne vegetarijanske menze — Mary i Ljudevita Frankovića u Dalmatinskoj 5 i Ane Smrekal na Jelačićevom trgu 2, I. kat, dvorišno krilo. U njima su se okupljali na sastancima i obrocima vegetarijanci. Više vidi u zapisnicima Hrvatskoga vegetarskog društva

²⁴ O dr. Milici pl. Bogdanović više vidi u leksikografskoj odrednici Dunja Detoni-Dujmić, Bogdanović, Milica (Linz. Austrija, 29. ožujka 1892. — Beograd, 2. veljače 1973.), *Hrvatski biografski leksikon*, sv. 2 (Bj-C), Jugoslavenski leksikografski zavod Miroslav Krleža, 1989., 74.

vić, Cecilija i Edo Horn, Valerija Mayerhoffer, Milena Šišić,²⁵ Jelisava (Liza, Jiza) Vavra,²⁶ Martin Friščić, dr. Ivo Hengster²⁷ i Marko Werner²⁸. Dr. Pilar je iskoristio europska iskustva stečena tijekom školovanja i izradio pravila zagrebačkog Vegetarskog društva prema bečkom uzoru. Na osnivačkoj sjednici Društva izabran je za njegova prvog predsjednika. Uz njega prvu upravu Društva činili su dr. Milica Bogdanović — potpredsjednica, odbornici Ljudevit Franković, Martin Friščić, dr. Ivo Hengster, Vlado Majstorović, prof. Valerija Mayerhoffer, prof. Jelisava Vavra i Marko Werner. Članovi nadzornog odbora bili su Edo Horn, Jelisava Vavra, Vjekoslav Smetko i Olga Ulčakar. U ime Privremenog odbora pravila su tog dana potpisali dr. Bogdanović, M. Werner i Lj. Franković.²⁹ Pravila je odobrio veliki župan Zagrebačke oblasti 20. srpnja 1928. godine pod brojem 44.665—1928.³⁰

Organiziranje Vegetarskog društva nastavilo se početkom listopada 1928. godine. Na Prvoj odborničkoj sjednici Društva predsjednik dr. Pilar pozdravio je prisutne te ih pozvao na rad i predložio da prva dužnost Društva bude izrada Popisa vegetaraca u Zagrebu. Svim članovima stavljeno je u zadatak da rade na animiranju novih članova te da se u Menzi izvjesi poziv svim gostima vegetarijancima da se jave vlasniku menze. Tog dana na sjednici se raspravljalo i o pisarničkim potrebama, odnosno nabavi blagajne, knjige za-

²⁵ Milena Šišić r. Mihalović (1876.—1965.), teozofkinja i vegetarijanka, supruga povjesničara Ferde Šišića. Izabrana je za drugu predsjednicu Vegetarskoga društva u Zagrebu na Glavnoj skupštini Vegetarskog društva održanoj u pisarnici dr. Pilara 22. svibnja 1929. godine. Bila je predsjednica do VI. redovne glavne skupštine Vegetarskoga društva 20. travnja 1933. godine. Više vidi u HVD sig. 1, Zapisnik Glavne skupštine Vegetarskog Društva od 22. svibnja 1929. godine i Zapisnik VI. redovne glavne skupštine Vegetarskog društva u Zagrebu od 20. travnja 1933. godine.

²⁶ Jelisava Liza Vavra (Križevci, 1884. — Zagreb, 1946.) bila je vegetarijanka i predsjednica Jugoslavenskog teozofskog društva. O počecima teozofije više vidi: https://www.teozofija.info/Teozofsko_gibanje/O_osnutku.htm (pristupljeno 13. 4. 2021.).

²⁷ Dr. Ivo Hengster (Sajach, Austrija, 2. studenoga 1882. — Zagreb, svibanj 1945.) bio je pravnik, pjesnik, vegetarijanac. O dr. Hengsteru više vidi u: Krešimir BELOŠEVIĆ, »Dr. Ivo Hengster — predsjednik Hrvatskog vegetarskog društva u Zagrebu i razvoj vegetarijanstva u Hrvatskoj«, *Godišnjak Njemačke narodnosne zajednice. VDG Jahrbuch* 16, Osijek, 2009., 89-102 i Krešimir BELOŠEVIĆ, »Dr. Ivo Hengster — vegetarijanski pisac i urednik vegetarijanskog časopisa *Vegetarizam — Glasnik Vegetarskog društva u Zagrebu*«, *Godišnjak Njemačke zajednice. Jahrbuch DG* 22, Osijek, 2015., 111-126.

²⁸ Marko Werner, jedan od najstarijih hrvatskih vegetarijanaca, napisao je knjigu *Svjetski proglas vegetaraca za svakoga i svima narodima*, Zagreb, 1931. Istu knjigu izdao je i na njemačkom jeziku pod naslovom *Weltaufruf der Vegetarier an jeden Einzelnen und an alle Völker* 1936. godine u Zagrebu.

²⁹ HVD, sig. 2 Pravila Vegetarskog društva iz 1928. godine. O počecima organiziranog vegetarijanstva piše dr. Ivo Hengster u tekstu »Vegetarsko društvo« I, *Vegetarizam. Glasnik Vegetarskog društva u Zagrebu*, Zagreb, god. 2, br. 5, 33-39.

³⁰ Hengster, »Vegetarsko društvo« I, 34.

pisnika i štambilja. Nabava knjige zapisnika povjerena je predsjedniku dr. Pilaru. Na sjednici se raspravljalo i o ponudi »beogradskog liječnika gladu« Ru-
sa Alekseja Suvorina, koji je izrazio želju da održi predavanje u Zagrebu.³¹
Zaključeno je da će Vegetarsko društvo ne samo organizirati predavanje, već
da će Suvorinu pomoći u organizaciji predavanja. Sam zapisnik potpisali su
predsjednik dr. Pilar i tajnik Ljudevit Franković.³²

Pilar je u to vrijeme stalno aktivno prisutan u radu Vegetarskog društva.
Na drugoj odborskoj sjednici, održanoj 16. listopada 1928. godine, a na ko-
joj su uz njega bili prisutni potpredsjednica dr. Milica Bogdanović, tajnik Lju-
devit Franković i članovi Valerija Mayerhoffer, Marko Werner i Martin Friš-
čić, te na kojoj je tajnik obavijestio prisutne da je nabavio štambilj Društva,
dr. Pilar izvještava da će tek sljedeći put imati sve društvene knjige. U dalj-
njoj diskusiji u kojoj se raspravljalo o predavanju Alekseja Suvorina dr. Pilar
je istaknuo kako ne bi želio da Društvo na početku svoga rada preuzima ob-
veze te predložio da se prvo ispituju eventualni troškovi vezani uz to preda-
vanje. Tajnik Franković preuzeo je obvezu prikupljanja informacija o dvora-
ni u Domu radničke komore, a dr. Pilar se obvezao pitati u Domu općinskih
činnovnika. U raspravi je dr. Pilar postavio pitanje vlasniku Menze i tajniku
Frankoviću na koji način će se pokriti troškovi rada Društva u Menzi. Tajnik
je izjavio kako je svjestan da Društvo nema sredstava te predlaže da ono pri-
donese za upotrebu prostorija kada se stanje poboljša. Izjava je prihvaćena
sa zahvalnošću, te je sjednica zaključena.³³

Dr. Pilar predsjedao je i trećom sjednicom odbora Vegetarskog društva
potkraj listopada u Zagrebu. Sjednici su prisustvovali potpredsjednica dr. Mi-
lica Bogdanović te članovi Valerija Mayerhoffer i starješina Marko Werner.
Dr. Pilar je izvijestio prisutne da se dvorana u Domu općinskih činnovnika ne
može dobiti za predavanje, a tajnik Franković referirao je da se dvorana u
Radničkoj komori može dobiti ako se na vrijeme utvrdi datum i svrha pre-
davanja. Zaključeno je da bi Društvo moglo pomoći u organizaciji predava-
nja dr. Suvorina tako što bi pokrilo dio troškova za najam dvorane. Na sjed-

³¹ Aleksej Suvorin rođen je 1862. godine u Moskvi. Završio je Filozofski fakultet, a od 1886. do 1904. bio je urednik časopisa *Novoe Vremja*. Došao je u Kraljevinu Srba, Hr-
vata i Slovenaca 1920. godine. O Suvorinu više vidi u Vojislav Milovanović (ur.), *Medi-
cinski godišnjak Kraljevine Jugoslavije*, Beograd, Jugoreklam K. D., 1933., str. 373-374,
gdje je opisan kao nadriliječnik. Svoju metodu liječenja gladu Suvorin je opisao u više
knjižica objavljenih u Beogradu i Zagrebu.

³² HVD, Zapisnik I. odborničke sjednice Vegetarskog društva nalazi se pod sig. 1 Za-
pisnici sjednica tijela uprave, 1928./1947.

³³ HVD sig. 1, Zapisnik II. sjednice odbora Vegetarskog društva u Zagrebu od 16. lis-
topada 1928. godine.

nici je došla do izražaja europska orijentacija dr. Pilara, koji je predložio da Društvo uspostavi što brži kontakt s većim vegetarijanskim društvima u inozemstvu, te je obećao da će uz pomoć švicarskog i čehoslovačkog konzulata tražiti vezu s društvima u Švicarskoj i u Warsdorfu u Čehoslovačkoj. Na molbu tajnika Frankovića dr. Pilar je preuzeo originalna pravila Društva potvrđena od vlasti te ih pohranio u blagajni u svojem uredu.³⁴

Osim pomoći u organizaciji dr. Pilar je pomagao rad Vegetarskog društva i na druge konkretne načine, primjerice ustupanjem prostora za održavanje sjednica. Tako se glavna skupština Društva 22. svibnja 1929. održala u njegovoj pisarnici.

Ta je sjednica važna i zato što se na njoj dr. Pilar, zbog zauzetosti odvjetničkim i javnim kulturnim radom, povukao s dužnosti predsjednika Društva. Na početku sjednice otvorio je Skupštinu i konstatirao da je u smislu članka 8. pravila Vegetarskog društva rad Skupštine zakonit. Potom se prešlo na dnevni red te je tajnik i blagajnik Franković pročitao tajnički i blagajnički izvještaj, a član Nadzornoga odbora Edo Horn izvijestio Skupštinu da su knjige uredno vođene. Predsjedatelj dr. Pilar stavio je na glasovanje odrješnicu od položaja dotadašnje uprave, koja je jednoglasno prihvaćena. Poslije prihvatanja odrješnice dr. Pilar je prekinuo Skupštinu te su članovi tijekom slobodnog razgovora sastavljali kandidacijske liste za izbor nove uprave. Nakon provedenih izbora za predsjednika Društva, daljnji rad Skupštine nastavio se pod predsjedanjem nove predsjednice Društva Milene pl. Šišić, koja je prihvatila dužnost. Dr. Pilar je u ime odstupajućeg odbora predložio da u novom odboru budu: dr. Milica Bogdanović, Ljudevit Franković, Edo Horn, Marcel Kolin, Fani de Laszowsky,³⁵ dr. Ivo Pilar, Martin Friščić, Mihaela Šram. Odbor Vegetarskog društva izabran je jednoglasno. Novi nadzorni odbor predložila je nova predsjednica Društva Milena Šišić, a u njemu su bili Lavoslav Zeisler, Olga Ulčakar i Vjekoslav Smetko. Nadzorni odbor Društva izabran je jednoglasno, a s obzirom na to da nije bilo drugih tema za raspravu, dr. Pilar je zaključio Skupštinu.³⁶

³⁴ HVD sig. 1, Zapisnik III. sjednice odbora Vegetarskog društva u Zagrebu od 30. listopada 1928. godine.

³⁵ O vegetarijanki Fani Laszowsky više vidi Krešimir BELOŠEVIĆ, «(Ne)obični detalji iz života zagrebačke vegetarijanke Jozefine Fini Laszowski», *Godišnjak Njemačke zajednice*. DG Jahrbuch 25, Osijek 2018., 179-192.

³⁶ HVD sig. 1, Zapisnik glavne skupštine Vegetarskog društva od 22. svibnja 1929. godine. U tom zapisniku uz imena nekih članova upisane su adrese i brojevi telefona, pa se uz ime dr. Ive Pilara nalazi adresa njegove pisarnice, Berislavićeva ul. 8 i telefon 3043.

Aktivni rad dr. Pilara za vegetarijansku ideju nastavio se i po odlasku s predsjedničke funkcije. Tako je u ime predsjednice Milene Šišić javio redarstvu da će 8. lipnja 1929. u dvorani bivšeg Hrvatskog sokola predavanje o liječenju gladovanjem održati beogradski liječnik dr. Milivoj Jambrišak. Za predavanje je sjedeće mjesto stajalo 10, stajaće 5 dinara, a đaci su trebali platiti 2 dinara.³⁷

Ostale aktivnosti dr. Ive Pilara u Vegetarskom društvu

Bitna uloga dr. Pilara u radu Vegetarskog društva očitovala se i na druge načine. Kao što je već spomenuto, u Društvu je držao predavanja, a u radu Vegetarskog društva sudjelovao je i kao odbornik, ali i pomirbeni član.³⁸ Dr. Pilar je iskoristio svoje diplomatske sposobnosti u rješavanju problematične situacije koja je nastala jer se Marko Werner u svojim knjigama predstavljao kao jugoslavenski starješina vegetaraca (*jugoslavischer Senior der Vegetarier*) i ujedinitelj teozofa i vegetaraca. U Zapisniku X. sjednice odbora Vegetarskog društva piše »... da se g. Marku Werneru dade lična zadovoljština ličnim pismom od Veg.(etarskog) društva što g. dr Ivo Pilar odma sastavlja«.³⁹

Angažiranost dr. Pilara opisana je u tajničkim izvještajima glavnih skupština. Tajnički izvještaj četvrte glavne skupštine, 28. travnja 1931. godine, posebno se bavio napredovanjem Društva i javnom propagandom na polju vegetarijanstva. Izrečena je zahvala predavačima: dr. Milici Bogdanović, dr. Desanki Ristović-Gjermanović, dr. Ivi Pilaru i dr. Ivi Hengsteru, a potomjoj dvojici i zahvala za novinske publikacije.⁴⁰

Potkraj 1932. i početkom 1933. godine užu odbor u sastavu dr. Milica Bogdanović, dr. Ivo Pilar i dr. Ivo Hengster pripremio je nova pravila Vegetarskog društva, predstavljena na Glavnoj skupštini potkraj travnja 1933. godine.⁴¹

Dr. Pilar je surađivao s istomišljenicima i poslije šeste Glavne skupštine Vegetarskog društva. Razgovarajući s novoizabranim predsjednikom dr. Ivom Hengsterom tijekom šetnje po Zrinjercu, pokazao je da ozbiljno shvaća probleme u radu Društva. Dr. Hengster u svojem tekstu »Vegetarsko društvo II.

³⁷ Hengster, »Vegetarsko društvo«, I, 36.

³⁸ HVD sig. 1, Zapisnik X. sjednice odbora Vegetarskog društva u Zagrebu od 31. ožujka 1932. godine.

³⁹ HVD sig. 1, Zapisnik X. sjednice odbora Vegetarskog društva u Zagrebu od 31. ožujka 1932. godine.

⁴⁰ HVD sig. 1, Zapisnik IV. glavne skupštine Vegetarskog društva od 28. travnja 1931. godine.

⁴¹ HVD sig. 1, Zapisnik VI. redovne skupštine Vegetarskog društva u Zagrebu od 20. travnja 1933.

1933—1938.«, u kojem opisuje povijest vegetarijanstva u Hrvatskoj, između ostalog piše o svojim razgovorima s dr. Pilarom: »Kad me je pok. dr. Pilar na Zrinjercu pitao, kako se osjećam kao novi predsjednik, odgovorio sam pitanjem, da li čovjek može biti sretan u nesretnoj sredini. Mislio sam dakako na sredinu, koja živi samo da uživa. Tada mi se učinilo da me je naš bivši predsjednik dobro razumio, jer mu nasmiješene usne zatitraše bolnim trzajima trpkog sažaljenja. Bilo je to samo par mjeseci prije njegove tragične smrti.«⁴²

Smrt dr. Ive Pilara i sućut hrvatskih vegetarijanaca

Dr. Ivo Pilar umro je 3. rujna 1933. godine, a u povodu njegove nenadane smrti dr. Hengster je već dan poslije sazvao izvanrednu sjednicu na koju su došli oni koje je uspio obavijestiti. Na sjednici su bili dr. Ivo Hengster, Elza Boltezar, Edo Horn, Bruno Herzl, Dragutin Preglej i Marko Werner. Na početku je dr. Hengster zamolio »prisutne da dubokim bolom u srcu odadu poštovanje pok. Dru. Ivi Pilaru, suosnivaču i prvom predsjedniku V.(egetarskog) D.(ruštva), koji je 3. o.(vog) mj.(eseca) naglo preminuo«. Predložio je da Društvo korporativno prisustvuje sprovodu 5. rujna u 11 sati dopodne iz mrtvačnice na Mirogoju, da on kao predsjednik održi govor i da se u ormaricama izvjesi cirkular ovog sadržaja: »Uprava vegetarskog društva u dubokom bolu radi nenadane smrti bivšeg prvog društvenog predsjednika i osnivača G. odvjetnika Dr. Ive Pilara predsjednika Sociološkog društva, poznatog javnog radnika i priznatog pobornika vegetarske ideje, saopćuje članovima V.(egetarskog) D.(ruštva) da je sahrana pokojnika sutra 5. septembra u 11 sati d(o)p.(odne) iz mrtvačnice na Mirogoju, i moli sve članove i druge vegetarijance da prisustvuju sprovodu svog milog druga.«⁴³

Dr. Hengster je i preko novina u ime Društva pozvao sve njegove članove i ostale vegetarijance da dođu na sprovod. Članovi društva odredili su svotu od 350 dinara za nabavu vijenca od poljskog cvijeća s natpisom na vrpici »Svom prvom predsjedniku, Vegetarsko društvo« te se dogovorili da se stupi u kontakt s obitelji vezano za otkup vegetarskih knjiga iz knjižnice dr. Ive Pilara. Vegetarijanci su pozvani da sudjeluju u misi zadušnici u crkvi sv. Marka evangelista na Gornjem gradu 6. rujna u 9 sati ujutro. Zbog smrti svo-

⁴² Dr. Ivo Hengster, »Vegetarsko društvo«, II, *Vegetarizam. Glasnik Vegetarskog društva u Zagrebu*, Zagreb, god. 2, br. 6-7, 41-52. Dvojica vegetarijanaca razgovarala su poslije VI. redovne glavne skupštine Vegetarskog društva 20. travnja 1933. godine na kojoj je dr. Ivo Hengster postao njegov treći predsjednik. Više vidi u HVD sig. 1, Zapisnik VI. redovne glavne skupštine Vegetarskog društva u Zagrebu od 20. travnja 1933. godine.

⁴³ HVD sig. 1, Zapisnik vanredne sjednice Upravnog odbora Vegetarskog društva u Zagrebu od 4. rujna 1933. godine.

jeg prvog predsjednika Društvo je odgodilo društveni izlet sa 10. na 17. rujna 1933. godine.

Dr. Pilar je pokopan na zagrebačkom groblju Mirogoju 5. rujna u 11 sati u obiteljskoj grobnici. Sprovodu i misi zadušnici prisustvovali su i mnogi vegetarijanci. Na prvoj odborskoj sjednici poslije smrti i pokopa dr. Ive Pilara, 7. rujna 1933. godine okupili su se članovi uprave Vegetarskog društva dr. Hengster, Gjuro Akerman, Boltezar, Horn, Preglej, Branko Savić, Miljenko Vučkić i Marko Werner. Na sjednici je predsjednik Hengster izvijestio prisutne o nenadanoj smrti i sprovodu dr. Pilara te još jedanput pročitao nadgrobni govor. Prisutni su na molbu predsjednika u znak žalosti ustali i zaželjeli vječni mir milom pokojniku.⁴⁴ Odlučeno je također da će nadgrobni govor na molbu predsjednika Hrvatskoga planinarskog društva prof. Cividinija biti tiskan u časopisu *Hrvatski planinar*.⁴⁵ Društvo će nabaviti tiskani govor za arhivu Društva. Predsjednik je zadužen da se s obitelji Pilar dogovori oko knjiga iz knjižnice dr. Pilara, a obitelji dr. Pilara Društvo će i pismeno izraziti sućut. U daljnjem radu odborske sjednice raspravljalo se i o drugim temama. Smrt dr. Pilara potaknula je, kao što je već spomenuto, članove Društva da odgode društveni izlet. Radilo se o izletu na Jalševac s predavanjem »O gladovanju«, koje je trebao pripremiti član Kazimir Takač. Na sjednici je predsjednik dr. Hengster izvijestio i da ga je nenadana Pilarova smrt spriječila da na vrijeme redigira manifest Vegetarskog društva. Odborska sjednica Vegetarskog društva održana je u nazočnosti članova uprave i Društva dr. Hengstera, Pregleja, Akermana, E. Boltezar i Horna.

Knjige iz knjižnice dr. Ive Pilara

Vegetarijanci su prema dogovoru pokušali nabaviti knjige iz knjižnice dr. Ive Pilara. Predsjednik dr. Hengster je izvijestio prisutne na jednoj od sljedećih sjednica o razgovoru sa zetom dr. Pilara, dr. Tomom Jančikovićem, koji ga je obavijestio da je pokojnik oporukom ostavio znanstvene knjige Jugoslavenskoj akademiji znanosti i umjetnosti.⁴⁶ U povodu te oporučne odredbe

⁴⁴ HVD sig. 1, Zapisnik odborske sjednice Vegetarskog društva u Zagrebu od 7. rujna 1933. godine.

⁴⁵ Više vidi u N. N., † Dr. Ivo Pilar, *Hrvatski planinar*, Zagreb, godište 29, listopad 1933., br. 10, 343-344. Vidi i Tajnički izvještaj sa Sedme redovne glavne skupštine Vegetarskog društva, HVD sig. 2, Zapisnik VII redovne glavne skupštine Vegetarskog društva od 26. travnja 1934. godine.

⁴⁶ Dr. Ivo Pilar je tijekom svog života napisao dvije oporuke koje su sačuvane te objavljene u časopisu *Pilar. Časopis za društvene i humanističke studije*, Zagreb, 2006., god. 1, br. 1 (1), 141-144. Obje oporuke uz osnovne odredbe vezane za materijalnu ostavštinu imaju i odredbu vezanu za knjižnicu. Dr. Pilaru je to bilo važno, jer je u oba slučaja krajnji nasljednik bila Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti.

dr. Hengster se obratio tajniku Akademije dr. Ivanu Esihu s molbom da se reformske i vegetarske knjige iz knjižnice sortiraju. Tajnik je obećao da će službenici Knjižnice JAZU-a sortirati njegove knjige kako bi se mogle lakše pregledavati i proučavati. Odbor je zaključio da se odustaje od zaključka odborske sjednice od 4. rujna 1933. godine vezanog za nabavu knjiga dr. Pilara.⁴⁷

Obitelj pokojnoga dr. Ive Pilara odgovorila je na pisanu sažalnicu Vegetarskog društva tiskanom zahvalom. Kasnijih godina hrvatski vegetarijanci su se prisjetili svojih pokojnih članova, među ostalima i dr. Pilara, u izvještajima glavnih skupština i u tekstovima objavljenim u periodičnim izdanjima.⁴⁸

Zaključak

Dr. Ivo Pilar postao je vegetarijanac početkom 20. stoljeća zbog zdravstvenih razloga. Tijekom života svoja je osobna vegetarijanska iskustva pokušao prenijeti u teorijskom i praktičnom obliku na svoje istomišljenike. Aktivno je sudjelovao u organizaciji vegetarijanskog pokreta u Hrvatskoj po uzoru na bečke vegetarijance. Bio je prvi predsjednik Vegetarskog društva u Zagrebu, a držao je predavanja o vegetarijanskim temama i u drugim društvima. Poslije prestanka predsjedničke dužnosti sudjelovao je u radu Vegetarskog društva kao odbornik dajući korisne savjete, ali i pripremajući nova pravila Društva, pišući na temu vegetarijanstva i na različite druge načine. Poslije njegove smrti vegetarijanci su ga se prisjećali kao vjernog druga koji je živio za vegetarijansku ideju.

Krešimir Belošević

Dr. Ivo Pilar in the Croatian historical mosaic of vegetarianism

This paper presents new results relating to the geopolitician, writer, mountaineer, lawyer and sociologist, dr. Ivo Pilar, and his role in the history of vegetarianism in Croatia. By analyzing the preserved archival records, there have been new findings relating to the Croatian historical mosaic of vegetarianism. Dr. Pilar became a vegetarian at the beginning of the 20th century due to medical reasons. By talking to various people in a socio-political environment, he presented his view of vegetarianism all over Europe. Using the experiences he gained abroad, he actively took part in

⁴⁷ O knjižnici dr. Ive Pilara više vidi u: Ivica Zvonar, »Sudbina znanstvene knjižnice dr. Ive Pilara«, *Pilar. Časopis za društvene i humanističke studije*, Zagreb, 2007., god. 2, br. 4 (2), 141-144. JAZU je tijekom 1934. godine primila više od 400 svezaka iz knjižnice dr. Pilara.

⁴⁸ Hengster, »Vegetarsko društvo«, I, 33-39.

organizing the vegetarianism movement in Zagreb, Croatia. Once the Vegetarian Society was founded in Zagreb, he was elected as its first president. Despite his many private and professional obligations, dr. Pilar held a number of lectures on vegetarianism for numerous organizations. Following his unexpected passing, Zagreb's vegetarians gathered at his funeral to pay their respects to the first president of their society.

Key words: dr. Ivo Pilar, vegetarianism, Vegetarian Society

Proces osamostaljenja Republike Hrvatske i njezina međunarodna i diplomatska afirmacija: između protivljenja i odobravanja

Ana HOJJEVAC TUKOVIĆ

Hrvatski memorijalno-dokumentacijski centar
Domovinskog rata, Zagreb

Dražan ŽIVIĆ

Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, Zagreb

Pregledni rad

Primljeno: 24. ožujka 2021.

UDK 342.22(497.5)“1991”

341.223.4(497.5)“1991”

342.573(497.5)“1991”

doi: 10.5559/pi.16.31.05

Hrvatski sabor donio je 25. lipnja 1991. Ustavnu odluku o suverenosti i samostalnosti i Deklaraciju o proglašenju suverene i samostalne Republike Hrvatske, čime je objavio i formalizirao volju hrvatskoga naroda i građana Republike Hrvatske izraženu na referendumu održanom pet tjedana prije. Usvajanjem navedenih dokumenata, a u nemogućnosti postizanja novog političkog dogovora kojim bi se razriješila jugoslavenska državna i politička kriza, Hrvatska je ušla u završnu fazu procesa osamostaljenja. No, unutar-jugoslavenske i međunarodne prilike i odnosi nisu predstavljali povoljan okvir hrvatskoga osamostaljenja, nego je u tom procesu Hrvatska nailazila na brojne prepreke, opstrukcije, nerazumijevanja, pa i otpore. Dio međunarodnih aktera, pritisnut odlučnošću hrvatskog političkog vodstva kao i brutalnošću srbijanske oružane agresije, postupno je gradio afirmativan stav prema odluci o izlasku Hrvatske iz SFRJ kao jedinom racionalnom odgovoru na jugoslavensku krizu i rastući velikosrpski nacionalizam i ekspanzionizam. Tri desetljeća nakon sudbonosnih odluka Hrvatskoga sabora prigoda je da podsjetimo na ključne državno-političke i međunarodnopravne akte koji su doveli do priznanja te međunarodne i diplomatske afirmacije Republike Hrvatske, kao i da ukratko ukažemo na one unutarnje i međunarodne dionike koji su se tom procesu odupirali, ali i na one koji su ga podržavali.

Ključne riječi: Republika Hrvatska, 1991., referendum o neovisnosti, međunarodno i diplomatsko priznanje

Uvod

Dana 25. lipnja 2021. navršavaju se puna tri desetljeća od kada je Sabor Republike Hrvatske, na temelju izražene političke volje hrvatskih građana na referendumu održanom 19. svibnja 1991. godine donio *Ustavnu odluku o su-*

verenosti i samostalnosti Republike Hrvatske. U točki I. *Odluke* stoji: »Republika Hrvatska proglašava se suverenom i samostalnom državom«, a u točki II. *Odluke* navodi se: »Ovim činom Republika Hrvatska pokreće postupak razdruživanja od drugih republika i SFRJ. Republika Hrvatska pokreće postupak za međunarodno priznavanje.«¹ Istoga dana Sabor Republike Hrvatske donio je i *Deklaraciju o proglašenju suverene i samostalne Republike Hrvatske*, u kojoj u točki II., među ostalim, piše: »Danas smo suočeni i s pokušajima da se organiziranim odmetništvom i terorizmom, poticanim izvan Republike Hrvatske, narušava ustavni poredak i integritet Republike Hrvatske, štoviše, da se spriječi provedba volje hrvatskoga naroda i svih građana Republike Hrvatske koja je očitovana na izborima, ozakonjena u Ustavu Republike Hrvatske, a osobito na referendumu za suverenost, neovisnost i samostalnost u odnosu na druge republike SFRJ i ostale susjedne države. Hrvatski je narod zajedno sa svim građanima koji Republiku Hrvatsku smatraju svojom domovinom odlučan da svim snagama brani svoju samostalnost i teritorijalnu cjelovitost od bilo čije agresije.«² Pretpostavka naprijed navedene ustavne odluke i deklaracije jest *Odluka Predsjednika Republike* od 23. svibnja 1991. koja sadrži samo dva članka. U prvome se članku *Odluke* navodi: »Republika Hrvatska, kao suverena i samostalna država, koja jamči kulturnu autonomiju i sva građanska prava Srbima i pripadnicima drugih nacionalnosti u Hrvatskoj, može stupiti u savez suverenih država s drugim republikama«, dok je u drugom članku *Odluke* tekst sljedećeg sadržaja: »Republika Hrvatska ne ostaje u Jugoslaviji kao jedinstvenoj saveznoj državi.«³

Premda naprijed citirani dokumenti nisu jedini, oni su vjerojatno najvažniji, pa i krucijalni državnopravni akti na kojima se temeljio proces državnoga osamostaljenja kao preduvjeta stjecanja međunarodnopravne osobnosti, diplomatskog priznanja i pune međunarodne afirmacije suverene, samostalne i neovisne Republike Hrvatske.⁴ Budući da su od navedenih političkih i parlamentarnih odluka, koje su zacrtale put izlaska Hrvatske iz SFRJ, duboko opterećenoj dugotrajnom i nerješivom političkom, društvenom, ekonom-

¹ Vladimir Đuro DEGAN, *Hrvatska država u međunarodnoj zajednici. Razvitak njezine međunarodne osobnosti tijekom povijesti*, Zagreb, Nakladni zavod Globus, 2002., 309-310.

² Isto, 312.

³ *Narodne novine* 24/1991.

⁴ O pojedinim do danas još uvijek neusuglašenim pitanjima iz međunarodnopravne problematike procesa hrvatskoga osamostaljenja, uključujući i pitanje međunarodnog priznanja Republike Hrvatske, detaljnije vidjeti u: Davorin RUDOLF ml., »Stjecanje međunarodnopravne osobnosti Republike Hrvatske 25. lipnja 1991.«, *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Splitu* 50 (2013) 1, 51-80.

skom i državnom krizom, protekla već tri desetljeća prepuna kompleksnih, katkad i dramatičnih događaja, prigoda je da sažmemo u kojoj je mjeri taj put bio praćen i podupiran odobravanjem, a u kojoj mjeri usporavanjem i protivljenjem različitih domaćih i, napose, međunarodnih aktera. Naime, globalni (međunarodni) i unutarjugoslavenski politički i društveni uvjeti i odnosi bili su uglavnom neskloni demokratskom putu jačanja hrvatske suverenosti te nacionalnog i državnog osamostaljenja. S jedne strane brane »protivljenje« nalazio se velikosrpski nacionalizam i teritorijalni ekspanzionizam, dok su se s druge strane nalazile »tektonske« promjene u geopolitičkoj arhitekturi Europe, s tada još uvijek nejasnim odjecima u odnosima između velikih i malih naroda i država. Stoga, za razumijevanje složenih okolnosti i čimbenika koji su determinirali i usmjeravali proces hrvatskoga osamostaljenja i međunarodno-diplomatske afirmacije, potrebno je vratiti se godinu-dvije unatrag, prije donošenja formalnih odluka o suverenoj i samostalnoj Republici Hrvatskoj u svibnju i lipnju 1991. godine.

U tom općem kontekstu 1989. godina ostala je zapamćena kao godina definitivnog kraja hladnoratovskog razdoblja te je označila puni zamah procesa slamanja komunizma, političkih sustava i društvenih uređenja istočne Europe koji su bili izgrađeni na političkim i ideološkim sustavima institucionalizirane represije. Na taj su kompleksan i nimalo lak proces znatno utjecale prilično dramatične i korjenite društvene reforme unutar Saveza Sovjetskih Socijalističkih Republika (SSSR), započete u ožujku 1985. godine dolaskom Mihaila Sergejeviča Gorbačova na vlast. U travnju 1989. godine ti su procesi doveli do javno deklariranog napuštanja do tada dominantne pa i isključive sovjetske politike koja je snažno i uglavnom beskompromisno ograničavala suverenitete socijalističkih država u istočnoj Europi. Paralelno, odvijao se proces razdruživanja SSSR-a i nastajanja novih samostalnih država na njegovu teritoriju. Time su, među ostalim, stvoreni preduvjeti za uvođenje višestranačja, odnosno demokratizaciju društava i država u istočnoj i jugoistočnoj Europi, pa je razumljivo da je taj proces političkih i društvenih promjena morao, unatoč snažnom otporu, zahvatiti i socijalističku Jugoslaviju.⁵

Potrebno je naglasiti da navedene društvene promjene treba promatrati i u kontekstu izbora poljskog kardinala Karola Wojtyła 1978. godine za poglavara Rimokatoličke crkve, što je bilo od iznimne važnosti za svjetsku, napose (istočno)europsku politiku i društva, a što se vidjelo i potvrdilo u godinama njegovog dugog pontifikata (1978.—2005.). Prema riječima povjesničara A. Riccardija, »Ivan Pavao II. velik je lik dvadesetoga stoljeća i pun iz-

⁵ Detaljnije vidjeti u: Josip GLAURDIĆ, *Vrijeme Europe. Zapadne sile i raspad Jugoslavije*, Zagreb, MaTe, 2011.

raz njegove povijesti. On je i osoba trećega tisućljeća: preminuo je u već započetom novom stoljeću, a njegovo vjersko naslijeđe i dalje je ono na koje se poziva. Svjedok složena poljskoga križišta i protagonist na svjetskoj pozornici tijekom dvadeset sedam godina.⁶ Papa Ivan Pavao II. iz prve je ruke poznao totalitarnu komunističku praksu s jedne strane, dok je s druge strane neprestano isticao važnost moralnih i duhovnih vrijednosti, kao i ljudskih prava svih naroda pa i onih brojčano malih ili najmanjih.⁷ Potvrđuju to njegove riječi: »Uvjet unutarnjeg jedinstva u okviru svakog društva ili zajednice, bilo nacionalne ili obiteljske, jest štovanje prava svakog njezina člana. Isto je tako uvjet za pomirenje među narodima priznavanje i poštovanje prava svakog naroda. Radi se prije svega o pravu na postojanje i samoodlučivanje, pravo na vlastitu kulturu i na njezin višestruk razvitak. [...] Suverenost države duboko je povezana s njezinom mogućnosti da promovira slobodu naroda, odnosno da razvija uvjete koji će mu dopustiti da izrazi sav svoj povijesni i kulturni identitet, odnosno da bude suveren uz pomoć Države.«⁸ Papa Ivan Pavao II. duboko je vjerovao da potlačeni narodi imaju snage pa i prava zbaciti jaram moćnoga komunističkog totalitarizma, što mnogi na Zapadu tada nisu vjerovali, niti su predmnijevali da se slom komunizma i nacionalno oslobođenje i osamostaljenje naroda i država »istočnoga bloka« uopće može dogoditi.

Raspad Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije

Rušenje Berlinskoga zida u studenome 1989. godine simbolično je označilo početak novog razdoblja suvremene europske povijesti, početak demokratizacije i političkog pluralizma na europskom istoku i jugoistoku, pa i u Socijalističkoj Federativnoj Republici Jugoslaviji (SFRJ), što je osobito došlo do izražaja u dvjema od njezinih šest sastavnica: Socijalističkoj Republici (SR) Sloveniji i SR Hrvatskoj. No, za razliku od drugih istočnoeuropskih država koje su mirnim putem i bez radikalnijih društvenih potresa izašle iz komunizma, usmjeravajući i učvršćujući svoj put od totalitarizma prema demokraciji, demokratizaciji u Hrvatskoj (pa i u drugim republikama) otvoreno se, uz jugoslavenske unitarne i federalističke (avnojevske) političke snage i represivni

⁶ Andrea RICCARDI, *Ivan Pavao II. Biografija*, Split, Verbum, 2011., 9.

⁷ »Kada je 1978. izabran za papu, ogledao se s krizom katoličanstva, sa sekulariziranim Zapadom i marksizmom s mnogo lica. [...] Naime, vjerovao je u snagu vjerskih i duhovnih energija svoje Crkve i čovječanstva, pa i u suočenju s političkim sustavima koji su na raspolaganju imali 'oružja' posve druge vrste i daleko moćnija. [...] Karol Wojtyła je bio 'snaga nade' u očima kršćana i svojih suvremenika, snaga dozorila u ratnom vrtlogu i nevoljama njegova naroda« (Isto, 9).

⁸ Silvije TOMAŠEVIĆ, *Ivan Pavao II.*, Zagreb, Nakladni zavod Globus, 1994., 76.

sustav, suprotstavila velikosrpska politika. Ona je bila izražena u težnji da nova srpska država (Velika Srbija) obuhvati veliki dio hrvatskoga teritorija, kao što je to i obećano Srbiji Londonskim ugovorom iz 1915., sa zapadnom granicom Srbije na relaciji Virovitica — Pakrac — Karlovac — Ogulin i dio Gorskog kotara — Karlobag.⁹ Velikosrpskoj politici pridružila se i Oružana sila SFRJ, odnosno Jugoslavenska narodna armija (JNA), koja je, nakon smrti Josipa Broza Tita u proljeće 1980. i raspada Saveza komunista Jugoslavije na 14. izvanrednom kongresu SKJ u Beogradu u siječnju 1990., ostala jedini integrativni čimbenik SFRJ. Jačanje saveznih tijela nauštrb republičkih i očuvanje centralizirane države u kojoj demografski i politički dominiraju Srbi, zajednički su dugoročni ciljevi koji su povezali vrh JNA sa srbijanskim vodstvom i do početka 1992. godine pretvorili JNA u srpsku vojsku. Na legitimne demokratske promjene u Hrvatskoj, iskazane održavanjem prvih slobodnih višestranačkih demokratskih izbora potkraj travnja i početkom svibnja 1990. godine, na kojima je pobijedila Hrvatska demokratska zajednica (HDZ) predvođena Franjom Tuđmanom, JNA je, koordinirano sa srbijanskim vodstvom, odgovorila oduzimanjem naoružanja hrvatske Teritorijalne obrane učinkovito pritom razoružavši Hrvatsku, koja će teške društvene, demografske i ekonomske posljedice toga čina osjetiti u nadolazećim mjesecima i godinama.¹⁰

Pobuna dijela Srba iz Hrvatske bila je odgovor na demokratske procese u Hrvatskoj i može se shvatiti kao nasrtaj na demokratski izabrane hrvatske vlasti. Krajnji cilj započete pobune bilo je pripajanje dijela teritorija Republike Hrvatske jedinstvenoj srpskoj državi, koja bi obuhvatila veći dio bivše Jugoslavije.¹¹ Beogradski režim Slobodana Miloševića u tom je procesu aktivi-

⁹ Navedene težnje bile su dogovorene Londonskim ugovorom iz 1915., kada su Saveznici Srbiji obećali Bosnu i Hercegovinu, Slavoniju, Srijem, Bačku, južnu Dalmaciju (Šibenik, Zadar i Knin bi pripali Italiji) i sjevernu Albaniju. Detaljnije u: Mirko VALENTIĆ, *Rat protiv Hrvatske 1991.—1995. Velikosrpski projekti od ideje do realizacije*, Slavonski Brod, Hrvatski memorijalno-dokumentacijski centar Domovinskog rata, Hrvatski institut za povijest, Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje, 2010., 114.

¹⁰ Detaljnije vidjeti u: Ante NAZOR, *Velikosrpska agresija na Hrvatsku 1990-ih (Republika Hrvatska i Domovinski rat: pregled političkih i vojnih događaja 1990., 1991.—1995./1998.)*, Zagreb, Hrvatski memorijalno-dokumentacijski centar Domovinskog rata, 2011; Davor MARIJAN, *Domovinski rat*, Zagreb, Despot Infinitus, Hrvatski institut za povijest, 2016; Zdenko RADELIĆ — Davor MARIJAN — Nikica BARIĆ — Albert BING — Dražen ŽIVIĆ, *Stvaranje hrvatske države i Domovinski rat*, Zagreb, Školska knjiga, 2006.

¹¹ HR-Hrvatski memorijalno-dokumentacijski centar Domovinskog rata (HMDCCR), *Paradržavne i paravojne postrojbe na okupiranom području RH 1990.—1995.*, 2, kut. 207, Deklaracija Srpskog nacionalnog saveta o srpskom nacionalnom jedinstvu, Beograd, 9. april 1991; *Republika Hrvatska i Domovinski rat 1990.—1995. Dokumenti*, ur. Mate

rao sve srpske nacionalne institucije i nacionalne elite, a posebnu su ulogu dobili Srbi izvan matične države¹² kako bi Jugoslavija opstala kao unitarna i jedinstvena država u kojoj bi Srbi kao najbrojniji narod u političkom i svakom drugom smislu dominirali. U slučaju neuspjeha očuvanja jedinstvene Jugoslavije kao primarnog cilja, sekundarni cilj bio je amputirati geostrateški važne dijelove Republike Hrvatske te preuzeti kontrolu nad cijelom Bosnom i Hercegovinom¹³ kako bi se ostvario velikosrpski koncept rješenja jugoslavenske državne i političke krize. No taj se dugoročni velikosrpski cilj da svi (jugoslavenski) Srbi žive u jednoj državi, dakako, nije mogao realizirati mirnim nego isključivo nasilnim putem. Takav je scenarij ubrzo i uslijedio.¹⁴

Srpska pobuna u Hrvatskoj, čiji je početak imao terorističke elemente, prerasla je u otvorenu agresiju JNA, Srbije i pobunjenih Srba na Hrvatsku, na njezin teritorijalni integritet, njezine demokratske institucije i njezina materijalna (gospodarska, kulturna, sakralna i dr.) dobra. Zbog takvog neprihvatljivog stanja u SFRJ i nametanja politike srbijanskoga vodstva, koje se očitovalo u pokušajima daljnje centralizacije i jačanja političkog i gospodarskog položaja Srbije na račun ostalih republika u federaciji, hrvatsko i slovensko vodstvo, a na temelju »neotuđivog i nepotrošivog prava svakog naroda na samoodređenje, uključivši i pravo na odcjepljenje i udruživanje s drugim narodima i državama« predložilo je u listopadu 1990. godine preustroj SFRJ u konfederalnu državu, tj. u Savez jugoslavenskih republika.¹⁵

S ciljem pronalaženja kompromisa i mirnog rješenja jugoslavenske političke i državne krize uslijedili su susreti šestorice predsjednika jugoslavenskih republika u gradovima na području svih tadašnjih republika: 28. ožujka 1991. u Splitu, 4. travnja u Beogradu, 11. travnja na Brdu kod Kranja, 18.

RUPIĆ, Zagreb, Hrvatski memorijalno-dokumentacijski centar Domovinskog rata, 2007., knjiga 2.

¹² Među ključne aktere agresije na Hrvatsku V. Šakić je uključio: srpske intelektualce (Srpska akademija nauka i umetnosti), srpske političare, Srpsku pravoslavnu crkvu, Jugoslavensku narodnu armiju, jugoslavenski policijski aparat, jugoslavensku tajnu policiju te jugoslavenski diplomatski aparat. Detaljnije vidjeti u: Vlado ŠAKIĆ, »Opći okvir proučavanja srpske agresije na Hrvatsku 1991...«, *Društvena istraživanja* 2 (1993) 4-5, 217-245.

¹³ O složenim aspektima i uzrocima rada u Bosni i Hercegovini podrobnije vidjeti u: Ivica (Ivo) LUČIĆ, *Uzroci rata. Bosna i Hercegovina od 1980. do 1992. godine*, Zagreb, Despot Ininitus d.o.o., Hrvatski institut za povijest, 2013.

¹⁴ Za podrobniji uvid u problematiku uspostave hrvatske države, srbijansku oružanu agresiju i Hrvatski domovinski rat, koji je utemeljen na rezultatima istraživanja primarnog arhivskog gradiva, vidjeti: Davor MARIJAN — Nikica BARIĆ, *Raspad Jugoslavije i stvaranje hrvatske države*, Zagreb, AGM, 2020.

¹⁵ Nacrt ugovora o Jugoslavenskoj konfederaciji — Savezu jugoslavenskih republika vidjeti u: V. Đ. DEGAN, *Hrvatska država u međunarodnoj zajednici*, 295-306.

travnja u Ohridu, 29. travnja u Cetinju i 6. lipnja u Sarajevu. No, niti jedan od šest susreta, kao ni posebni bilateralni ili trilateralni susresti (npr. Tuđman — Milošević — Izetbegović, 12. lipnja 1991. u Splitu), nisu iznjedrili konačno i učinkovito političko rješenje državne krize te na taj način spriječili rat, prije svega zbog isključivosti politike tadašnjega srbijanskoga vodstva.¹⁶ Srbijansko je političko vodstvo, naime, nakon demokratskih izbora (promjena) u Sloveniji i Hrvatskoj, uzdajući se u podršku JNA, odlučno odbijalo prijedloge i mogući/potrební dogovor oko novoga uređenja SFRJ, pa tako i slovensko-hrvatski prijedlog preustroja Jugoslavije u konfederalnu državu. Srbijansko je vodstvo ustrajno odbijalo preustroj SFRJ u konfederalnom smislu, pa su Hrvatska i Slovenija krenule u proces državnoga osamostaljenja, kao i na složen put svoje pune međunarodne i diplomatske afirmacije.

Osamostaljenje Republike Hrvatske

Proces hrvatskoga državnog osamostaljenja, uvjetovan političkom, društvenom i državnim krizom u SFRJ, odvijao se u izrazito složenim unutarjugoslavenskim i međunarodnim prilikama i odnosima. Hrvatska je u trenutku donošenja najvažnijih državnopravnih akata koji su regulirali »trasiranje« putu u državnu samostalnost i neovisnost već mjesecima bila suočena s društveno-političkom krizom koja je eskalirala u srpsku pobunu vrlo blizu otvorene agresije. Nešto manje od godinu dana prije nacionalnog referenduma o samostalnosti i neovisnosti, tadašnji politički lider hrvatskih Srba, psihijatar dr. Jovan Rašković, na (veliko)srpskom je mitingu u Srbu 25. srpnja 1990. među ostalim izjavio da je u Hrvatskoj počela pobuna i ustanak srpskog naroda.¹⁷ Pobuna tada još nije bila oružana, ali kako su pokazala zbivanja narednih mjeseci, tanka je bila crta između mira, terorizma i rata. Miting u Srbu održan je na dan kada je demokratski izabrani Hrvatski sabor donio amandmane na republički Ustav iz 1974. godine kojima su iz naziva Republike uklonjeni pridjev »socijalistička« kao i zvijezda petokraka kao simbol jugoslavenskog komunističkog totalitarnog režima. To znači da su se Srbi u Hrvatskoj u »startu« izgradnje demokratskog sustava snažno suprotstavili političkom projektu samostalne, suverene i neovisne hrvatske države. Naime, demokratska, suverena, samostalna i neovisna hrvatska država bila je prepreka oživotvorenju velikosrpskog koncepta o državi u kojoj će živjeti svi »jugoslavenski« Srbi. U ondašnjim međunarodnim odnosima ostvarenje toga

¹⁶ Detaljnije vidjeti u: Ante NAZOR — Tomislav PUŠEK, *Domovinski rat, Pregled političke i diplomatske povijesti*, Zagreb, Nakladni zavod Globus, 2018.

¹⁷ Detaljnije vidjeti u: Nikica BARIĆ, *Srpska pobuna u Hrvatskoj 1990—1995.*, Zagreb, Golden marketing-Tehnička knjiga, 2005.

velikosrpskog cilja bilo je moguće samo u okviru spašavanja jedinstvene i unitarne jugoslavenske države.¹⁸ Koliku je cijenu u ljudskim životima i tra-gičnim sudbinama pojedinaca i cijelih obitelji te u uništenim materijalnim do-brima Hrvatska bila prisiljena platiti zbog te velikosrpske politike, još uvijek ne možemo u cijelosti brojčano iskazati, a posljedice tih ratnih gubitaka Hr-vatska ne samo da još uvijek osjeća nego će oni i dalje negativno utjecati na njezin društveni, politički, ekonomski i demografski razvoj.¹⁹

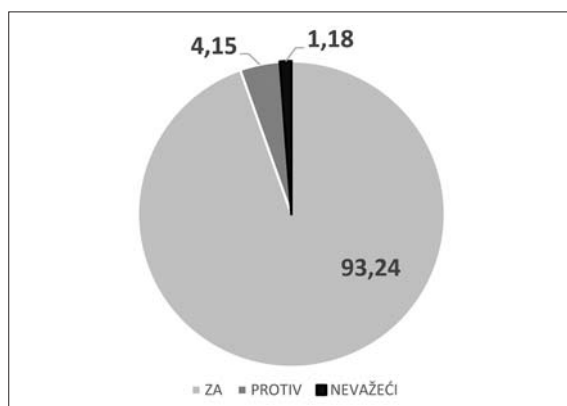
U svezi s neuspješnim pregovorima o razrješenju državne krize u SFRJ, a radi utvrđenja i ostvarenja volje hrvatskoga naroda i svih građana Republi-ke Hrvatske, predsjednik Republike Franjo Tuđman donio je 25. travnja 1991. *Odluku o raspisu referenduma*, koji se održao 19. svibnja 1991. godi-ne.²⁰ Na referendumu o suverenosti i samostalnosti Republike Hrvatske gla-sovao je ukupno 3.051.881 glasač ili 83,56 posto ukupnog broja tada regis-triranih glasača u Republici Hrvatskoj. »Za« — kao odgovor na prvo pitanje (na plavom listiću): *»Jeste li za to da Republika Hrvatska, kao suverena i sa-mostalna država, koja jamči kulturnu autonomiju i sva građanska prava Srbi-ma i pripadnicima drugih nacionalnosti u Hrvatskoj, može stupiti u savez su-verenih država s drugim republikama (prema prijedlogu Republike Hrvatske i Republike Slovenije za rješenje državne krize SFRJ)?«*, glasovao je 2.845.521 glasač ili 93,24 posto birača koji su pristupili glasovanju. »Protiv« je glasova-lo 126.630 glasača ili 4,15 posto glasača koji su pristupili glasovanju. Neva-žećih glasačkih listića bilo je 36.055 ili 1,18 posto. »Za« — kao odgovor na drugo pitanje (na crvenom listiću): *»Jeste li za to da Republika Hrvatska os-tane u Jugoslaviji kao jedinstvenoj saveznoj državi (prema prijedlogu Repu-blike Srbije i Socijalističke Republike Crne Gore za rješenje državne krize u SFRJ)?«*, glasovalo je 164.267 glasača ili 5,38 posto glasača koji su pristupili glasovanju. »Protiv« je glasovalo 2.813.085 glasača ili 92,18 posto glasača ko-ji su pristupili glasovanju, dok je nevažećih listića bilo 63.077 ili 2,07 posto.²¹

¹⁸ Negodovanje, pa i otpor političkom procesu hrvatskoga osamostaljenja kao odgovo-ra na rastuću i nerješivu političku, društvenu, ekonomsku i državnu krizu u SFRJ, iska-zivali su i pružali i dijelovi hrvatske političke »elite« koje nisu željele promjene, jer su im one, vjerovali su, oduzimale dodijeljene društvene povlastice, držeći da se demo-kratizacijom jugoslavenskoga društva i njegovim otvaranjem konceptu slobodnoga tr-žišta, SFRJ može očuvati i razvijati kao jedinstvena savezna država.

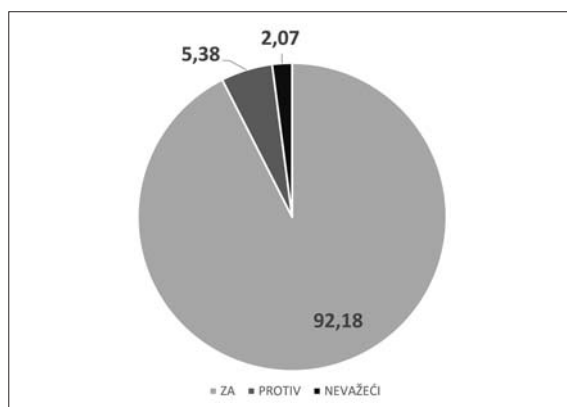
¹⁹ Detaljnije o demografskim, društvenim i ekonomskim posljedicama Domovinskoga rata vidjeti u: *Ratna šteta Republike Hrvatske*, Završno izvješće, Vlada Republike Hrvat-ske, Državna komisija za popis i procjenu ratne štete, Zagreb, rujan 1999.

²⁰ *Narodne novine*, 21/1991., 646.

²¹ V. Đ. DEGAN, n. dj., 307-308.

Slika 1. Rezultati referenduma u odgovoru na pitanje: »Jeste li za to da Republika Hrvatska, kao suverena i samostalna država, koja jamči kulturnu autonomiju i sva građanska prava Srbima i pripadnicima drugih nacionalnost u Hrvatskoj, može stupiti u savez suverenih država s drugim republikama (prema prijedlogu Republike Hrvatske i Republike Slovenije za rješenje državne krize u SFRJ)?«

Slika 2. Rezultati referenduma u odgovoru na pitanje: »Jeste li za to da Republika Hrvatska ostane u Jugoslaviji kao saveznoj državi (prema prijedlogu Republike Srbije i Socijalističke Republike Crne Gore za rješenje državne krize u SFRJ)?«

Rezultati referenduma nedvosmisleno su potvrdili opredijeljenost velike većine hrvatskih građana za stvaranje suverene, samostalne i neovisne hrvatske države. No, ostalo je pitanje kako će na to reagirati jugoslavenski politički vrh i JNA, ali i međunarodna zajednica, odnosno vodeće svjetske i europske sile. Naime, međunarodne okolnosti, odnosi i politike u svojoj osnovi nisu bili povoljan okvir u kojemu se trebao realizirati proces hrvatskoga osamostaljenja. Međunarodna se zajednica već prema najavama osamostaljenja Hrvatske postavljala u rasponu od blagog odobravanja do izrazito ustrajnog protivljenja, s tim da je koncept protivljenja dominirao i dugo vremena bio legitimiran kao jedini službeni stav većine važnih aktera na međunarod-

noj političkoj sceni — od različitih međunarodnih organizacija i saveza pa do najmoćnijih država, poput Sjedinjenih Američkih Država (SAD) ili država članica tadašnje Ekonomske zajednice (EZ). »Velike sile percipirale /su/ Jugoslaviju i njezino političko i teritorijalno jedinstvo kao najbolje rješenje za južnoslavenske narode i europsku sigurnost.«²² Pritom su neke europske države, poput Francuske i Ujedinjenoga Kraljevstva, gajile vrlo jake simpatije prema Jugoslaviji i stanovito razumijevanje za srpske inicijative i prijedloge. J. Glaurdić u opsežnoj studiji *Vrijeme Europe. Zapadne sile i raspad Jugoslavije* upozorava i naglašava da je Jugoslavija »za Zapad izgubila svu svoju važnost kao bedem protiv sovjetskog prodora i kao primjer socijalizma nezavisnog od Moskve. Signali koje su jugoslavenski politički protagonisti dobivali od svojih zapadnih kolega nisu, međutim, bili signali destabilizacije jugoslavenske federacije ili poticanja njezinih dijelova da krenu prema nezavisnosti. Upravo suprotno, kreatori zapadnih politika bili su praktički jednoglasni u davanju skoro nikakve podrške jugoslavenskoj periferiji. Oni su zapravo snažno podržavali nastavak postojanja Jugoslavije kao i temeljne stupove središnje vlasti u Beogradu. Nitko s ikakvim utjecajem na politiku Zapada nije želio raspad Jugoslavije.«²³

U potonjem smislu, znakovitim se drži posjet državnoga tajnika SAD-a Jamesa Bakera Jugoslaviji. On je 21. lipnja 1991. u Beogradu održao sastanak s predsjednicima svih šest jugoslavenskih republika, saveznim premijerom Antom Markovićem, saveznim ministrom vanjskih poslova Budimirom Lončarom i s predstavnicima Kosova. U razgovoru s predsjednikom Tuđmanom, državni tajnik Baker predložio je neki oblik konfederalne Jugoslavije. No, kako navodi Davorin Rudolf, tadašnji hrvatski ministar vanjskih poslova, predsjednik Tuđman prijedlog nije izričito odbacio, već je odgovorio da su sve takve i slične prijedloge do sada odbijali predstavnici Srbije, koji nisu htjeli o njima ni razgovarati. Tuđman je zatražio podršku, kako je rekao, jedinom realnom i povijesno opravdanom rješenju, a to je put prema državnoj samostalnosti, koju su odabrale Hrvatska i Slovenija. Na taj se način otklanja vrelo trajnih nestabilnosti, potvrđuje načelo samoodređenja naroda i stabilizira čitava regija, tvrdio je hrvatski predsjednik. Državni tajnik James Baker je na to izgovorio riječi koje je ponovio u svim razgovorima toga dana: »Sjedinjene Države podržavaju jedinstvo Jugoslavije, ali su istodobno protiv upotrebe sile radi održanja toga jedinstva [...]«²⁴

²² Andrea BEKIĆ, »London i Bonn — dva pola politike Europske zajednice prema priznanju Republike Hrvatske 1991. godine«, *Časopis za suvremenu povijest* 42 (2010) 2, 342.

²³ J. GLAURDIĆ, *Vrijeme Europe. Zapadne sile i raspad Jugoslavije*, Zagreb, 5.

U skladu s održanim referendumom na zasjedanju Hrvatskoga sabora od 18. do 25. lipnja 1991. udareni su temelji suverene, samostalne i neovisne hrvatske države. Donijeta je, naime, *Ustavna odluka o suverenosti i samostalnosti Republike Hrvatske*²⁵ na temelju članka 140. stavka 1. Ustava, prema kojem Republika Hrvatska ostaje u SFRJ do novog sporazuma ili dok Sabor ne odluči drukčije. *Odluka* je polazila od neotuđivog, neprenosivog, nepotrošivog i nedjeljivog prava hrvatskoga naroda na samoodređenje i suverenitet Republike Hrvatske koji pripada svim njezinim državljanima. *Odluka* se, ujedno, temeljila na izvršavanju volje naroda očitovane na referendumu od 19. svibnja; uvažavala je i činjenicu da SFRJ nije djelovala kao ustavnopravno uređena država, da su se u njoj grubo kršila ljudska prava, prava nacionalnih manjina i prava federalnih jedinica. U *Odluci* se posebno apostrofira činjenica da ondašnje »federativno uređenje Jugoslavije ne omogućuje rješavanje državno-pravne, političke i gospodarske krize i da među republikama SFRJ nije došlo do sporazuma koji bi omogućio preustrojstvo federalne savezne države u savez suverenih republika«, izjašnjavajući se pri tome da »Republika Hrvatska uvažava jednaka prava drugih republika dosadašnje SFRJ u težnji da s njima jednakopravno, mirno i demokratski postupno uređuje sva pitanja iz dosadašnjeg zajedničkog života, poštujući njihovu suverenost i teritorijalnu cjelovitost, izražavajući spremnost da se s njima kao samostalna i neovisna država sporazumijeva o gospodarskim, političkim, obrambenim i drugim vezama«.²⁶ Na istoj je sjednici Sabor donio i *Deklaraciju o proglašenju suverene i samostalne Republike Hrvatske* i *Povelju o pravima Srba i drugih nacionalnosti u Republici Hrvatskoj*, kojom je jasno potvrđena namjera hrvatskih vlasti za suradnjom i suživotom sa Srbima u Hrvatskoj.²⁷

Republika Hrvatska proglašena je suverenom, samostalnom i neovisnom državom na svečanoj sjednici svih vijeća Sabora Republike Hrvatske 25. lipnja 1991., pa je time stekla međunarodnopravnu osobnost, tj. postala je subjekt međunarodnoga prava.²⁸ Tom prigodom doneseni su temeljni konstitucijski političko-pravni akti o stvaranju neovisne države: *Ustavna odluka o suverenosti i samostalnosti Republike Hrvatske* i *Deklaracija o proglaše-*

²⁴ Davorin RUDOLF, *Rat koji nismo htjeli; Hrvatska 1991.*, Zagreb, Nakladni zavod Globus, 1999., 251-252.

²⁵ *Narodne novine* 31/1991. Detaljnije u: V. Đ. DEGAN, n. dj., 309-310.

²⁶ V. Đ. DEGAN, n. dj., 309.

²⁷ *Narodne novine* 31/1991. Detaljnije u: V. Đ. DEGAN, n. dj., 311-316.

²⁸ D. RUDOLF ml., »Stjecanje međunarodnopravne osobnosti Republike Hrvatske 25. lipnja 1991.«, 51-80.

nju suverene i samostalne Republike Hrvatske. To su akti koji, uzeti zajedno s Ustavom Republike Hrvatske od 22. prosinca 1990., referendumskom odlukom građana Hrvatske o državnoj neovisnosti i samostalnosti Hrvatske od 19. svibnja 1991. te *Odlukom Sabora Republike Hrvatske o raskidu državno-pravne sveze s bivšom SFRJ*²⁹ od 8. listopada 1991., tvore povijesne, političke i pravne temelje suverene, samostalne i neovisne Republike Hrvatske.

Ustavna odluka o suverenosti i samostalnosti Republike Hrvatske imala je ustavni obvezatni karakter. Ipak, na temelju dogovora s predstavnicima EZ-a (*Brijunska deklaracija*) Hrvatska je 7. srpnja 1991. prihvatila tromjesečni moratorij (»mirovanje«) na aktivnosti vezane uz realizaciju državnih akata o suverenosti, samostalnosti i neovisnosti kako bi se pregovori o mirnom rješenju jugoslavenske državne i političke krize mogli nastaviti.³⁰ No, kako navodi D. Rudolf ml., »Brijunska deklaracija nije imala retroaktivno djelovanje — proglašenje neovisnosti od 25. lipnja nije dovedeno u pitanje. Niti jednim dijelom te deklaracije, niti kojim drugim aktom koji je usvojio hrvatski Sabor — a samo je to tijelo bilo ovlašteno donositi o tome odluke — se nije zašlo u suštinu i poništilo odluku o neovisnosti.«³¹ Tadašnji njemački ministar vanjskih poslova Hans-Dietrich Genscher ovako je sažeo dogovor »između Europske zajednice i svih jugoslavenskih snaga u sukobu: 1. Jugoslavenska narodna armija vratit će se u vojarnje. Vatra će se obustaviti. 2. Provedba proglašenja o neovisnosti Slovenije i Hrvatske odgađa se za tri mjeseca. 3. Hrvat Mesić će — kako je predviđeno — biti izabran za predsjednika državnoga Predsjedništva. 4. Najkasnije 1. kolovoza 1991. obnovit će se unutarjugoslavenski pregovori o sudbini zemlje.«³²

No, potkraj rujna i početkom listopada 1991. godine srpska pobuna i oružana agresija JNA i Srbije na Republiku Hrvatsku ušle su u potpuno otvorenu te po ljudskim žrtvama i materijalnim razaranjima izrazito dramatičnu i tešku fazu. Umjesto traženja mirnoga rješenja, terorističke akcije srpskih pobunjenika u Hrvatskoj tijekom ljeta prerasle su u otvorenu agresiju Oružanih snaga SFRJ na Republiku Hrvatsku. Pobunjeni Srbi i srbijansko vodstvo u Beogradu odbacili su sve pokušaje hrvatskoga političkog vodstva i

²⁹ *Narodne novine*, 53/1991., V. Đ. DEGAN, n. dj., 317-318.

³⁰ Detaljnije o različitim tumačenjima »Brijunske deklaracije« vidjeti u: Lucija POFUK — Ivica MIŠKULIN, »Europsko vijeće mudraca i okvir optimalne ravnoteže: korijeni, donošenje i posljedice *Brijunske deklaracije*, *Pilar. Časopis za društvene i humanističke studije* IX (2014) 17-18, 43-69.

³¹ D. RUDOLF ml., n. dj., 78.

³² Hans-Dietrich GENSCHER, *Sjećanja*, Zagreb, Hrvatska sveučilišna naklada, Hrvatski institut za povijest, 1999., 524.

međunarodne zajednice da mirnim putem riješe jugoslavensku krizu.³³ Jugoslavenska narodna armija planirala je u kratkom roku poraziti hrvatske snage i dobiti rat. Željela je spriječiti da se hrvatske snage domognu oružja i vojne opreme.³⁴ Tako su JNA i srpske postrojbe krenule početkom listopada 1991. u opći napad na svim bojištima, s ciljem da za 20 dana slome obranu Hrvatske.³⁵ Nakon što su 7. listopada 1991. raketirani Banski dvori, sjedište Vlade Republike Hrvatske u Zagrebu, u kojima su se u tom trenutku na sastanku nalazili predsjednik Republike Hrvatske Franjo Tuđman, predsjednik Predsjedništva SFRJ Stjepan Mesić i predsjednik Saveznog izvršnog vijeća Ante Marković, postalo je izvjesno da srbijansko rukovodstvo, uz potporu JNA i saveznih institucija, nije pristalo na mirno rješenje jugoslavenske političke i državne krize. U takvim okolnostima Sabor Republike Hrvatske je 8. listopada 1991. proglasio (nakon isteka Brijunske deklaracije potvrdio je svoju *Ustavnu odluku o samostalnosti i suverenosti Republike Hrvatske* od 25. lipnja) hrvatsku državnu neovisnost te objavio raskid svih državnopravnih veza sa SFRJ. Tim je činom Republika Hrvatska odrekla legitimitet i legalitet svim tijelima SFRJ, ali je na temelju uzajamnosti priznala samostalnost i suverenost ostalih republika te je bila spremna s onim republikama s kojima nije bila u oružanom sukobu uspostaviti, održavati i razvijati prijateljske odnose.³⁶

Svoje pravo na međunarodno i diplomatsko priznanje Hrvatska je, između ostaloga, temeljila i na odredbama do tada važećega jugoslavenskog Ustava iz 1974. godine, koji je afirmirao državnost republika, odnosno republičkog Ustava iz iste godine, u kojem je istaknuto da je »hrvatski narod uspostavio svoju državu SR Hrvatsku na temelju prava na samoodređenje, uključujući i pravo na odcjepljenje i udruživanje s drugim narodima, svojom slobodno izraženom voljom, a radi zaštite svoje nacionalne nezavisnosti i slobode [...]«,³⁷

I na spomenutom zasjedanju Sabora Republike Hrvatske održanom 8. listopada 1991., premda u dramatičnim okolnostima u suterenu zgrade INA-e i pod prijetnjom napada neprijateljskih zrakoplova, govorilo se o pravima i zaštiti nacionalnih manjina u Hrvatskoj. Tako se u *Odluci Sabora Republike*

³³ A. NAZOR, *Velikosrpska agresija*, 84.

³⁴ Davor, MARIJAN: *Domovinski rat*, Zagreb, Hrvatski institut za povijest, Despot infinitus, 2016., 79.

³⁵ Anton TUS, *Rat u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini 1991.—1995.*, Zagreb — Sarajevo, Naklada Jesenski i Turk, 1999., 78.

³⁶ V. Đ. DEGAN, n. dj., 317-318.

³⁷ Ustav SFR Jugoslavije — Ustav SR Hrvatske, *Narodne novine*, 8/1974.

Hrvatske o raskidu državno-pravne sveze s bivšom SFRJ navodi i odredba: »Republika Hrvatska kao suverena i samostalna država, jamčeći i osiguravajući temeljna prava čovjeka i nacionalnih manjina, zajamčenih Općom deklaracijom UN-a, Završnim aktom Helsinške konferencije, dokumentima KESS-a i Pariškom poveljom u sklopu europskih integracijskih tijekova, pripravna je ulaziti u međudržavne i međuregionalne asocijacije s drugim demokratskim državama.«³⁸ U navedenom kontekstu treba podsjetiti da je Hrvatski sabor još 25. lipnja 1991. donio *Povelju o pravima Srba i drugih nacionalnosti u Republici Hrvatskoj*. U *Povelji* se, među ostalim, ističe da su »sve nacionalnosti u Hrvatskoj pravno zaštićene /su/ od svake djelatnosti koja može ugroziti njihovo postojanje, imaju pravo na poštivanje, samoočuvanje i kulturnu autonomiju.«³⁹

U svibnju 1992., izmjenama i dopunama *Ustavnog zakona o ljudskim pravima i slobodama i o pravima etničkih i nacionalnih zajednica ili manjina u Republici Hrvatskoj* Srbima je, kao najbrojnijoj nacionalnoj manjini u Hrvatskoj, omogućeno ustrojavanje dvaju autonomnih kotareva: Glina i Knin s posebnim statusom.⁴⁰ U skladu sa Zakonom iz prosinca 1991. ti kotarevi objedinili bi područno povezane općine u kojima su Srbi imali nadpolovičnu većinu stanovništva u viši samoupravni položaj.⁴¹ Upravo je jedan od uvjeta međunarodne zajednice za međunarodno i diplomatsko priznanje Republike Hrvatske bila regulacija statusa nacionalnih manjina i odnos hrvatskih vlasti prema nacionalnim manjinama koje žive u Hrvatskoj.

Diplomatska borba za međunarodno priznanje Hrvatske

Proглаšenu samostalnost, suverenost, neovisnost i teritorijalnu cjelovitost Hrvatska je morala braniti u ratu. Uz obrambeni rat protiv JNA te srpskih vojnih i paravojnih snaga, Hrvatska je vodila i složenu diplomatsku bitku za međunarodno priznanje i punu međunarodnu afirmaciju. Za pozitivan ishod tih nastojanja hrvatske vanjske politike bila su, među ostalim, iznimno važna mišljenja međunarodne Arbitražne komisije koju je u rujnu 1991. utemeljilo Vijeće ministara EZ-a radi pravne pomoći Konferenciji o miru u Jugoslaviji.⁴² Sastavljena od petero predsjednika ustavnih sudova iz država članica EZ-a,

³⁸ *Narodne novine*, 53/1991.

³⁹ *Narodne novine*, 31/1991; V. Đ. DEGAN, *Hrvatska država u međunarodnoj zajednici*, 315-316.

⁴⁰ *Ustavni zakon o ljudskim pravima i slobodama i o pravima etničkih i nacionalnih zajednica ili manjina u Republici Hrvatskoj*, *Narodne novine*, 65/1991; *Narodne novine*, 27/1992.

⁴¹ Isto.

⁴² V. Đ. DEGAN, n. dj., 334-379.

poznata kao »Badinterova komisija« (nazvana prema njezinu predsjedniku Francuzu Robertu Badinteru), s radom je počela 10. rujna 1991. u Haagu. Arbitražna je komisija donijela nekoliko važnih, dalekosežnih i obvezujućih Mišljenja o pojedinim pravnim pitanjima koja su bila dvojbeni, odnosno koja su sukobljene strane u SFRJ različito tumačile. Ta su Mišljenja značajno utjecala na odluke Konferencije o miru u Jugoslaviji i zapravo su potpuno otvorila vrata na putu Hrvatske u procesu stjecanja punog međunarodnog subjektiviteta kao i omogućile njezino međunarodno i diplomatsko priznanje. U svom prvom Mišljenju od 29. studenoga 1991. »Badinterova komisija« izrazila je stajalište da se »Socijalistička Federativna Republika Jugoslavija nalazi u procesu raspada«. ⁴³ U Mišljenju od 11. siječnja 1992. »Badinterova komisija« izrazila je stav da se vanjske granice SFRJ »moraju poštivati u svakom slučaju« i da se »razgraničenje« između Hrvatske i Srbije, ili između Srbije i BiH, ili između drugih susjednih država može mijenjati samo slobodnim i zajedničkim dogovorom. U nedostatku dogovora koji bi eventualno riješio pitanje razgraničenja, bivša granica dobiva status granice zaštićene međunarodnim pravom. Taj zaključak donesen je prema principu poštivanja teritorijalnog »statusa quo«. ⁴⁴ Naposljetku, za ovu raspravu važna su još dva mišljenja »Badinterove komisije«: prvo, broj 5 od 11. siječnja 1992., u kojemu se, među ostalim, konstatira da »Republika Hrvatska ispunjava uvjete nužne za njezino priznanje od država članica Europske zajednice u skladu s Deklaracijom o Jugoslaviji i Smjernicama o priznanju novih država u Istočnoj Europi i Sovjetskom Savezu koje je Vijeće ministara Europske zajednice usvojilo 16. prosinca 1991.«, ⁴⁵ uz uvjet da u narednom razdoblju Hrvatska nadopuni Ustavni zakon o ljudskim pravima i slobodama i o pravima etničkih i nacionalnih zajednica ili manjina u Republici Hrvatskoj od 4. prosinca 1991.; te drugo, broj 8 od 4. srpnja 1992., koje u zaključnoj 4. točki sadrži tvrdnju »da je proces raspada SFRJ spomenut u Mišljenju br. 1. od 29. studenoga 1991. godine završen i da valja ustanoviti da SFRJ više ne postoji«. ⁴⁶

Europska je zajednica u listopadu 1991. usuglasila stav da su republike SFRJ imale pravo na neovisnost te je — sukladno tom stavu — 16. prosinca 1991. Vijeće EZ-a odlučilo ponuditi mogućnost odvojenih diplomatskih odnosa s onim republikama SFRJ koje su tražile neovisnost uz potrebu zadovoljenja određenih preduvjeta, a to je, među ostalim, značilo prihvaćanje obveza vezanih za poštivanje ljudskih i manjinskih prava, uključujući one koje

⁴³ Isto, 336.

⁴⁴ Isto, 338-339.

⁴⁵ Isto, 344.

⁴⁶ Isto, 362.

su sadržane u Povelji UN-a, Helsinškom aktu i u Pariškoj povelji, kao i prihvaćanje nepovredivosti granica.⁴⁷ To je bio svojevrsni vrhunac procesa postupne promjene stava EZ-a glede jugoslavenske krize. Još u lipnju 1991. proglašenje samostalnosti, suverenosti i neovisnosti Hrvatske i Slovenije nije bilo primljeno s odobravanjem; štoviše, ono je doživljeno kao ozbiljna prijetnja regionalnoj geopolitičkoj stabilnosti, pa čak i kao izazov očuvanju međusobnih odnosa unutar EZ-a.⁴⁸ *Deklaracija o Jugoslaviji i Smjernice o priznanju novih država u Istočnoj Europi i Sovjetskom Savezu* koje je Vijeće ministara Europske zajednice usvojilo 16. prosinca 1991. godine bile su formalno-pravna osnova za međunarodno i diplomatsko priznanje Hrvatske.⁴⁹

Prihvaćanje mirovnih postrojbi od strane Republike Hrvatske bio je, također, jedan od važnijih uvjeta za međunarodno i diplomatsko priznanje te moguće članstvo Hrvatske u Ujedinjenim narodima (UN). Prema svjedočenju hrvatskih diplomata, tadašnji njemački ministar vanjskih poslova Hans-Dietrich Genscher obećao je Hrvatskoj da će Njemačka izboriti njezino međunarodno i diplomatsko priznanje ako prihvati mirovne postrojbe UN-a, odnosno Vanceov mirovni plan.⁵⁰ Prijedlog mirovne operacije UN-a u Hrvatskoj stvoren je uz posredovanje Cyrusa Vancea, osobnog izaslanika glavnog tajnika UN-a. Kao preduvjet realizacije mirovne misije UN-a predstavnici Republike Hrvatske i JNA potpisali su u Sarajevu Sporazum o potpunom prekidu vatre u Republici Hrvatskoj, koji je stupio na snagu 3. siječnja 1992. godine. Sporazum se temeljio na dogovoru o deblokadi vojarni JNA i njezinu povlačenju iz Hrvatske te primjeni mirovnog plana UN-a, koji je predviđao dolazak mirovnih snaga UN-a u Hrvatsku i uspostavu područja pod njihovom zaštitom (UNPA).⁵¹

Unatoč formalnim odlukama o službenom diplomatskom priznanju samostalnosti, suverenosti i neovisnosti Republike Hrvatske potrebno je upozoriti da su države EZ-a, SAD, tadašnji SSSR i Kina na vrhuncu državne i po-

⁴⁷ »Declaration on Guidelines on Recognition of New States in Eastern Europe and in the Soviet Union« (»Deklaracija o smjernicama za priznanje novih država u istočnoj Europi i u Sovjetskom Savezu«), Deklaracija o Jugoslaviji, izvanredna ministarska sjednica EPC-a; V. Đ. Degan, n. dj., 334-336.

⁴⁸ Detaljnije vidjeti u: A. BEKIĆ, n. dj., 339-366.

⁴⁹ »Declaration on Guidelines on Recognition of New States in Eastern Europe and in the Soviet Union« (»Deklaracija o smjernicama za priznanje novih država u istočnoj Europi i u Sovjetskom Savezu«), Deklaracija o Jugoslaviji, izvanredna ministarska sjednica EPC-a; V. Đ. Degan, n. dj., 334-336.

⁵⁰ Mario NOBILO, *Hrvatski Feniks, Diplomatski procesi iza zatvorenih vrata 1990.*—1997., Zagreb, Nakladni zavod Globus 2000., 155.

⁵¹ Isto.

litičke krize u SFRJ bili čvrsto opredijeljeni za očuvanje jedinstvene i cjelovite Jugoslavije. To ne potvrđuju samo političke odluke i javno izneseni stavovi najistaknutijih predstavnika međunarodne zajednice različite provenijencije, nego i naknadno objavljena sjećanja (memoari) nekih vrlo istaknutih političara i diplomata koji su početkom i sredinom 1990-ih godina bili izravni sudionici u razgovorima o razrješenju jugoslavenske krize; štoviše, bili su vrlo aktivni akteri u donošenju važnih i dalekosežnih odluka.⁵² U tom je smislu višestruko korisno konzultirati i analizirati memoarske zapise, primjerice, posljednjega američkoga veleposlanika u Jugoslaviji Warrena Zimmermanna,⁵³ britanskog političara i diplomata lorda Davida Owena,⁵⁴ američkog diplomata Richarda Holbrooka,⁵⁵ švedskog političara i diplomata Carla Bildta,⁵⁶ njemačkog političara Hans-Dietricha Genschera⁵⁷ i drugih.

Velike svjetske i europske sile uglavnom nisu objektivno i cjelovito razumjele uzroke političke, društvene, ekonomske i državne krize u SFRJ, pri čemu se procesi koje je ta kriza proizvela nisu uklapali u njihove interese, te nisu bili spremni za izazove koji su se »otvorili« složenom jugoslavenskom krizom. Stoga je reakcija političkih i državnih vodstava SAD-a, Rusije, EZ-a i drugih zemalja na te izazove bila različita, partikularna, spora, neodlučna i u mnogim aspektima proturječna. Naime, SFRJ je bila federacija šest republika u kojima su živjele potpuno ili gotovo potpuno izgrađene moderne nacije i u kojoj su, unatoč totalitarnom i represivnom modelu upravljanja, postojale jake napetosti kada je riječ o nacionalnim pitanjima i interesima, uz razumljivo primjetan izostanak demokratskih mehanizama koji bi te napetosti ubla-

⁵² Ne ulazeći detaljnije u analizu i prikaz memoarske publicistike glavnih međunarodnih aktera jugoslavenske krize ipak se može konstatirati da ta djela vrve činjeničnim netočnostima, subjektivnim ocjenama, predrasudama i stereotipima kada je riječ o hrvatskoj povijesti i recentnoj politici. Ipak, vrijedi ih konzultirati jer su vrlo zanimljiv i koristan izvor za vrednovanje političkog, humanitarnog, vojnog... angažmana međunarodne zajednice na području bivše Jugoslavije na prijelazu iz 1980-ih u 1990-te godine. Naime, ta djela razotkrivaju barem dio skrivenih diplomatskih i političkih igara, namudrivanja, pritisaka kao i pozadinu iskrenih, ali i »trulih« kompromisa. Tako će, primjerice, lord David Owen u svojoj knjizi *Balkanska odiseja* priznati koliko je susreta na najvišoj razini o Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini bilo neuspješno i neučinkovito i koliko je sjednica međunarodnih tijela bilo održano samo radi usuglašavanja nebitnih i zakašnjelih priopćenja za javnost, kada su događaji »na terenu« već odavno prešli u neku novu fazu.

⁵³ Warren ZIMMERMANN, *Izvori jedne katastrofe*, Zagreb, Globus — Znanje, 1997.

⁵⁴ David OWEN, *Balkanska odiseja*, Zagreb, Hrvatska sveučilišna naklada — Hrvatski institut za povijest, 1998.

⁵⁵ Richard HOLBROOKE, *Završiti rat*, Sarajevo, Šahinpašić, 1998.

⁵⁶ Carl BILDT, *Misija mir*, Sarajevo, Zid, 1998.

⁵⁷ Hans-Dietrich GENSCHER, n. dj.

žavali. Stabilnost države i vlasti održavana je isključivo represivnim aparatom. Svjetske sile su Jugoslaviju uglavnom vidjele u geopolitičkom kontekstu održavanja hladnoratovske ravnoteže u Europi, pa i svijetu, tako da, primjerice, i višekratna kršenja ljudskih prava, koja su bila stalna od formiranja komunističke Jugoslavije 1945. godine nadalje, nisu bila dostatna da promijenjena načela svoje vanjske politike prema SFRJ. Čak i kada se zamah velikosrpskih nastojanja krajem 1980. i na prijelazu u 1990-te godine približavao svojem vrhuncu (»jogurt revolucija« u Crnoj Gori, »antibirokratska revolucija« u Vojvodini, ukidanje ustavnog položaja Kosova i Vojvodine, »balvan revolucija« u Hrvatskoj i dr.) međunarodna diplomacija i politika držale su da se Jugoslaviju treba održati na životu. Stoga se procesu hrvatskoga osamostaljenja na temelju političke i suverene volje hrvatskih građana nije pristupilo kao demokratskom procesu nego kao rušenju važnih postulata geopolitičke ravnoteže u ovom dijelu Europe.⁵⁸ Realpolitika svjetskih sila nije uspjela u namjeri održavanja Jugoslavije, ali je zato svojim djelovanjem potaknula i ohrabrila JNA i srbijanski režim Slobodana Miloševića na nasilje. No, nisu svi dionici međunarodne politike na jednak način pristupali jugoslavenškoj krizi i nisu su se svi držali politike očuvanja jedinstvene jugoslavenske države pod svaku cijenu.⁵⁹

Tako je svojim pravovremenim djelovanjem i utjecajem na državnike Europe i demokratskoga svijeta priznanju Republike Hrvatsku kao neovisne, samostalne i suverene države znatno pridonijela Sveta Stolica.⁶⁰ U svojemu je djelovanju Sveta Stolica »izabrala stav velike razboritosti«,⁶¹ te se vodila načelima koja je i javno zastupala i primjenjivala na situaciju političke i državne krize u SFRJ. Sveta Stolica je smatrala da treba: (1) poštivati pravo naroda na samoodređenje; (2) poštivati prava osoba i nacionalnih zajednica; (3)

⁵⁸ Zanimljiv opis doprinosa međunarodne zajednice rješavanju jugoslavenske krize dao je austrijski političar i ministar vanjskih poslova Austrije 1960-ih godina Lujo Tončić-Sorinj, istaknuvši: »Sad je zacijelo postalo očito da su europske države, a s njima i Europska zajednica, posve izgubile mjerodavan utjecaj na bivšim jugoslavenskim područjima. Te posramljujuće okolnosti mnogi su tek sada postali svjesni, ali postali su svjesni i uzroka, naime, sledujuće nesložnosti i nesposobnosti za odlučivanje u Europskoj zajednici. To nipošto nije povećalo simpatije za Hrvatsku. Posljedica je bila činiti odsad sve da bi se Hrvatskoj iznova stvarale poteškoće kako bi joj se oteli plodovi uspjeha« (Lujo TONČIĆ-SORINJ, *Usamljena borba Hrvatske. Od pobjede jezika do pobjede oružja*, Zagreb, Hrvatska sveučilišna naklada — Hrvatski institut za povijest, 1998., 140).

⁵⁹ Detaljnije vidjeti u: A. BEKIĆ, n. dj., 339-366.

⁶⁰ Detaljnije vidjeti u: Ana HOLJEVAC TUKOVIĆ — Robert HOLJEVAC, »The Role of the Holy See and Pope John Paul II in the International Recognition of the Republic of Croatia«, *Bogoslovski smotra* 89 (2019) 1, 57-84.

⁶¹ Želimir PULJIĆ, »Sveta Stolica i jugoslavenska kriza (1991—1992)«, *Bogoslovski smotra* 64 (1994) 1-4, 465.

protiviti se upotrebi sile u rješavanju spornih pitanja; (4) promicati, bez prestanka i neumorno, dijalog među svim zainteresiranim stranama; te (5) omogućiti uspostavu mirne koegzistencije među narodima Jugoslavije, u pravdi i međusobnom poštivanju.⁶² Vatikanska diplomacija, kao prva u svijetu, još je 3. listopada 1991. godine objavila da radi na hrvatskome međunarodnom priznanju.

Što je ratno stanje u Hrvatskoj bivalo teže i nepodnošljivije, sa sve više žrtava i materijalnih pustošenja, tim je više sazrijevalo uvjerenje da međunarodno i diplomatsko priznanje Republike Hrvatske može biti presudno jamstvo mira.⁶³ Nakon nemilosrdnih napada na Hrvatsku, što je u svjetskim medijima bilo najočitije na primjerima Zadra, Karlovca, Osijeka, Dubrovnika te razaranja Vukovara i zločina nad brojnim civilima i zarobljenim braniteljima 26. studenoga 1991., državni tajnik Svete Stolice, kardinal Angelo Sodano, uručio je veleposlasticima pri Svetoj Stolicu iz zemalja članica Konferencije za europsku sigurnost i suradnju (KESS) *Memorandum*. U njemu se pozvao na načela međunarodnoga prava kao i na odredbe jugoslavenskoga Ustava iz 1974. godine po kojemu su jugoslavenske republike imale pravo odvojiti se od federacije. U prvoj točki *Memoranduma* konstatira se da je razvoj događaja u Jugoslaviji prouzročio veliku zabrinutost Svete Stolice, jer ti događaji predstavljaju očigledno kršenje duha i slova Završnog akta Helsinške konferencije o sigurnosti i suradnji u Europi, u kojemu je prihvaćena volja europskih naroda da sami odlučuju o svojoj sudbini, to jest priznato je njihovo pravo da odluče kakav će biti, ako žele i kada žele, njihov unutarnji i vanjski politički položaj. U drugoj je točki *Memoranduma* Sveta Stolica pozvala međunarodnu zajednicu da, pred žestokim sukobima na teritoriju Hrvatske, ozbiljno uzme u razmatranje potrebu poštivanja prava na neovisnost naroda Hrvatske i Slovenije, kao i drugih koji se žele koristiti tim pravom. Sa svoje strane — navodi se u trećoj točki *Memoranduma* — Sveta Stolica je uvjeren da je došao trenutak za međunarodno priznavanje Hrvatske i Slovenije, i to prije blagdana Božića. Narodi tih dviju republika, izabrali su slobodno, na

⁶² Nikola ETEROVIĆ, »Sveta Stolica i priznavanje Republike Hrvatske«, *Nastanak suvremene države Hrvatske i dvadeseta obljetnica njezina utemeljenja*. Zbornik radova, Zagreb, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, 2012., 43.

⁶³ Korisno je u potonjem kontekstu upozoriti na knjigu nekadašnjeg američkog veleposlanika pri Svetoj Stolicu (1989.—1993.) Thomasa Patricka Meladyja, koji na primjeru političke i državne krize u SFRJ analizira razlike u vanjskoj politici između Vatikana i SAD-a. Pritom ističe da je cilj SAD-a bio očuvati Jugoslaviju pod svaku cijenu, makar i kao labavu federaciju, dok je Sveta Stolica zastupala i promicala stav o pravu Hrvatske na neovisnost. Detaljnije vidjeti u: Thomas Patrick MELADY, *Veleposlanikova priča. Sjedinjene Američke Države i Vatikan u svjetskoj politici*, Zagreb, Hrvatska sveučilišna naklada — Hrvatski institut za povijest, 1997.

demokratski način, put neovisnosti. Potom su u *Memorandumu* izloženi razlozi zbog kojih je Sveta Stolica uvjerena da treba priznati Republiku Hrvatsku i Republiku Sloveniju. Jedan od krucijalnih razloga, prema mišljenju Svete Stolice, je Ustav SFRJ iz 1974. godine koji je predviđao mogućnost odcjepljenja svake pojedine republike. Imajući u vidu situaciju u Jugoslaviji, Sveta Stolica ukazala da stanje u SFRJ više nije odgovaralo njezinome Ustavu, jer federalna vlast više nije predstavljala cjelinu političke i etničke stvarnosti Jugoslavije. Ujedno, Sveta Stolica je istaknula da formalno priznavanje neovisnosti može biti uvjetovano da bi se moglo bolje osigurati ostvarenje obveza prihvaćenih u okviru KESS-a, posebice što se tiče poštivanja prava nacionalnih manjina.⁶⁴

Sveta Stolica preporučila je članicama KESS-a zajedničko »usuglašeno i uvjetovano« priznanje neovisnosti Hrvatske i Slovenije, kao i ostalih republika koje bi postavile takav zahtjev. Ono »uvjetovano« značilo je da te nove države trebaju prihvatiti formalnu obvezu da će poštivati načela različitih dokumenata, poglavito što se tiče ljudskih prava, demokracije i zaštite prava nacionalnih manjina. Na kraju, zbog svih tih razloga, Sveta Stolica smatrala da će takvo formalno priznanje, dogovoreno i multilateralno, pomoći uspostavi mira jer će postaviti temelje za stvaranje uvjeta za mirno rješenje koje će kontrolirati zajednica država KESS-a, brinući se da se prizna i štiti svake pravo.

Nedugo zatim, točnije 15. prosinca 1991., kao svojevrsan odgovor inicijativi, predsjednik Tuđman uputio je pismo (*Poslanicu mira*) Svetom Ocu i stranim državicima u kojoj navodi: »Republika Hrvatska opetovano izražava svoju spremnost da do krajnjih mogućnosti aktivno i angažirano sudjeluje u svim mirovnim naporima međunarodne zajednice. Zauzimamo se za nastavak haške Mirovne konferencije, koja treba poslužiti legalnom i mirnom razdruživanju državne zajednice bivše SFRJ, u skladu s Bečkom konvencijom o sukcesijama država. Hrvatska se zauzima za potpuno prihvaćanje principa Haške konferencije od strane svih njezinih subjekata i za međunarodno jamstvo provedbe odluka Haške konferencije.«⁶⁵

⁶⁴ La crisi jugoslava. Posizione e azione della Santa Sede (1991—1992) (The Yugoslav Crisis. Position and Action of the Holy See [1991—1992]); http://www.vatican.va/roman_curia/secretariat_state/2003/documents/rc_seg-st_20031018_sodano-xxv-pontificate_it.html. Pristup ostvaren 12. veljače 2021. Vidjeti: Franjo ŠANJEK — Božidar PETRAČ (ur.), *Ivan Pavao II. i Hrvati*, Zagreb, Alfa, 1995., 96.

⁶⁵ Mirovno pismo predsjednika RH Franje Tuđmana Svetom Ocu Ivanu Pavlu II., 15. prosinca 1991. U: *Tuđmanov arhiv, korespondencija predsjednika Republike Hrvatske dr. sc. Franje Tuđmana od 1990. do 1999. godine*, Prva knjiga, »Godine stvaranja i obra-
ne 1990.—1991.«, Zagreb, Hrvatska sveučilišna naklada — Hrvatski institut za povijest, 2015., 529.

Diplomatski naponi Svete Stolice, napose upućeni *Memorandum*, nije ostao bez odjeka. Podsjetimo, 16. prosinca 1991. u Bruxellesu, ministri vanjskih poslova 12 zemalja EZ-e, donijeli su ranije već spomenute *Smjernice* u kojoj su definirali postupak priznavanja svih jugoslavenskih republika koje će to formalno zatražiti i koje će za to, jasno, ispuniti određene uvjete. Sveta Stolica je u službenoj izjavi 20. prosinca 1991. pozdravila i podržala taj stav zemalja članica Europske zajednice. Ujedno je priznanje Hrvatske i Slovenije najavila posebnim dokumentom kojim se pozitivno odredila prema hrvatskom i slovenskom zahtjevu za diplomatskim priznanjem. U poruci za Novu 1992. godinu papa Ivan Pavao II. rekao je: »Hrvatski narod nije sam; svaki narod ima pravo da se poštuje njegov legitimni izbor; cijela Europa trebala bi se osjećati pogođenom i poniženom zbog hrvatske tragedije.«⁶⁶ Sve su važnije svjetske novinske agencije objavile vijest da je Tiskovni ured Svete Stolice izdao službeno priopćenje u kojemu je između ostalog pisalo: »Danas 13. siječnja 1992. Sveta je Stolica poslala note vladama Republike Hrvatske i Slovenije, priopćujući priznanje njihova suvereniteta i samostalnosti.« Drugim riječima, Sveta je Stolica poručila svjetskoj javnosti, hrvatskome narodu kao i svim građanima Hrvatske da je Republiku Hrvatsku priznala kao suverenu i samostalnu državu.⁶⁷ Na kritike da je svojim diplomatskim angažmanom bila »upletena na strani onih koji su se borili protiv Srba«, Sveta Stolica je uvijek odgovarala »u smislu da se priznanjem htjela zaustaviti srpska agresija na Hrvatsku i dovesti do pristanka međunarodne zajednice na njezinu neovisnost.«⁶⁸

Uz ispunjeni uvjet potpisivanja sporazuma o prekidu vatre kao pretpostavke uspostave mirovne misije UN-a, države EZ-a (Belgija, Danska, Francuska, Grčka, Italija, Luksemburg, Nizozemska, Njemačka, Portugal, Španjolska, Irska i Ujedinjeno Kraljevstvo) priznale su 15. siječnja 1992. Republiku Hrvatsku kao neovisnu i suverenu državu. Odluku o »samostalnom« i »preuranjenom« priznanju Hrvatske, koja će stupiti na snagu 15. siječnja 1992., kad su to prema dogovoru trebale učiniti i druge članice EZ-a, najavio je njemački vicekancelar i ministar vanjskih poslova Genscher. Zemlje EZ-a nevoljko su pristale na taj užurbani tempo priznanja, ali nisu imale drugog odgovora na pojačanu srpsku agresiju. Prema svjedočenju hrvatskoga veleposlanika pri

⁶⁶ John Paul II, Angelus, Solemnity of Mary Most Holy Mother of God, World Day of Peace, Wednesday, January 1, 1992, John Paul II (vatican.va): https://w2.vatican.va/content/john-paul-ii/it/angelus/1992/documents/hf_jp-ii_ang_19920101.html. Pristup ostvaren 12. veljače 2021.

⁶⁷ N. ETEROVIĆ, n. dj., 43.

⁶⁸ A. RICCARDI, n. dj., 359.

Ujedinjenim narodima M. Nobila, protiv preuranjenog priznanja, koje je moglo proširiti sukob na druge jugoslavenske republike i razbiti Mirovnu konferenciju, upozoravali su i američki predsjednik George Bush i glavni tajnik UN-a Javier Perez de Cuellar.⁶⁹ Iako je Njemačka zbog »preuranjenog priznanja« bila napadana od dijela međunarodnih političara, Genscher je smatrao da je to priznanje zapravo došlo prekasno, a ne prerano. Početkom prosinca 1991. on je u *Welt am Sonntag* napisao: »Jugoslavija više ne postoji. Nju nije razorila obijest naroda koji hoće nezavisnost, niti držanje inozemstva. Jugoslaviju je razorio rat JNA protiv hrvatskog naroda, snovi starih političkih snaga o Velikoj Srbiji te osporavanje manjinskih prava na Kosovu.«⁷⁰ U svojim je *Sjećanjima* Genscher konstatirao da »priznanje Hrvatske i Slovenije nije dovelo do eskalacije rata u Hrvatskoj, kao što su se bojali neki moje kolege, a i poneke države.«⁷¹ Međunarodno priznanje postavilo je drukčiju političku i pravnu poziciju: delegitimiralo je vojnu prisutnost JNA u Hrvatskoj i pravo Beograda da kao jedini legitimni subjekt međunarodnih odnosa i si-lom uređuje »unutrašnje stvari Jugoslavije.«⁷²

Prema svjedočenjima hrvatskih diplomata, drži se da je u početnoj pot-pori Hrvatskoj i Sloveniji službeni Bonn bio i pod velikim pritiskom Rimokatoličke crkve u Njemačkoj⁷³ i, osobito, pape Ivana Pavla II., što je pomoglo da se vicekancelar Hans-Dietrich Genscher, koji je »desetljećima gradio odlične odnose s vlastima u Beogradu, pretvori u hrvatsku ikonu.«⁷⁴ Tako će Genscher u svojim *Sjećanjima* otvoreno priznati da su se »Zapad, kao i ukupna međunarodna zajednica, odlučno [su se] zauzimali 1990. i još dugo u 1991. godini, za očuvanje državnog saveza. To je vrijedilo i za njemačku

⁶⁹ M. NOBILO, n. dj., 165.

⁷⁰ Isto, 163-164.

⁷¹ H-D. GENSCHER, n. dj., 546.

⁷² M. NOBILO, n. dj., 148-149; A. NAZOR — T. PUŠEK, n. dj., 172-173.

⁷³ Velike zasluge što je Njemačka priznala Hrvatsku imao je msgr. dr. Josip Uhač, diplomat Svete Stolice i tajnik Kongregacije za evangelizaciju naroda. Papa Ivan Pavao II. imenovao ga je nuncijem u Njemačkoj (1984.—1991.). Njegov angažman oko priznanja Hrvatske išao je dvostrukim kanalom, preko Svete Stolice i preko njemačkog kancelara Helmuta Kohla te njemačkog ministra vanjskih poslova Genschera. Zajedno s msgr. Milanom Simčićem, koji je tada bio podtajnik Kongregacije za kler pri Svetoj Stolic, msgr. Uhač osobno je predao *Promemorij* papi Ivanu Pavlu II. u kojem je argumentirao potrebu hitnog međunarodnog i diplomatskog priznanja Hrvatske, ukazujući da je to jedini način da se zaustavi rat i otvorena agresija na Hrvatsku. Milan SIMČIĆ, »Uspomena na doživotnog prijatelja i njegova uloga u priznanju Hrvatske sa strane Svete Stolice i Njemačke«. U: *Mons. Josip Uhač. Život i djelo*, Rijeka, Riječka nadbiskupija i Kršćanska sadašnjost, 2008, 98-100.

⁷⁴ M. NOBILO, n. dj., 160.

vanjsku politiku; ona je morala zbog toga otprijeti sve veću unutrašnjopolitičku kritiku iz svih dijelova političkoga spektra.⁷⁵ Štoviše, naglasio je Genscher, »za njemačku vanjsku politiku bila su dva aspekta od posebnoga značenja [...]: prvo, ne ohrabrivati centrifugalne tendencije i drugo, ne poduzimati nikakav samostalan put u politici prema Jugoslaviji.«⁷⁶ »Suprotno uvriježenoj percepciji, politika vlade SRNJ nije bila posebno sklona Hrvatskoj niti je vodila proaktivnu politiku prema jugoslavenskoj krizi sve do pritiska koji su na Kohlovu vladu u kasno proljeće 1991. zajedno izvršile stranke vladajuće koalicije i oporbe (osim komunista!).«⁷⁷ Uz Genschera, za međunarodno i diplomatsko priznanje Hrvatske založio se i predsjednik Češke i Slovačke Václav Havel, što je zbog Havelova moralnog autoriteta značilo mnogo, kao i austrijski diplomat i političar, ministar vanjskih poslova Alois Mock.⁷⁸ Zbog nastojanja da se sukob na području Jugoslavije riješi mirnim putem neki autor ističu i pozitivnu ulogu Sovjetskog Saveza, posebno predsjednika Mihaila Gorbačova, smatrajući da bi bez tog obeshrabrivanja Beograda napad na Hrvatsku bio još teži i brutalniji.⁷⁹

No ključnu diplomatsku ulogu imala je ipak Sveta Stolica, koja je s velikim oprezom gledala na započete promjene u SFRJ i njezinim republikama. Isprva je prihvaćala dotadašnje federalno uređenje, koje je trebalo biti izraz slobodne volje i odluke naroda koji tvore federaciju. No, u novonastalim prilikama držala je mogućim i prikladnim uvođenje novog, konfederativnog uređenja odnosa među jugoslavenskim narodima i republikama. Nakon referenduma o samostalnosti u Hrvatskoj, te nakon oružane intervencije savezne vojske u Sloveniji, a osobito nakon prenošenja rata u Hrvatsku, kad je postalo očigledno da više ne dolazi u obzir konfederalno političko rješenje, Sveta Stolica je postala jedan od najstalnijih i najodlučnijih zagovornika i pobornika međunarodnog i diplomatskog priznanja suvereniteta, samostalnosti i neovisnosti Hrvatske (i Slovenije) uz uvjet prihvaćanja pravnog okvira u kojemu bi bila zajamčena sva ljudska prava, kao i u ostalim demokratskim državama, s posebnim naglaskom na prava manjina. Sveta Stolica smatrala je da će međunarodno i diplomatsko priznanje pridonijeti zaustavljanju rata. Priznavši neovisnost napadnutoga naroda, Sveta je Stolica dala Hrvatskoj međunarodnu političko-diplomatsku zaštitu.

⁷⁵ H-D. GENSCHER, n. dj., 515.

⁷⁶ Isto, 516.

⁷⁷ A. BEKIĆ, n. dj., 343.

⁷⁸ M. NOBILO, n. dj., 175.; A. NAZOR — T. PUŠEK, n. dj., 172-173.

⁷⁹ Isto.

Zaključak

Tijekom cijelog razdoblja oružane borbe protiv srbijanske oružane agresije vodila se i diplomatska borba Hrvatske za međunarodno i diplomatsko priznanje. Diplomatske aktivnosti koje su prethodile međunarodnom priznanju bile su zahtjevne, posebice za državu u nastajanju čije je postupke nerijetko diskreditirala dobro uhodana i međunarodno etablirana jugoslavenska diplomacija. Kada se tomu pridoda i početna nesklonost međunarodne zajednice priznavanju osamostaljenja jugoslavenskih republika, jasno je da se Hrvatska nalazila u nezavidnoj situaciji. Svjetske i europske sile nisu se dobro snalazile u jugoslavenskoj političkoj i državnoj krizi, a pojedine države prešutno su, ne čineći ništa, podržavale velikosrpski ekspanzionistički projekt, vjerujući da je opstanak Jugoslavije jamstvo stabilnosti jugoistočne Europe i njihovih interesa u toj regiji. Premda je iz događaja »na terenu« bilo razvidno da je raspad Jugoslavije izvjesna i realna posljedica političke i državne krize koju su izazvali i njome upravljali politički i društveni nositelji recentne velikosrpske politike (okupljeni u srpskim znanstvenim, kulturnim i političkim institucijama i organizacijama), pravovremen, hrabar, odlučan, odgovoran i mudar odgovor svjetske politike i diplomacije uglavnom je izostao. A sve je bilo zapisano i izgovoreno: »Opet smo pred bitkama i u bitkama. One nisu oružane, mada i takve još nisu isključene« — izgovorio je Slobodan Milošević.⁸⁰ U tim okolnostima demokratski put međunarodne afirmacije Hrvatske kao samostalne, suverene i neovisne države nailazio je na brojne prepreke, nerazumijevanja pa i otvorene otpore. Ali, proces je zbog odlučnosti hrvatskoga državnog vrha, hrabrosti hrvatskih branitelja i jasno izražene političke volje hrvatskoga naroda bio nezaustavljiv, dijelom i zbog prijatelja diljem svijeta koji su, koliko je to god bilo moguće, osnaživali i zagovarali hrvatski put u državnu neovisnost.

Brojni ratni zločini, patnje i stradanja Vukovara i Dubrovnika, kao i drugih hrvatskih krajeva i naselja, konačno su pokazali međunarodnoj javnosti da opstanak Jugoslavije više nije moguć. Nakon toga države EZ-a počele su se opredjeljivati u odnosu na bivše jugoslavenske republike, a većina europskih država podržala je pravednu borbu hrvatskoga naroda za slobodu. Najveću pomoć Hrvatskoj pružile su Sveta Stolica, Njemačka i Austrija, čijim je zalaganjem postupno došlo do promjene međunarodnog raspoloženja u korist Hrvatske. Zaključno, može se ustvrditi da je Hrvatska imala sreću što je na čelu Svete Stolice bio papa Ivan Pavao II., koji je imao snagu i odvažnost

⁸⁰ Iz govora Slobodana Miloševića na Gazimestanu (1989.) u prigodi obilježavanja 600. godišnjice Bitke na Kosovu polju.

primijeniti načela međunarodnog prava na konkretnim slučajevima Hrvatske i Slovenije, i koji je poznao narav komunizma kao totalitarnog režima. Papin pritisak bio je odlučujući činitelj kod priznanja Republike Hrvatske.

Potpunu međunarodnu afirmaciju i vrhunac diplomatske borbe za međunarodno i diplomatsko priznanje Republika Hrvatska postigla je 22. svibnja 1992. kada je kao 178. članica aklamacijom primljena u Organizaciju ujedinjenih naroda.

Međunarodno i diplomatsko priznanje dalo je snažan poticaj hrvatskom državnom vodstvu da, prvo vlastitim snagama (vojnim prije svega), a kasnije i uz pomoć europske i svjetske diplomacije uspostavi nadzor nad svojim međunarodno priznatim granicama. U tim je godinama Republika Hrvatska, unatoč stalnim iskušenjima (oslobađanje okupiranih područja, pitanje suradnje s Haškim sudom, politika prema Bosni i Hercegovini i dr.), postupno gradila i jačala svoj međunarodni položaj što je dovelo i do njezine pune međunarodne afirmacije oživotvorene pri ulasku u NATO-savez (2009.) te u Europsku uniju (2013.).

Izvori:

1. HR-Hrvatski memorijalno dokumentacijski centar Domovinskog rata (HMDCCR), Paradržavne i paravojne postrojbe na okupiranom području RH 1990.—1995., 2.

Objavljeni izvori:

1. *Tuđmanov arhiv — Korespondencija predsjednika Republike Hrvatske dr. Franje Tuđmana od 1990. do 1999. godine. Prva knjiga (godine stvaranja i obrane 1990.—1991.)*, Zagreb, Hrvatska sveučilišna naklada — Hrvatski institut za povijest, 2015.

2. *Narodne novine*, 8/1974.

3. *Narodne novine*, 24/1991.

4. *Narodne novine*, 31/1991.

5. *Narodne novine*, 53/1991.

6. *Narodne novine*, 65/1991.

7. *Ratna šteta Republike Hrvatske*, Završno izvješće, Vlada Republike Hrvatske, Državna komisija za popis i procjenu ratne štete, Zagreb, rujan 1999.

8. S. Ioannes Paulus PP. II, *Karol Wojtyła*, 16. X. 1978 — 2. IV. 2005, John Paul II (vatican.va)

Ana Holjevac Turković, Dražen Živić

On Gaining the Independence of the Republic of Croatia and Its International and Diplomatic Affirmation: Between Opposition and Approval

On June 25, 1991, the Croatian Parliament passed the Constitutional Decision on Sovereignty and Independence and passed the Declaration on the Establishment of the Sovereign and Independent Republic of Croatia. In doing so, the Parliament declared and formalized the will of the people and citizens of the Republic of Croatia, which was expressed at a

referendum held five weeks earlier. By adopting these documents, and without the possibility of reaching a new political agreement that would dissolve the Yugoslav state and solve the political crisis, Croatia entered the final phase of its independence-gaining process. However, inner Yugoslav and additional international circumstances and relations did not provide a favourable framework for the Croatian independence. In this process, Croatia had to overcome a number of obstacles, an overall lack of understanding, even resistance. Having understood the pressure of decisive Croatian political leadership and the brutality of the Serbian armed aggression, a number of actors on the international stage gradually built their acceptance of the Croatian decision to leave the SFRY. They saw it as the only rational answer to the Yugoslav crisis and the growing Greater Serbian nationalism and expansionism. Three decades after these historic decisions of the Croatian Parliament, it is now a good time to remember the key national political and international legal acts that have led to the international and diplomatic affirmation, as well as the recognition of the Republic of Croatia. This is an opportunity to highlight the local and international stakeholders who resisted this process, as well as those who supported it.

Key words: *Republic of Croatia, 1991, independence referendum, international and diplomatic recognition*

maths

GRADIVO

Pilarov članak

»Politika u Bosni« (1917.)

Mislav Gabelica

Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, Zagreb

Prilog

Primljeno: 10. kolovoza 2021.

U ovom prilogu donosi se članak koji je Ivo Pilar pisao u Sarajevu u rujnu 1917. godine, a objavio u pet nastavaka od 2. do 6. listopada 1917. u listu frankovačke Stranke prava, zagrebačkoj Hrvatskoj. Pilarov članak nastao je u jeku tzv. deklaracijskog pokreta u hrvatskim zemljama, te se u njemu mogu pratiti odjeci tog pokreta u Bosni i Hercegovini. Osim toga, ovaj se članak može pratiti i kao sastavni dio Pilarove protudeklaracijske akcije, koju je ovaj hrvatski znanstvenik i političar u to vrijeme pokrenuo u Bosni i Hercegovini. Na koncu, ovaj članak pomaže nam riješiti i neke prijevode u hrvatskoj historiografiji, osobito one koji se tiču tadašnjih odnosa Ive Pilara i vrhbosanskog nadbiskupa Josipa Stadlera.

Uvod

Gospodarskom i ratnom iscrpljenošću države te smrću staroga vladara, Franje Josipa I., Austro-Ugarska Monarhija je od konca 1916. godine pod novim vladarom Karlom I. (IV.) poduzimala vanjskopolitičke i unutarnjopolitičke mjere koje su trebale osigurati njezin opstanak. Od unutarnjopolitičkih mjera pojavile su se nakane za reformom dualističkog ustroja Monarhije, koje su se slomile na otporu mađarskih odlučujućih čimbenika u državi, te su sprovedene mjere koje su u austrijskom dijelu Monarhije omogućile liberalizaciju javnoga života. To posljednje uključivalo je pomilovanje političkih osuđenika, ukidanje ratne cenzure te saziv parlamenta austrijskog dijela Monarhije, Carevinskog vijeća, koji se nije sastajao još od ljeta 1914. godine.¹ Suprotno očekivanjima odlučujućih čimbenika u Monarhiji, da će liberalizacijom javnoga života u austrijskom dijelu Monarhije zadržati kontrolu nad političkim procesima u državi, koje će usmjeriti prema učvršćenja političke stabilnosti Monarhije,² liberalizacijom javnoga života otvorena je Pandorina kutija

¹ Pieter M. JUDSON, *Povijest Habsburškog Carstva*, Zagreb, 2018., 456–468; Andrej RAHTEN, *Savezništva i diobe. Razvoj slovensko-hrvatskih političkih odnosa u Habsburškoj Monarhiji 1848.—1918.*, Zagreb, 2008., 209–212; Tomislav JONJIC, *Ivo Pilar: pisac, političar, ideolog (1898—1918.)*, Zagreb, 2020., 655–657.

² Momčilo ZEČEVIĆ, *Slovenska ljudska stranka i jugoslovensko ujedinjenje*, Beograd, 1973., 61–63; Zlatko MATIJEVIĆ, »Reakcije frankovačkih pravaša na Svibanjsku deklaraciju

iz koje su proistekli procesi koji su pripomogli rastakanju Monarhije. Jedan od tih procesa započeo je donošenjem tzv. Svibanjske deklaracije Jugoslavenskog kluba u Carevinskom vijeću³ 30. svibnja 1917. godine,⁴ koja je predstavljala rehabilitaciju jugoslavenske ideje u Monarhiji i početak pokreta koji je za svoj krajnji cilj imao stvaranje jugoslavenske države izvan Monarhije.⁵

Svibanjska deklaracija je »na temelju narodnoga načela i hrvatskoga državnoga prava« zahtijevala »ujedinjenje svih zemalja u monarhiji, u kojima žive Slovenci, Hrvati i Srbi«, koji su »jedan te isti narod«, u jedno samostalno »državno tijelo, pod žezlom Habsburško-lorenske dinastije.«⁶ Tako »pitijski

ciju i njezine promicatelje (1917.—1918.), u: Z. MATIJEVIĆ, *Između sna i jave. Rasprave o hrvatskoj političkoj povijesti 20. stoljeća*, Zagreb, 2016., 80-82; T. JONJIĆ, *Ivo Pilar: pisac, političar, ideolog*, 671.

³ Jugoslavenski klub u Carevinskom vijeću, na čijem se čelu našao zastupnik Slovenske pučke stranke, svećenik Antun Korošec, osnovan je 29. svibnja 1917. Prema Momčilu Zečeviću okupljao je 33 zastupnika: 18 zastupnika Slovenske pučke stranke te četvoricu dalmatinskih i dvojicu istarskih pravaša, koji su do 1914. u Carevinskom vijeću činili Hrvatsko-slovenski klub, zatim sedmoricu dotadašnjih članova Dalmatinskog kluba u Carevinskom vijeću, kojeg su činili petorica zastupnika dalmatinske Hrvatske stranke i dalmatinske Hrvatske pučke napredne stranke, te dvojica dalmatinskih Srba (Dušan Baljak i Božo Vukotić). Na koncu, ovom su klubu pristupila i dvojica slovenskih liberala. Prema M. Zečeviću, svi su članovi Jugoslavenskog kluba potpisali Svibanjsku deklaraciju. M. ZEČEVIĆ, *Slovenska ljudska stranka*, 67-72. Zlatko Matijević poimence navodi 31 člana Jugoslavenskog kluba, koji su 30. 5. 1917. potpisali Deklaraciju, uz napomenu da su ju naknadno potpisala još četvorica zastupnika u Carevinskom vijeću, ali i da dvojica dalmatinskih Srba, Dušan Baljak i Božo Vuković »nisu potpisali Svibanjsku deklaraciju.« Z. MATIJEVIĆ, »Reakcije frankovačkih pravaša na Svibanjsku deklaraciju«, 83.

⁴ Usporedo s Deklaracijom Jugoslavenskog kluba, svoje su državnopravne zahtjeve u Carevinskom vijeću toga dana iznijeli i Ukrajinski klub, Poljski klub te Češki savez. Češki savez tražio je preustroj Monarhije u saveznu državu, pri čemu bi jedna od saveznih jedinica takve države bila češko-slovačka država. Poljski klub tražio je sjedinjenje svih krajeva što ih nastanjuju Poljaci, čime su dopustili i mogućnost da se Galicija odcijepi od Monarhije i priključi nekadašnjem ruskom dijelu Poljske, kojem su Njemačka i Austro-Ugarska Monarhija, proglašavajući na tom području Poljsko Regentstvo, 5. 11. 1916. navijestile državnu samostalnost. Nasuprot tomu, Ukrajinski klub je prosvjedovao protiv mogućeg pripojenja područja istočne Galicije (Cholm, Podolija, Volinska) Poljskom Regentstvu, te tražio ujedinjenje etnički ukrajinskih krajeva Monarhije u posebno upravno područje. A. J. P. TAYLOR, *Habsburška monarhija 1809.—1918.*, Zagreb, 1990., 301-302; »Narodna pitanja u Monarkiji«, *Hrvatska riječ*, 31. 5. 1917., 1; »Slavenske izjave«, *Hrvatska riječ*, 31. 5. 1917., 1.

⁵ Ovakvu ocjenu Svibanjske deklaracije i pokreta koji je iz nje iznikao, vidi u: Zlatko MATIJEVIĆ, »Odjeci Svibanjske deklaracije Jugoslavenskog kluba u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini (1917.—1918. godine)«, *Spomenica Ljube Bobana*, Zagreb, 1996., 245-256.

⁶ Branko PETRANOVIĆ, Momčilo ZEČEVIĆ, *Jugoslavija 1918.—1984. Zbirka dokumenata*, Beograd, 1985., 68-69.

sročen tekst»,⁷ koji je pozivanjem na hrvatsko državno pravo mogao privući pristaše pravaške misli, a pozivanjem na hrvatsko-srpsko-slovensko narodno jedinstvo pristaše jugoslavenske misli, u banskoj Hrvatskoj možda je najbolje odgovarao političkom programu Stjepana Radića i njegove Hrvatske pučke seljačke stranke, koja je tijekom rata prihvaćala pravaški državnopravni program, ali se nije konzekventno tomu odricala načela hrvatsko-srpskog (-slovenskog) narodnog jedinstva.⁸ U srpnju 1917. Radić je oduševljeno pozdravio Svibanjsku deklaraciju, videći u njoj »najsretniju i najpotpuniju formulu našega hrvatskoga, narodnoga, državo-pravnoga, demokratskoga programa«, te »potpuno uspjeli kompromis« između jugoslavenstva i ekskluzivnog hrvatstva. Prema njegovom tumačenju, riječ je bila o programu stvaranja jugoslavenske države unutar Monarhije, koja bi država trebala nositi hrvatska obilježja jer su Hrvatska i Hrvati »ostali državna i narodna matica svih Južnih Slavena u Monarhiji.« Ovaj su položaj među južnim Slavenima Monarhije, prema Radiću, Hrvatska i Hrvati mogli zahvaliti svomu državnom pravu.⁹

U rujnu 1917. godine, primjećujući da pokret nadahnut Svibanjskom deklaracijom, koji se širio hrvatskim zemljama ide u smjeru prešućivanja načela hrvatskoga državnog prava i isticanja isključivo načela hrvatsko-srpsko-slovenskog narodnog jedinstva, Radićevo je oduševljenje Deklaracijom splasnulo,¹⁰ no već u travnju 1918. godine, priključujući se pristašama Deklaracije, Radić je sam prešutio načelo hrvatskoga državnog prava i program svoje stranke postavio isključivo na načelo »narodnog jedinstva Hrvata, Slovenaca i Srba«.¹¹ Ipak u daljnjem političkom radu, prihvaćajući jugoslavenski okvir rješenja hrvatskog pitanja no tražeći (kon)federalni ustroj buduće jugoslavenske države, Radić se nije odrekao hrvatske nacionalne individualnosti ni hrvatske državnosti, barem približno u onom stupnju u kojem je tu državnost htio ostvariti unutar Austro-Ugarske Monarhije.¹²

Pravom duhu Deklaracije, kakav se uobličio tijekom »deklaracijskog pokreta«, pečat su udarile političke stranke i grupe koje su najzdušnije prio-

⁷ Z. MATIJEVIĆ, »Reakcije frankovačkih pravaša na Svibanjsku deklaraciju«, 83.

⁸ Bogdan KRIZMAN, »Stjepan Radić i Hrvatska pučka seljačka stranka u prvom svjetskom ratu«, *Časopis za suvremenu povijest*, god. 2 (1970.), br. 2, 99-166.

⁹ ISTI, *Hrvatska u prvom svjetskom ratu. Hrvatsko-srpski politički odnosi*, Zagreb, 1989., 115-117.

¹⁰ Stjepan RADIĆ, »Hrvatsko državno pravo kao cimer protuslavenskoj srbskoj politici«, *Hrvatska* (Zagreb), 13. rujna 1917., 1; Z. MATIJEVIĆ, »Reakcije frankovačkih pravaša na Svibanjsku deklaraciju«, 94-95.

¹¹ B. KRIZMAN, *Hrvatska u prvom svjetskom ratu*, 163.

¹² Branka BOBAN, *Stjepan Radić u vrijeme Prvoga svjetskog rata*, Zagreb, 2006., 438-439.

nule uz nju kao temelj svoje buduće politike. Dio Hrvatskoga katoličkog pokreta, pod kojim se odvijalo organizirano djelovanje katoličkih laičkih udruga, već je prije rata prihvatio nacionalno načelo hrvatsko-srpsko-slovenskog narodnog jedinstva, no još je neko vrijeme prihvaćao i pravaški državno-pravni program.¹³ Već 1916. godine taj dio organiziranih katolika jasno se opredijelio isključivo za jugoslavenski nacionalno-politički program, definirajući se u opreci prema drugom dijelu Hrvatskoga katoličkog pokreta, koji je ostao na pravaškim stajalištima.¹⁴ Vodeće tijelo toga pokreta, Hrvatski katolički seniorat, uz Deklaraciju je pristao početkom srpnja 1917. godine¹⁵ te je vjerojatno još u rujnu iste godine prihvatio i stajalište o potrebi stvaranja jugoslavenske države izvan okvira Monarhije.¹⁶

Za razliku od tih, projugoslavenski orijentiranih hrvatskih organiziranih katolika, koji su svoja nacionalno-politička stajališta formirana prije donošenja Deklaracije utkali u njezin pravi duh, Starčevićeva stranka prava je svoja nacionalno-politička načela morala prilagoditi Deklaraciji. Prihvaćajući Deklaraciju kao temelj svoje buduće politike, dotad pravaška Starčevićeva stranka prava je u lipnju 1917. godine odbacila svoje ekskluzivno hrvatsko nacionalno načelo te prihvatila načelo »narodnog jedinstva Hrvata, Slovenaca i Srba«,¹⁷ zadržavajući još neko vrijeme i načelo hrvatskoga državnog prava. U ožujku 1918. godine Starčevićeva stranka prava je odbacila ili barem duboko potisnula i to načelo, potpisujući Zagrebačku rezoluciju, u kojoj se, ne spominjući okvir Monarhije, na temelju »narodnog samoodređenja« tražila »nezavisnost i sjedinjenje« »jedinstvenog naroda« Slovenaca, Hrvata i Srba i »teritorija, u kojem u neprekidnom kontinuitetu živi naš jedinstven narod« u »jedinstvenu narodnu državu«, u kojoj će eventualno biti »poštovani državopravni kontinuiteti historičko-političkih teritorija«.¹⁸

Prihvaćajući Deklaraciju, u srpnju 1917. godine, svoja su dotadašnja načela morala mijenjati i dvojica dotadašnjih članova Srpske samostalne stranke (Hrvatsko-srpske koalicije), Srđan Budisavljević i Valerijan Pribićević, koji su pritom odbacili ekskluzivno srpsko nacionalno i nagodbeno političko

¹³ Jure KRIŠTO, *Prešućena povijest. Katolička crkva u hrvatskoj politici 1850.—1918.*, Zagreb, 1994., 312.

¹⁴ Isto, 340-347.

¹⁵ Isto, 353-355.

¹⁶ Z. MATIJEVIĆ, »Reakcije frankovačkih pravaša na Svibanjsku deklaraciju«, 87.

¹⁷ Isto, 84.

¹⁸ B. KRIZMAN, *Hrvatska u prvom svjetskom ratu*, 156. Ovu su rezoluciju uz predstavnike Starčevićeve stranke prava iz banske Hrvatske potpisali i predstavnici grupe oko klerikalnih *Novina* (Seniorat), te disidenti Srpske samostalne stranke (Koalicije) V. Pribićević i S. Budisavljević.

stajalište svoje stranke. U govoru u kojem je najavio istup iz svoje stranke i iz Koalicije zbog pristajanja uz deklaracijski pokret, Budisavljević je Deklaraciju definirao kao zahtjev da se »na temelju narodnog načela, historijskog prava i prava samoopredjeljenja naroda sve zemlje u kojima žive Slovenci, Hrvati i Srbi ujedine u jedno potpuno samostalno, slobodno i nezavisno državno tijelo«. ¹⁹ Primjećuje se da u ovoj definiciji nedostaje okvir Monarhije (»žezlo Habsburško-lorenske dinastije«), odrednice sadržane u Deklaraciji, te da je načelo »hrvatskog državnog prava«, sadržano u Deklaraciji, pretvoreno u nacionalno neutralno »historijsko pravo«, do čega je Starčevićeva stranka prava, kako smo naveli, došla tek u ožujku 1918. godine, potpisujući Zagrebačku rezoluciju. Zbog toga se može zaključiti da su dvojica srpskih disidentata udarila puno jači pečat pravom duhu Deklaracije nego cjelokupna Starčevićeva stranka prava.

Ostatak Hrvatsko-srpske koalicije, koju je u to vrijeme činila Hrvatska uedinjena samostalna stranka (nastala 1910. fuzijom Hrvatske stranke prava i Hrvatske pučke napredne stranke), te Srpska narodna samostalna stranka, prema Deklaraciji se kao vladajuća grupacija ovisna o nagodbenom režimu držao suzdržano, a izvanparlamentarna Srpska narodna radikalna stranka od Deklaracije se ogradila, ostajući na ekskluzivno srpskom nacionalnom programu. ²⁰

Prva, a do Radićevog razočaranja razvojem deklaracijskog pokreta i jedina politička stranka u banskoj Hrvatskoj koja je u Deklaraciji prepoznala nepomirljivost njezinih načela, hrvatskog i jugoslavenskog te opasnost koja od toga prijeti hrvatskom načelu, bila je frankovačka Stranka prava. ²¹ Ta je stranka čvrsto stajala na pravaškom programu iz 1894. godine, prema kojemu se na temelju državnoga prava i narodnoga načela tražilo ujedinjenje hrvatskoga naroda iz Hrvatske, Slavonije i Dalmacije, Rijeke s riječkim kotarom, Međimurja, Bosne, Hercegovine i Istre, u »samostalno državno tijelo« unutar Monarhije, uz mogućnost da se tomu državnom tijelu pridruže i slovenske zemlje. U državnom pravnom smislu je predviđeno da to državno tijelo poslove zajedničke cjelokupnoj Monarhiji (vanjski poslovi, vojni poslovi, zajedničke financije) rješava »ravnopravno kraljevini Ugarskoj, s ostalim zemljama Njegova Veličanstva«, ²² što je bila definicija koja je omogućavala stva-

¹⁹ B. KRIZMAN, *Hrvatska u prvom svjetskom ratu*, 114-115.

²⁰ J. KRIŠTO, *Prešućena povijest*, 358; Z. MATIJEVIĆ, »Reakcije frankovačkih pravaša na Svibanjsku deklaraciju«, 84-85.

²¹ Z. MATIJEVIĆ, »Reakcije frankovačkih pravaša na Svibanjsku deklaraciju«, 86.

²² Stjepan MATKOVIĆ, *Čista stranka prava 1895.—1903.*, Zagreb, 2001., 346.

ranje hrvatske države unutar trijalistički, odnosno federalistički²³ uređene Monarhije, ali i unutar postojećeg dualizma.²⁴

²³ Strogo uzevši, trijalizam bi bio proširenje postojećeg dualizma za još jednu državnu jedinicu, odnosno evolucija, a ne ukidanje postojećeg dualizma. Kako su prema postojećem dualističkom uređenju Monarhije dva njezina dijela bila u realnoj uniji, pri čemu su prema pravnoj teoriji ti dijelovi bili suverene države dok njihova unija nije bila državom, tako bi i nova, treća državna jedinica Monarhije bila suverena država u realnoj uniji s druge dvije suverene države Monarhije. S druge strane, prema istoj teoriji, federalne jedinice federativne države ne bi bile suverene države, nego bi to bila njihova federacija s obzirom na to da ona ima neposredno pravo odlučivanja (u bilo kojem državnom poslu) na području svojih federalnih jedinica. O tomu vidi: Jovan STEFANOVIĆ, *Ustavno pravo FNR Jugoslavije i komparativno*, knjiga I., Zagreb, 1956., 296-302. Međutim u praksi, u planovima onih odlučujućih čimbenika u Monarhiji koji su računali s mogućnošću trijalističkog preuređenja Monarhije, ovaj trijalizam je jačanjem centralnih institucija zamišljan kao federacija triju federalnih jedinica. Mada ni u literaturi niti u izvorima nisam naišao na podatak koji bi me posve uvjerio da su frankovci svoj trijalizam zamišljali kao federaciju triju federalnih jedinica, pri čemu bi jedna od njih bila hrvatska, vrlo je vjerojatno da su svoje trijalističke planove prilagođavali planovima navedenih odlučujućih čimbenika u Monarhiji, na koje su se oslanjali, te imali na umu federaciju a ne realnu uniju triju jedinica Monarhije. Stjepan Matković piše da su frankovci u početku (od 1895.) u većoj mjeri zastupali federalističko rješenje, dok su se trijalističkom priklonili «nakon Riječke rezolucije i u predaneksijsko doba», (1906.—1908.). Pritom da se federalističko rješenje frankovaca temeljilo na povijesno potvrđenim državnim individualitetima, te da su se uz hrvatsku, ugarsku i austrijsku državu (federalnu jedinicu), unutar Monarhije trebale ustrojiti i češka i poljska država (federalna jedinica). Prema Stjepanu Matkoviću, frankovački kasniji trijalizam za njih je bila tek forma koja je «zadovoljavala interes ujedinjavanja hrvatskih teritorija bez obzira na stupanj uređenja odnosa prema centralnim vlastima u Beču.» S. MATKOVIĆ, *Čista stranka prava*, 49-51. To bi značilo da su frankovci u pogledu stupnja hrvatske državnosti tek u predaneksijsko doba, kada su prigrlili trijalizam, postali spremni ili odstupiti od programskog ideala i priznati još neki posao kao zajednički cjelokupnoj Monarhiji, koji bi učvrstio njezino jedinstvo ili u istu svrhu promijeniti način rješavanja zajedničkih poslova, koji se u dualizmu rješavao putem delegacija austrijskog i ugarsko-hrvatskog Sabora. Kako sam napomenuo, ja u to, barem što se tiče njihovog trijalizma, nisam posve uvjeren, no takve su nakane pokazivali baš onda kada su se izričito zalagali za federalizam, a ne trijalizam. Tako je Fran Milobar 1908., u vrijeme kada doduše još nije pristupio frankovcima ali im je bio blizak, sastavio nacrt preuređenja Monarhije prema kojemu se u svrhu jačanja jedinstva Monarhije i suzbijanja mađarskih separatističkih težnji prvo trebala stvoriti hrvatska država kao treća jedinica unutar Monarhije, odnosno trijalizam, kojeg će s vremenom zamijeniti federalizam «historijskih individualnosti» (a ne «nacionaliteta»). Države unutar takvog federalizma «ne smiju imati takve povlastice u odnosu na zajedničke poslove kakve na primjer danas ima Ugarska», nego «uz što veću autonomiju zemaljskih poslova stroga centralizacija zajedničkih poslova.» S. MATKOVIĆ, «Prijedlog Frana Milobara o preuređenju Austro-Ugarske s početka 20. stoljeća», u: *Izabrani portreti pravaša: prilozi hrvatskoj političkoj povijesti*, Zagreb, 2011., 153.

²⁴ Frankovačko dualističko rješenje predviđalo je da se ujedinjena hrvatska država stvori unutar Zemalja ugarske krune te da s Ugarskom dijeli samo one poslove koji su zajednički cjelokupnoj Monarhiji, a koje bi hrvatska i ugarska država obavljale kao jedna državna cjelina. Taj koncept se u frankovaca javio u isto vrijeme kada i trijalistički (1905.—1908.), te je predstavljao alternativu trijalističkom rješenju, odnosno etapu do postizanja punog trijalizma. Ponovo se izraziti je javlja uoči rata (1913.—1914.). Mislav

U agitaciji za ostvarenje političkih zahtjeva postavljenih u Svibanjskoj deklaraciji, članovi Jugoslavenkog kluba posebnu su pozornost posvećivali Bosni i Hercegovini, a i projugoslavenski orijentirani hrvatski katolički krugovi smatrali su, da je Bosna i Hercegovina mjesto, gdje ideja hrvatsko-srpskog (-slovenskog) narodnog jedinstva polaže svoj ispit zrelosti.²⁵ Kao i u banskoj Hrvatskoj, gdje su uz Deklaraciju i deklaracijski pokret pristala tek dvojica srpskih političara, i u Bosni i Hercegovini su uz Deklaraciju pristali uglavnom samo Hrvati, te se samo među njima razvio sukob između njezinih pristaša i protivnika. Svibanjsku deklaraciju, naime, nisu prihvatili ni bosansko-hercegovački muslimani,²⁶ ni bosansko-hercegovački Srbi,²⁷ koji su između ostaloga računali na aktualne planove Mađara o pripojenju Bosne i Hercegovine kao posebnog tijela ugarskom dijelu Monarhije.²⁸

Ovdje donesen Pilarov članak, koji je napisao pod pseudonimom *Spectator Bosnensis*,²⁹ ima informativnu (historiografsku) vrijednost jer progovara upravo o odjecima Svibanjske deklaracije u Bosni i Hercegovini, pa i Pilar u njegovu uvodu navodi da je svrha članka obavijestiti javnost o aktualnim političkim prilikama u Bosni i Hercegovini koje je autor kao znalac bosanskih prilika pozorno »posmotrio«.³⁰ Budući da je članak objavljen u frankovačkom listu *Hrvatska*, koji je izlazio u Zagrebu, slijedilo bi da je Pilarova namjera bila obavijestiti (frankovačku) javnost u banskoj Hrvatskoj o prilikama u Bosni. No, čini se da članak nije bio prvenstveno namijenjen javnosti u banskoj Hrvatskoj, nego hrvatskoj javnosti u Bosni i Hercegovini. Naime taj članak, pisan u rujnu a objavljen u pet nastavaka od 2. do 6. listopada

GABELICA, »Ideološke razlike između milinovačkih i frankovačkih pravaša uoči Prvog svjetskog rata (1908.—1914.)«, u: *Pravaštvo u hrvatskome političkom i kulturnom životu u sučelju dvaju stoljeća*, Zagreb, 2013., 284-293.

²⁵ Z. MATIJEVIĆ, »Reakcije frankovačkih pravaša na Svibanjsku deklaraciju«, 89.

²⁶ Husnija KAMBEROVIĆ, »Bošnjaci i stvaranje jugoslavenske države«, u: *Godina 1918. Prethodnice, zbivanja, posljedice*, Zagreb, 2010.

²⁷ Z. MATIJEVIĆ, »Odjeci Svibanjske deklaracije Jugoslavenkog kluba«, 249.

²⁸ Zoran GRIJAK, *Politička djelatnost vrhbosanskog nadbiskupa Josipa Stadlera*, Zagreb, 2001., 535-538; T. JONJIĆ, *Ivo Pilar: pisac, političar, ideolog*, 729-730.

²⁹ Da se iza toga pseudonima krije Ivo Pilar, vidi u: T. JONJIĆ, *Ivo Pilar: pisac, političar, ideolog*, 68.

³⁰ Otud i značenje pseudonima *Spectator Bosnensis*: Bosanski promatrač. Taj Pilarov pseudonim pomalo podsjeća na nadimak britanskog (škotskog) publicista i povjesničara Roberta W. Seton-Watsona: *Scotus Viator* (Škotski putnik), pod kojim je Seton-Watson početkom 20. stoljeća objavljivao članke o Austro-Ugarskoj Monarhiji u listu *The Spectator*. Inače, prema nekim autorima Pilarovo kapitalno djelo, *Južnoslavensko pitanje*, bilo je potaknuto ranije objavljenim Seton-Watsonovim djelom, *Južnoslavensko pitanje u Habsburškome carstvu*, koje mišljenje Tomislav Jonjić dovodi u pitanje. O tomu: T. JONJIĆ, *Ivo Pilar: pisac, političar, ideolog*, 605-606.

1917. godine, u kojem Pilar oštro kritizira deklaracijski pokret u Bosni i Hercegovini te iznosi vlastito viđenje rješenja južnoslavenskog pitanja, u hrvatskom smislu, prema mišljenju hrvatske historiografije bio je dio Pilarove šire akcije kojom je Pilar, koji je među rijetkima u Bosni i Hercegovini rano shvatio pravi domašaj deklaracijskog pokreta, nastojao okupiti i mobilizirati postojeće te pridobiti nove istomišljenike u Bosni i Hercegovini, prvenstveno vrhbosanskog nadbiskupa Josipa Stadlera, s kojima se mislio oduprijeti naglo bujajućem jugoslavenskom pokretu među Hrvatima u Bosni i Hercegovini.³¹ Zbog toga razlog njegovu objavljivanju u zagrebačkom listu treba tražiti u njegovu sadržaju, koji nije bio poćudan bosansko-hercegovačkoj javnosti bližemu, sarajevskom *Hrvatskom dnevniku*, listu vrhbosanske nadbiskupije, koji je u to vrijeme podupirao deklaracijski pokret.³² To ne bi bilo prvi put da se Pilar, koji nije ni izvorno ni po svojem kasnijem političkom opredjeljenju bio pravaš (frankovac),³³ na svom političkom putu »susretne« s frankovcima, koji su od svih hrvatskih političkih stranaka jedini imali sluha za njegov program sjedinjenja Bosne i Hercegovine s banskom Hrvatskom u hrvatsku državu u okviru Monarhije.³⁴

Navedeno određenje svrhe ovoga članka kao čimbenika akcije za mobilizaciju hrvatske javnosti u Bosni i Hercegovini protiv deklaracijskog, jugoslavenskog pokreta otvara pitanje odnosa vrhbosanskog nadbiskupa Josipa Stadlera prema tom pokretu. Još u to vrijeme, 1917. godine, nadbiskup Stadler i njegov politički krug, sastavljen od nekadašnjih članova Hrvatske katoličke udruge, smatrani su odvjerkom frankovačke stranke u Bosni i Hercegovini.³⁵ Između ostaloga i zbog toga dio hrvatske historiografije smatra da su Stadler i njegov politički krug od samog početka odbacili Svibanjsku deklaraciju, pronikavši da bi njezina južnoslavenska sastavnica mogla nadvladati hrvatsku.³⁶ Međutim točnijom se čini ocjena da nadbiskup Stadler u prvo vrijeme nije shvatio domašaje Svibanjske deklaracije, vidjevši u njoj inačicu pravaškog trijalizma, te da ju je definitivno odbacio tek u studenom 1917. godine, objavivši protudeklaracijsku Izjavu, koju je vjerojatno priredio

³¹ T. JONJIĆ, *Ivo Pilar: pisac, političar, ideolog*, 81, 697-698.

³² Z. MATIJEVIĆ, »Reakcije frankovačkih pravaša na Svibanjsku deklaraciju«, 89.

³³ S. MATKOVIĆ, »Je li Ivo Pilar bio pravaš?«, *Pravaštvo u hrvatskome političkom i kulturnom životu u sućelju dvaju stoljeća*, 387-427.

³⁴ T. JONJIĆ, *Ivo Pilar: pisac, političar, ideolog*, 233-255.

³⁵ Isto, 702.

³⁶ Zoran GRIJAK, »O okolnostima osnutka i djelovanju Kluba Starčevićeve hrvatske čiste stranke prava u Sarajevu«, *ZR Pravaštvo u hrvatskome političkom i kulturnom životu u sućelju dvaju stoljeća*, Zagreb, 2013., 200.-203.; ISTI, *Politička djelatnost vrhbosanskog nadbiskupa Josipa Stadlera*, 540-541.

Ivo Pilar. Tek nakon objavljivanja Izjave, Stadlera su napustili jugoslavenski orijentirani članovi njegova političkog kruga, a iz lista vrhbosanske nadbiskupije, *Hrvatskog dnevnika*, istupilo je uredništvo koje je list do tada uređivalo u deklaracijskom duhu.³⁷ To je bio vrhunac navedene Pilarove akcije i kratkotrajna, Pirova pobjeda hrvatske državotvorne misli u Bosni i Hercegovini. Iako formalno nije bio postavljen za novog urednika *Hrvatskog dnevnika*, Pilar je narednih nekoliko mjeseci nesumnjivo davao ton novom smjeru pisanju ovoga lista, koji se u tom razdoblju zalagao za hrvatsko rješenje južnoslavenskog pitanja.³⁸

Također, navedeno određenje svrhe ovoga članka otvara i pitanje odnosa nadbiskupa Stadlera i Ive Pilara, nekadašnjih političkih protivnika. Njihov sukob odvijao se unutar sukoba vođenog između većine hrvatskog (liberalnog) građanstva u Bosni i Hercegovini u savezu s bosansko-hercegovačkim franjevcima, koji su bili okupljeni u Hrvatskoj narodnoj zajednici (HNZ), organizaciji kojoj je pripadao i Ivo Pilar, sa svjetovnim katoličkim svećentvom u Bosni i Hercegovini i manjim dijelom hrvatskog bosansko-hercegovačkog građanstva, jedno vrijeme okupljenih u Hrvatskoj katoličkoj udruzi (HKU) na čelu s nadbiskupom Stadlerom. Nedvojbeno je da se taj sukob nije vodio s državotvornih pozicija, jer su i jedni i drugi, polazeći od narodnog i državnog prava, Bosnu i Hercegovinu držali hrvatskom zemljom i težili njezinom sjedinjenju s banskom Hrvatskom u hrvatsku državu unutar Monarhije, nego isključivo sa svjetonazorskih pozicija. Dok su prvi smatrali da se Hrvati katolici u Bosni i Hercegovini trebaju politički organizirati pod vodstvom laičke inteligencije, na interkonfesionalnoj osnovi, čime bi se između ostaloga omogućio pristup i Hrvatima muslimanima u tu organizaciju, drugi su smatrali da bi se Hrvati (i nehrvati) katolici trebali organizirati u konfesionalnoj, katoličkoj organizaciji pod vodstvom katoličke hijerarhije u Bosni i Hercegovini, te da bi samo u pitanjima koja se ne tiču vjersko-kulturnog identiteta mogli surađivati s već postojećim organizacijama bosansko-hercegovačkih muslimana, kojima inače nije negirano hrvatsko porijeklo.³⁹

³⁷ Frankovački pravaši su pozdravili Stadlerovu Izjavu, te smjenu u uredništvu *Hrvatskog dnevnika*, ističući da su »s tugom motrili kako od nekog vremena i Hrvatski dnevnik plovi jugoslavenskom strujom«. Z. GRIJAK, *Politička djelatnost vrhbosanskog nadbiskupa Josipa Stadlera*, 406.

³⁸ T. JONJIC, *Ivo Pilar: pisac, političar, ideolog*, 677-721.

³⁹ Oko toga postoji sitno neslaganje u hrvatskoj historiografiji, koje se najviše tiče različitog razumijevanja politike. Tako Tomislav Jonjić smatra da se spor vodio »oko vodstva« bosansko-hercegovačkih Hrvata, sam stavljajući tu sintagmu pod navodnike i napominjući da pritom ne misli samo na spor oko formalnog vodstva, odnosno tko će voditi bosansko-hercegovačke Hrvate, nego i na s tim povezan smjer ideološkog obli-

Sukob je s različitim intenzitetom trajao od 1906. do rujna 1911. godine kada je započeta, odnosno do lipnja 1912. godine kada je dovršena fuzija HNZ-a i HKU-a. Iako je njome HKU prestao postojati, fuzija je predstavljala kapitulaciju HNZ-a pred nadbiskupom Stadlerom jer je omogućena promjenom pravila HNZ-a, kojom se HNZ odredio kao konfesionalna, katolička stranka, koja će se voditi u dogovoru s katoličkim episkopatom.⁴⁰

Otprilike u to doba započinje Pilarovo distanciranje od HNZ-a. Prema Zoranu Grijaku, Pilar se 1912. godine distancirao od HNZ-a i priklonio nadbiskupu Stadleru, nezadovoljan politikom bosansko-hercegovačkih muslimana, koji su te godine u bosansko-hercegovačkom Saboru podržali srpske zastupnike u osudi hrvatskih nastojanja za ujedinjenje Bosne i Hercegovine s Hrvatskom i zajedno se sa Srbima izjasnili za autonomnu Bosnu i Hercegovinu.⁴¹ Ova tvrdnja sugerira da se Pilar priklonio Stadleru uvidjevši da je politika HNZ-a prema muslimanima bila pogrešna. No, budući da se početkom te iste godine i HNZ konačno »priklonio«⁴² Stadleru (što je bio kraj procesa započetog ranije), pri čemu je prihvatio Stadlerova svjetonazorska načela, koja su onemogućivala zajedničko hrvatsko-muslimansko organiziranje, nije jasno zašto bi se Pilar priklanjajući se Stadleru trebao distancirati od HNZ-a. Slijedom svoje tvrdnje isti autor smatra da je Pilar već početkom rata bio dio Stadlerova političkog kruga,⁴³ a kao njihovu prvu zajedničku akciju, koja da potvrđuje njihovu suradnju, spominje Stadlerovu promemoriju papi Benediktu XV. iz siječnja 1915. godine, kojom je nadbiskup apelirao na papin zagovor neutralnosti Italije u Svjetskom ratu, a koju je inicirao i prema svemu sudeći priredio Ivo Pilar.⁴³

kovanja društvenog života bosansko-hercegovačkih Hrvata. T. JONJIĆ, *Ivo Pilar: pisac, političar, ideolog*, 383. Jonjić time sugerira da ako hoćeš provesti neku politiku, prvo moraš doći u priliku provesti je, odnosno doći u vodstvo (na vlast). S druge strane Zoran Grijak, kojemu je borba za vodstvo vjerojatno suviše banalna i nedostojna nadbiskupa Stadlera, izričito odbacuje mogućnost da se spor između HNZ-a i Stadlera mogao voditi i oko vodstva bosansko-hercegovačkih Hrvata. Z. GRIJAK, *Politička djelatnost vrhbosanskog nadbiskupa Josipa Stadlera*, 467-468.

⁴⁰ T. JONJIĆ, *Ivo Pilar: pisac, političar, ideolog*, 539-551.

⁴¹ Z. GRIJAK, *Politička djelatnost vrhbosanskog nadbiskupa Josipa Stadlera*, 536. Na drugom mjestu Grijak piše da su Pilara, također 1912., na pristajanje uz politička stajališta nadbiskupa Stadlera »uputili«⁴² nastupi srpskih zastupnika s protuhrvatskih stajališta. Isto, 492.

⁴² Z. GRIJAK, »O okolnostima osnutka i djelovanju Kluba Starčevićeve hrvatske čiste stranke prava«, 176, 181.

⁴³ Z. GRIJAK, »Ivo Pilar i Stadlerova promemorija papi Benediktu XV., g. 1915.«, *Godišnjak Pilar*, svezak prvi, Zagreb, 2001., 103-109.

Tomislav Jonjić odbacuje Grijakove tvrdnje te smatra da se Ivo Pilar počeo distancirati od HNZ-a već od druge polovice 1910. godine, nakon čega se privremeno politički pasivizirao, ostajući članom HNZ-a (od 1914. godine i njegovim potpredsjednikom) sve do raspada Monarhije. Kao razloge Pilarova privremenog pasiviziranja, prekinutog izbijanjem rata, Jonjić spominje s jedne strane svjetonazorsku kapitulaciju HNZ-a pred nadbiskupom Stadlerom, koja da se spremala već od konca 1909. godine, te jačanje projugoslavenske struje unutar HNZ-a u tom vremenu. Jonjić ističe da Pilar tijekom svoje pasivizacije nije surađivao s nadbiskupom Stadlerom, nego da je tada, kao i tijekom rata kada je ovu suradnju ostvario, zadržao jednak kritički odnos prema Stadleru, koji je imao i ranije.⁴⁴ Jonjić početak Pilarove »ozbiljne suradnje« s nadbiskupom Stadlerom pomiče kasnije, na travanj ili rujn 1916. godine, a njihovu suradnju u vezi promemorije Benediktu XV. iz siječnja 1915. godine određuje kao taktičku suradnju dvojice »suparnika, koji su se uzajamno uvažavali.«⁴⁵ Kako smo napomenuli ranije, ova »ozbiljna suradnja« između njih dvojice konačno je ostvarena koncem 1917. godine, kada je Pilar nakon Stadlerove protudeklaracijske Izjave nakratko postao ključnim čimbenikom u kreiranju političkog pravca *Hrvatskog dnevnika*.

Jonjić argumente za svoje tvrdnje između ostaloga nalazi i u ovdje iznesenom Pilarovom članku (2. nastavak članka, 3. X. 1917.), gdje Pilar, pišući o sebi u trećem licu, navodi da se politički pasivizirao 1911. godine jer nije bio »sporazuman sa smjerom hrvatske politike u Bosni« (dakle ne sa smjerom muslimanske politike), da je njegovo zbliženje sa Stadlerom (»osobno zbliženje ovih dvaju negdašnjih protivnika«) počelo »u jesen 1916.«, no da ni u kolovožu 1917. godine, kada je sa Stadlerovim pouzdanikom Josipom Vancašem vladaru predstavio Stadlerovu *Spomenicu o južnoslavenskom pitanju*, još uvijek nije važio za »političkog istomišljenika nadbiskupovog«. Na temelju svih Jonjićevih promišljanja prije bismo mogli zaključiti da je koncem 1917. godine Stadler postao Pilarovim istomišljenikom, nego što je bilo obratno.

⁴⁴ T. JONJIĆ, *Ivo Pilar: pisac, političar, ideolog*, 72-73, 501, 559-560.

⁴⁵ Isto, 599-604. Treba napomenuti da je Pilar u siječnju 1915. u vezi s apelom papi Benediktu XV. stupio u isti odnos i sa zagrebačkim nadbiskupom Antunom Bauerom, kojega je potaknuo na sastavljanje slične promemorije i priredio mu materijal za nju, kao i za sarajevskog nadbiskupa Stadlera. Kao što je poznato, nadbiskup Bauer je kao simpatizer Hrvatsko-srpske koalicije bio politički protivnik nadbiskupa Stadlera, a zbog istog razloga morao je biti i politički protivnik Pilaru. Zato se iz Pilarove suradnje s Bauerom, kao ni iz suradnje sa Stadlerom iz siječnja 1915. ne bi smjelo a priori izvoditi, da se radilo o suradnji istomišljenika.

U navedenoj akciji, kojom je nastojao mobilizirati hrvatsku javnost u Bosni i Hercegovini i stvoriti branu pred nadirućim jugoslavenskim pokretom, Pilar je našao podršku u zemaljskom poglavaru Bosne i Hercegovine, generalu Stjepanu pl. Sarkotiću. Prema Tomislavu Jonjiću, Sarkotić je u to vrijeme u znatnoj mjeri dijelio političke poglede bliske Pilaru, pri čemu Jonjić ne može sa sigurnošću reći je li Sarkotić »bio Pilarov pokrovitelj u punom značenju te riječi, ili je tek u jednom razdoblju došlo do njihove suradnje, pa i simbioze«.⁴⁶ U tom kontekstu valja primijetiti da je Pilar navodno identična zapažanja, koja su kako ćemo vidjeti bila sadržana u ovom njegovom članku napisanom u rujnu 1917. godine (a koji je kako smo rekli bio dio njegove navedene protujugoslavenske akcije), otprilike u isto vrijeme (u rujnu 1917.) usmeno priopćio Sarkotiću (o navodnom Dimovićevom planu da postane srpski politički vođa u BiH, o Dimovićevom planu da uz pomoć Jugoslavenskog kluba u Carevinskom vijeću i Hrvatsko-srpske koalicije u Zagrebu izazove pad postojeće bosanske vlade i uvođenje parlamentarne vlade, kojoj bi se na čelu nalazili Dimović i Sunarić, o prirodi Dimovićevih i Sunarićevih odnosa, o Dimovićevom problemu da se kao »kuferaš« nametne bosanskim Srbima).⁴⁷ Ako je to tako, a ako pođemo od toga da je ovaj Pilarov članak, odnosno njegov sadržaj, bio dio akcije kojom se u Bosni i Hercegovini pokušalo stvoriti protujugoslavensku frontu, onda bismo mogli zaključiti da je Ivo Pilar bio njezin inicijator, a da je Sarkotić bio jedan od onih koje je Pilar njome želio okupiti kao branu nadirućem jugoslavenskom pokretu u Bosni i Hercegovini.

Na strateškoj razini, prema Jonjiću, Pilara i Sarkotića povezivali su otpor politici Svibanjske deklaracije, otklanjanje bilo kakvog saveza sa Srbijom i Crnom Gorom te težnja za ujedinjenjem hrvatskih zemalja unutar Monarhije, a na taktičkoj protivljenje sazivanju bosansko-hercegovačkog Sabora te otklanjanje bilo kakvog rješenja položaja Bosne i Hercegovine u mađarskom smi-

⁴⁶ Isto, 82.

⁴⁷ Z. GRIJAK, »O okolnostima osnutka i djelovanju Kluba Starčevićeve hrvatske čiste stranke prava«, 228. Riječ je o Pilarovu sastanku sa Sarkotićem, održanom 3. rujna 1917., o čijem je sadržaju Sarkotić sljedećeg dana izvijestio svoga pretpostavljenoga, zajedničkog ministra financija Istvána Buriána. U izvješću Sarkotić iznosi navedena zapažanja, koja mu je tom prilikom Pilar navodno »otkrio«. Naravno, postoji mogućnost da je Sarkotić u izvješću lagao ministru financija, te da mu je vlastita zapažanja predstavio kao Pilarova, odnosno da je Sarkotić na ovom sastanku instruirao Pilara, koji je, kako ćemo vidjeti, ovaj svoj članak pisao kasnije, sredinom rujna 1917. U tom slučaju Sarkotića bismo mogli označiti inicijatorom navedene akcije, kojoj je ovaj Pilarov članak bio dio, a Pilara izvršiteljem. Naime, Burián je bio Mađar, a Mađari su bili neskloni hrvatskoj politici u BiH, te bi se Burián zasigurno protivio da zemaljski poglavar BiH stoji na čelu eminentno hrvatske akcije u BiH.

slu.⁴⁸ Ovo posljednje potrebno je detaljnije razjasniti, jer se u to vrijeme Pilarovi i Sarkotićevi pogledi na rješenje položaja Bosne i Hercegovini, pa i položaja hrvatske državne jedinice unutar Monarhije, nisu potpuno podudarali, pri čemu su Sarkotićevi pogledi bili bliži mađarskim pogledima.

Kako je već navedeno, Mađari su u to vrijeme tražili priključenje Bosne i Hercegovine ugarskom dijelu Monarhije, kao posebnog tijela. U isto vrijeme Mađari su tražili i priključenje Dalmacije ugarskom dijelu Monarhije, dopuštajući mogućnost da se Dalmacija u tom slučaju pripoji banskoj Hrvatskoj na temelju Hrvatsko-ugarske nagodbe.⁴⁹ Još u lipnju 1917. godine Sarkotić je predlagao vladaru da se Dalmacija pripoji banskoj Hrvatskoj unutar ugarskog dijela Monarhije, a da položaj Bosne i Hercegovine privremeno ostane nepromijenjen, dok se ne steknu uvjeti za njezino priključenje hrvatskoj državnoj jedinici unutar ugarskog dijela Monarhije.⁵⁰ Ubrzo nakon toga, a najkasnije do ožujka 1918. godine, Sarkotić je pristao na kompromis s mađarskim rješenjem, te je predlagao da se Dalmacija stvarno, a Bosna i Hercegovina virtualno, pripoji banskoj Hrvatskoj (dakle da se BiH pripoji ugarskom dijelu Monarhije na temelju hrvatskoga državnog prava — op. M. G.), pri čemu bi Bosna i Hercegovina uživala status posebnog tijela unutar ugarskog dijela Monarhije dok se ne steknu uvjeti za njezino priključenje hrvatskoj državnoj jedinici unutar ugarskog dijela Monarhije.⁵¹ Prethodno bi hrvatska državna jedinica unutar ugarskog dijela Monarhije dobila veći stupanj autonomije (državnosti) nego što ga je na temelju Nagodbe uživala banska Hrvatska.⁵²

Poput Sarkotića i Pilar je u to vrijeme polazio od uvjerenja o nepromjenjivosti postojećeg uređenja Monarhije i potrebe prilagodbe hrvatskoga rješenja toj stvarnosti, no to je činio u drukčijoj formi. U ovdje iznesenom Pilarovom članku spominje se njegova *Promemorija* (*Promemoria über die Lösung der südslavischen Frage*), spis koji je kao Stadlerov izaslanik samostalno predstavio vladaru prilikom audijencije 17. kolovoza 1917. godine, a koja sadrži njegove poglede na rješenje hrvatskoga pitanja kakve je zauzimao od proljeća 1916. pa najkasnije do početka 1918. godine. U tom spisu predviđa se ujedinjenje Hrvatske, Slavonije, Dalmacije te Bosne i Hercegovine

⁴⁸ T. JONJIĆ, *Ivo Pilar: pisac, političar, ideolog*, 730.

⁴⁹ Isto, 729.

⁵⁰ Andrej RAHTEN, *Savezništva i diobe. Razvoj slovensko-hrvatskih političkih odnosa u Habsburškoj Monarhiji 1848.—1918.*, Zagreb, 2008., 221.

⁵¹ L. ĐAKOVIĆ, *Položaj Bosne i Hercegovine u austrougarskim koncepcijama rješenja jugoslovenskog pitanja 1914.—1918.*, Tuzla, 1981., 162-163.

⁵² B. KRIZMAN, *Hrvatska u prvom svjetskom ratu*, 245-251.

(dakle bez Istre) u »jedno jedinstveno upravno područje« koje bi bilo »nerazdruživo povezano« s objema državama Monarhije, »kao zajedničko područje nalik današnjem položaju BiH«. To bi »upravno područje« uživalo potpunu autonomiju, osim u onim poslovima koji su prema Austro-ugarskoj nagodbi određeni kao zajednički poslovi čitave Monarhije (vanjski i vojni poslovi te zajedničke financije — op. M. G.). Na čelu tog »upravnog područja« bio bi jedan član carske kuće, koji bi bio imenovan »hercegom Hrvatske«, a koji bi imenovao »odgovorno ministarstvo« (hrvatskom Saboru — op. M. G.) na čelu s banom. Kondominij dviju država Monarhije nad tim »upravnim područjem« ostvarivao bi se pravom veta protiv zakona tog »upravnog područja«, koje bi pravo imalo »suspenzivni« (dakle odgađajući, a ne poništavajući — op. M. G.) karakter. To bi »upravno područje« sudjelovalo u vijećanju o zajedničkim poslovima, i to na način da svoje delegate šalje u delegacije obiju država Monarhije. Kako bi se privoljeli Mađari uz ovaj nacrt, Pilar je predvidio da sporno područje Rijeke i riječkog kotara postane sastavnim dijelom Ugarske.⁵³

Bez obzira na to što je Pilar početkom 1918. godine napustio planove o rješenju hrvatskog pitanja unutar austro-ugarskog kondominija i nakratko se priklonio stvaranju hrvatske države unutar ugarskog dijela Monarhije,⁵⁴ dakle došao na Sarkotičeve (ali i u određenom razdoblju i na frankovačke) pozicije, ovi njegovi jedinstveni planovi o načinu rješenja hrvatskoga pitanja odaju, da nije bio tek lutka na Sarkotičevu koncu, nego samostalan političar, koji je za vlastite političke planove sam birao svoje saveznike.

U vrijeme odvijanja ove akcije, koja je rezultirala »Stadlerovom« protudeklaracijskom Izjavom i Pilarovim preuzimanjem *Hrvatskoga dnevnika*, Pilar, okrenut Bosni i Hercegovini, nije ostvario tješnje veze s frankovačkom Strankom prava. Tješnju suradnju s frankovcima ostvario je tek nakon toga, početkom 1918. godine, kada frankovci u Zagrebu pokreću časopis *Kroatische Rundschau*, kojem je svrha bila obavještavati europsku javnost o hrvatskim pogledima na južnoslavensku stvarnost, a u kojem je surađivao i Pilar.⁵⁵ Od tog vremena uspostavljena je zajednička frankovačko-pilar-(sarkotić)-stadlerovska protujugoslavenska fronta, a u narednom razdoblju Pilar se uz Stadlera odlučujućim čimbenicima u Monarhiji predstavljao kao »pouzdanik« Stranke prava u Bosni i Hercegovini.⁵⁶

⁵³ T. JONJIC, *Ivo Pilar: pisac, političar, ideolog*, 661-664, 688-693. Njemački tekst ovog spisa vidi u: Zoran GRIJAK, »Dva dokumenta iz godine 1917.«, *Godišnjak Pilar*, svezak drugi, Zagreb, 2002., 178-184.

⁵⁴ T. JONJIC, *Ivo Pilar: pisac, političar, ideolog*, 734.

⁵⁵ Isto, 723-724.

⁵⁶ S. MATKOVIĆ, »Je li Ivo Pilar bio pravaš?«, 403.

U to vrijeme Pilar je već napustio svoje planove o »bosnifikaciji« Hrvatske, odnosno o rješenju hrvatskoga pitanja unutar austrougarskog kondominija, pa je zanimljivo vidjeti kako su na te planove gledali frankovci. Prema jednoj tvrdnji, frankovci su kritizirali Pilarovu ideju »o kondominiju, što je za pravaše bilo neusklađeno s njihovim programom«. ⁵⁷ Međutim zaboravlja se da je još neposredno nakon aneksije Bosne i Hercegovine tadašnji frankovački čelnik, Josip Frank, vojnim čimbenicima u Monarhiji predlagao upravo to, da se banska Hrvatska pripoji Bosni i Hercegovini kao samostalnom području unutar dualistički ustrojene Monarhije. ⁵⁸ Osim toga frankovci su reagirali i na dio Pilarove *Promemorije* u kojem se predviđalo prepuštanje Rijeke i riječkog kotara Ugarskoj. ⁵⁹ Na koncu, Pilar je očito bio svjestan da bi nespominjanje Istre moglo izazvati frankovačku reakciju, pa je na stranica-ma *Hrvatske* dao objaviti alternativnu verziju svoje *Promemorije*, u kojoj se nalazila opaska da računa i s mogućnošću da hrvatskom »upravnom području« budu pripojene i Istra i Kranjska, no kako to ne zahtijeva bezuvjetno, ali da bezuvjetno traži pripajanje kvarnerskih (istarskih) otoka: Krka, Cresa i Lošinja. ⁶⁰

Teritorijalni problem općenito je bilo jedno od temeljnih pitanja Prvoga svjetskoga rata i različitih ratnih ciljeva pojedinih država i nacija, ⁶¹ a u hrvatskoj politici to se pitanje (prividno) pojavilo i u obliku dvojbe, koja je posebno izbila na vidjelo koncem 1918. godine, kada se Hrvatima nakon slo-ma Monarhije nudila i mogućnost stvaranja teritorijalno znatno umanjene, ali samostalne hrvatske države. ⁶² je li prvenstveno potrebno postići hrvatsku

⁵⁷ Isto, 417. Ovdje se spominje da je frankovački zastupnik V. Prebeg 1918. u Saboru kritizirao Pilarovo »teoretiziranje«, pri čemu autor piše da je Prebeg »mislio na neke od Pilarovih akcija i memorandumima, a poglavito za onaj u kojemu su iznesene ideje o kondominiju...«

⁵⁸ Mirjana GROSS, »Hrvatska uoči aneksije Bosne i Hercegovine«, u: *Istorija XX. veka*, III., Beograd, 1962., 245-246.

⁵⁹ S. MATKOVIĆ, »Je li Ivo Pilar bio pravaš?«, 406.

⁶⁰ T. JONJIĆ, *Ivo Pilar: pisac, političar, ideolog*, 689.

⁶¹ S. MATKOVIĆ, »Je li Ivo Pilar bio pravaš?«, 407.

⁶² Još tijekom rata države Antante su računale s mogućnošću da se nakon teritorijalnih kompenzacija Italiji i Srbiji stvori i znatno umanjena hrvatska država, čemu su se srpske vlasti u to vrijeme izričito opirale, smatrajući da bi koliko god mala, ali samostalna hrvatska država bila čimbenik nestabilnosti Velike Srbije. Dragovan ŠEPIĆ, *Sudbinske dileme rađanja Jugoslavije. Italija, Saveznici i jugoslavensko pitanje 1914—1918.*, Prvi svezak, Pula, Rijeka, 1989., 212-213, 223-226. Mogućnost stvaranja male ali neovisne hrvatske države predviđen je i opasci članka 5. Londonskog ugovora. B. PETRANOVIĆ, M. ZEČEVIĆ, *Jugoslavija 1918—1984.*, 41. Iako, dakle, Srbi nisu odobravali mogućnost stvaranja bilo kakve neovisne hrvatske države, nakon rata u pregovorima s vladom NV SHS nisu otkrivali te svoje karte. U studenom 1918. njihov je delegat kod vlade NV SHS,

državu (što veći stupanj hrvatske državnosti), pa i pod cijenu teritorijalnih gubitaka, koji se u kasnijim, promjenjivim povijesnim okolnostima (možda) mogu nadoknaditi, ili je prvenstveno potrebno zadržati sav hrvatski nacionalni teritorij unutar jednog (jugoslavenskog) državnog okvira, odričući se hrvatske državnosti.⁶³ Dok su se frankovci očito izmicali toj dvojbi, pa su do sloma Monarhije ostali dosljedni svom programu, a ostale hrvatske političke stranke opredijelile se za ovo posljednje, Pilar je, uvažavajući geopolitičke okolnosti, u šahovskoj borbi pristajao na (privremeno) žrtvovanje dijela hrvatskog teritorija kako bi postigao ono što je prema njegovom sudu bilo vrijednije, proširenje hrvatske državnosti unutar Monarhije.

Pred kraj rata Pilar je revidirao svoje stanovište o Istri i u svojim je planovima uključio u opseg hrvatske države unutar Monarhije, dok su nakon rata njegovi protivnici iz jugoslavenskih redova, koji su se odrekli hrvatske državnosti, istu tu Istru (osim općine Kastav), s kvarnerskim (istarskim) otocima Cres i Lošinj, ali i Rijeku i riječki kotar, dijelove Dalmacije te velik dio slovenskog teritorija predali Italiji,⁶⁴ što samo po sebi govori o Pilarovim realnim pogledima na tadašnje geopolitičke okolnosti, ali i tomu da su se Pilarovi jugoslavenski protivnici u interesu jugoslavenskog ujedinjenja bili spremni odreći i hrvatske državnosti i dijelova hrvatskog (i slovenskog) teri-

general Dušan Simović, na traženje članova vlade NV SHS, da srpska strana prizna Državu Slovenaca, Hrvata i Srba, što bi otvorilo mogućnost stvaranja složene jugoslavenske države, lakonski to odbio, obavijestivši vladu NV SHS da je Srbija dobila pravo na velik dio Slavonije, čitavu BiH te velik dio Dalmacije, a »van te teritorije, možete se opredjeljivati po volji: da idete sa Srbijom ili da formirate zasebnu državu«. Ovaj je očiti blef na članove NV SHS ostavio »najdublji dojam«, nakon čega su povukli svoje traženje. B. KRIZMAN, *Hrvatska u prvom svjetskom ratu*, 336-337.

⁶³ Ovu dvojbu vizualizirao je visoki crkveni dostojanstvenik, vjerojatno državni tajnik Svete Stolice, kardinal Pietro Gasparri, kada je 1915. godine grupa hrvatskih svećenika predala papi Benediktu XV. spomenicu u kojoj se tražilo da se papa zauzme za to da, ako dođe do raspada Monarhije, Hrvati i Slovenci postanu dijelom jugoslavenske države. Na upit tog crkvenog dostojanstvenika zašto Hrvatska ne bi bila samostalna, hrvatski svećenici su mu odgovorili da je za takvo što premalena. »Kako malena?« upitao je dostojanstvenik, »Dode jedan rat, pa se proširi desno; dode drugi rat, pa se proširi lijevo!«, a pritom je, prema očevdjcima »pokazao laktima, kako bi se to imalo dogoditi«. Zlatko MATIJEVIĆ, *Slom politike katoličkog jugoslavenstva. Hrvatska pučka stranka u političkom životu Kraljevine SHS (1919.—1929.)*, Zagreb, 1998., 44.

⁶⁴ S. MATKOVIĆ, »Je li Ivo Pilar bio pravaš?«, 407; Rapallskim ugovorom između Kraljevine SHS i Kraljevine Italije od 12. XI. 1920. od Rijeke, riječkog kotara te malog dijela Istre stvorena je privremena Riječka država, koja je na temelju Rimskog ugovora od 27. I. 1924. između Kraljevine SHS i Italije pripojena Italiji. Rapallskim ugovorom na ostalom ovdje navedenom području nije ugovorena nikakva zaštita hrvatske i slovenske manjine, dok je za dio Dalmacije, koji je pripao Kraljevini SHS ugovorena ekonomska i kulturna zaštita talijanske manjine. B. PETRANOVIĆ, M. ZEČEVIĆ, *Jugoslavija 1918.—1984.*, 155-158, 161-162.

torija. Zbog toga se barem za dio Pilarovih jugoslavenskih protivnika može reći da ih prema jugoslavenskim težnjama nije vodila zaštita hrvatskih (i slovenskih) interesa, nego da im je stvaranje jugoslavenske države bio prvenstveni interes, kojem su svjesno podredili sve ostale, pa i hrvatske (i slovenske) interese.

Politika u Bosni. Objektivni prikaz⁶⁵

Piše: Spectator Bosnensis

Bosanska su pitanja u posljednje vrijeme u velike zatalasala našom javnosti. Ova kanda je počela osjećati, od kolikoga je znamenovanja Hercegbosna za rješenje hrvatskoga pitanja. Nu uzprkos ovoga povišenoga interesa naša javnost još uvijek nije na čistu o velikim linijama akcije, koja se sada odigrava u Bosni i Hercegovini. Ja ću si dati truda, da našu publiku o tom izvanredno zanimljivom kapitulu naše politike podrobno izviestim. Pozorno posmatranje i točno poznavanje bosanske politike i pojedinih ličnosti biti će mi u tom pogledu od koristi.

I.

Dr. Sunarić i Dimović

Danilo Dimović⁶⁶ rodom iz slav. Broda, jedan je od najsposobnijih političara medju Srbima u Bosni i Hercegovini. Uzprkos ove činjenice, koje si je on pod-

⁶⁵ Prvi dio ovoga članka objavljen je u: *Hrvatska*, 2. listopada 1917., br. 1845, 1.

⁶⁶ Danilo Dimović, odvjetnik, političar i publicist (Brod na Savi, 29. XI. 1875. — Zagreb, 20. III. 1951.). Studij prava završio u Zagrebu, gdje je sudjelovao u radu ujedinjene hrvatsko-srpske omladine oko almanaha *Narodna misao*. Kraće vrijeme bio je sudac, a potom i odvjetnik u Sarajevu. U politici zagovarao suradnju Srba s austrougarskim vlastima. Kao posrednik 1909. uspijeva privoljeti vođe Srpske narodne organizacije da priznaju aneksiju BiH te izraze svoju lojalnost habsburškoj dinastiji. Pod utjecajem Hrvatsko-srpske koalicije pokreće 1913. list *Istina* i osniva Srpsku narodnu stranku, koja je prema planu Zemaljske vlade trebala popuniti prazninu u bosanskom Saboru nakon istupanja grupe zastupnika okupljenih oko *Srpske riječi*. Koncem 1913. izabran je za saborskog zastupnika i imenovan potpredsjednikom bosansko-hercegovačkog Sabora. Nakon rata postaje članom Narodne vlade BiH i Privremenoga narodnog predstavništva Kraljevine SHS u Beogradu, kao istomišljenik SDS-a, točnije Svetozara Pribićevića. Nakon skupštinskog atentata 1928. i krize koja je tada nastupila D. se zauzima za nejasan koncept decentralizacije države te podjele poslova između središnje vlasti i pokrajinskih vlasti. Poslije se povlači iz političkog života i nastanjuje u Zagrebu radeći kao javni bilježnik. »Dimović, Danilo«, *Hrvatska enciklopedija*, sv. 5., Zagreb, 1945; »Dimović, Danilo«, *Enciklopedija Jugoslavije*, sv. 3., Zagreb, 1984., 454; »Dimonić, Danilo«, *Hrvatski biografski leksikon*, sv. 3., Zagreb, 1993., 392. U sve tri natuknice na-

puno svjestan, nije se Dimović dosele mogao popeti na zelenu granu u Bosni. Bosanski se Srbi tvrdokorno drže svoga antikuferaškog⁶⁷ principa, nedadu prećaninu napried i netrpe, da im kuferas bude vodjom. I tako Dimović uzprkos svojih sposobnosti i svojih neosporivih zasluga za Srbstvo u Bosni igra tamo od godina razmjerno neznatnu ulogu. Tek prigodom naknadnih izbora kod Srba godine 1912. uspjelo mu je uz izdašnu pomoć bosanske vlade, kojoj je mehkiš Dimović bio u saboru počudniji od zagriženih radikala: dra. Stojanovića,⁶⁸ dra. Srškića⁶⁹ i Grdjića⁷⁰ proturati 7-8 svojih pristaša u sabor. Kao vodja

lazi se pogrešan podatak da je Dimović 1915. na listi Hrvatsko-srpske koalicije izabran u hrvatski Sabor. O tomu ne samo da nema potvrde, nego smatram da to nije ni bilo moguće. Naime, kao što je izborno pravo u banskoj Hrvatskoj bilo vezano uz zavičajnost u nekoj od općina banske Hrvatske, tako je i izborno pravo u BiH bilo vezano uz bosansko-hercegovačku pripadnost, a nitko nije mogao istovremeno uživati zavičajno pravo u banskoj Hrvatskoj i biti bosansko-hercegovački pripadnik.

⁶⁷ »Kuferašima« su se pogrdno nazivale osobe koje su se nakon okupacije (1878.) doselile u BiH, među kojima su u golemoj većini bili katolici, a među njima u većini su bili Hrvati. Dok su hrvatski političari u BiH uglavnom podupirali doseljavanje, koje je jačalo katolički i hrvatski čimbenik u BiH, srpski političari su mu se iz istog razloga protivili. Mirjana GROSS, »Hrvatska politika u Bosni i Hercegovini od 1878. do 1914.«, *Historijski zbornik*, god. XIX-XX. (1966.—1967.), 11. »Protukuferašku« politiku kao oblik tobožnjeg narodnog otpora protiv tuđinaca u BiH prihvaćali su i bosansko-hercegovački muslimani ali i dio Hrvata katolika, koji su prihvatili ideju hrvatsko-srpskog narodnog jedinstva. T. JONJIĆ, *Ivo Pilar: pisac, političar, ideolog (1898.—1918.)*, 68. Međutim, »protukuferaškom« retorikom služio se i HNZ, pa i Pilar, koji je i sam bio »kuferaš«, u obračunu s nadbiskupom Stadlerom, komu je s te strane predbacivano da kao stranac ne poznaje prilike u BiH, koje su puno bliže »pravim poznavaozima zemlje«, »narodnom vodstvu«, odnosno bosansko-hercegovačkim franjevcima. Z. GRIJAK, *Politička djelatnost vrhbosanskog nadbiskupa Josipa Stadlera*, 467, 480-481.

⁶⁸ Nikola Stojanović, odvjetnik i političar (Mostar, 3. I. 1880. — Beograd, 5. III. 1964.). Gimnaziju završio u Mostaru, a studij prava u Beču. Kao student na skupštini Srpskog akademskog kluba Zora u Beču održao predavanje, kasnije tiskano u *Srpskom književnom glasniku* i *Srbobranu* pod naslovom »Srbi i Hrvati«, u kojem je negirao postojanje hrvatske nacionalne individualnosti. Jedan je od osnivača i duže vrijeme urednik oporbenog lista u Mostaru, *Narod*. Godine 1910. izabran za zastupnika u bosansko-hercegovačkom Saboru. Prvi svjetski rat zatekao ga je u Beogradu, odakle je u jesen 1914. otišao u Rim. Tijekom rata bio je član Jugoslavenskog odbora. »Stojanović, Nikola«, *Enciklopedija Jugoslavije*, sv. 8., Zagreb, 1971., 157; Mato ARTUKOVIĆ, *Ideologija srpsko-hrvatskih sporova (Srbobran 1884.—1902.)*, Zagreb, 1991., 241-245.

⁶⁹ Milan Srškić, odvjetnik, političar (Beograd, 3. III. 1880. — Beograd, 12. IV. 1937.). Pravni fakultet s doktoratom završio u Beču. Potom odvjetnik u Sarajevu. Aktivno je sudjelovao u borbi za srpsku crkveno-školsku autonomiju u BiH. Suradnik sarajevske *Srpske riječi*. God. 1910. izabran za zastupnika u bosansko-hercegovački Sabor. Za vrijeme Prvog svjetskog rata član Jugoslavenskog odbora u Londonu. Nakon rata pristupa Radikalnoj stranci, te niz godina obnaša ministarske dužnosti u jugoslavenskim vladama. Od 1932. do 1934. predsjednik vlade. Kao disident Radikalne stranke jedan je od osnivača Jugoslovenske nacionalne stranke. »Srškić, Milan«, *Enciklopedija Jugoslavije*, sv. 8., 118.

te frakcije, koja nije predstavljala ni četvrtinu srbskih glasova u saboru, imenovan bi Dimović krajem god. 1912. saborskim predsjednikom.⁷¹ Nu to mu unese još veći zazor kod bosanskih Srba.

Za početka rata, dok je većina radikalnih Srba nastradala, umio je Dimović spretno balancirati i izplivati, dapače se je izkopeljao i iz vojne službe. Kod svih veleizdajničkih procesa u Bosni⁷² bio je braniteljem svojih suvjernika. Tako ga je u opreznom okolišanju našlo proljeće 1917.

Dra. Jozu Sunarića⁷³ digao je kao i dra. Mandića⁷⁴ hrvatski narodni pokret, koji je početkom 1908. u Bosni i Hercegovini krenuo pod imenom »Hrvat-

⁷⁰ U to vrijeme u BiH su djelovala dvojica srpskih političara Grdića — Šćepan, pripadnik grupe oko *Naroda*, te Vasilj, koji je surađivao i u *Srpskoj riječi* i u *Narodu*. Obojica su 1910. izabrana u bosanski Sabor. Od te dvojice svojim radikalnim srpskim stajalištima više se isticao Vasilj (Gacko, 13. X. 1875. — Beograd, 26. X. 1934.), pa smatram da Pilar ovdje misli na njega. Vasilj je bio dugogodišnji glavni sekretar srpskog kulturnog društva *Prosvjeta*, koji su austro-ugarske vlasti tijekom rata u Banjaalučkom veleizdajničkom procesu (1915./1916.) proglasile »ognjištem veleizdaje«, a Grdića osudile na smrt. Mnogobrojnim intervencijama Grdiću i ostalim suoptuženima smrtna kazna zamijenjena je robijom, koju su optuženi izdržali do sloma Monarhije. Nakon rata ponovno je sekretar Prosvjete do 1931., kada izabran za narodnog zastupnika odlazi u Beograd. »Grdić, Vasilj«, *Enciklopedija Jugoslavije*, sv. 3., Zagreb, 1958., 618. Jedan od branitelja optuženih u Banjaalučkom veleizdajničkom procesu bio je navedeni Danilo Dimović. Tomislav Jonjić iznosi tvrdnju srpskog povjesničara Milorada Ekmečića da je Ivo Pilar, koji je tijekom rata nedvojbeno bio imenovan sudskim prislušnikom (auditorom) pri vojnom sudu te je u tom svojstvu službovao u Tuzli i Sarajevu, kao »sudski funkcioner-sudjelovao i u Banjaalučkom veleizdajničkom procesu. Jonjić napominje da za to nema dokaza, no to pitanje ostavlja otvorenim. T. JONJIĆ, *Ivo Pilar: pisac, političar, ideolog*, 77-78.

⁷¹ Pilar je ovdje neprecizan. Dopunski izbori za bosanski Sabor, na kojima je Dimović izabran, održani su u prosincu 1913., kada je i imenovan potpredsjednikom Sabora. Uz njega izabrano je još osam njegovih pristaša. Mustafa IMAMOVIĆ, *Pravni položaj i unutrašnje-politički razvitak BiH od 1878. do 1914.*, Sarajevo, 1976., 256-257; »Kod naknadnih izbora u Bosni«, *Jutarnji list*, 14. prosinca 1913., 3. Srbi su u bosanski Sabor birali 31 zastupnika. Ako se tomu pridodaju petorica virilnih članova Sabora iz redova Srba: četiri mitropolita i potpredsjednik velikog upravnog i prosvjetnog savjeta srpsko-pravoslavne crkve, onda bi ih ukupno bilo 36, što bi značilo da su Dimovićeve pristaše, s Dimovićem, činili točno četvrtinu srpskih zastupnika u Saboru. Doduše, do srpnja 1914. od Dimovića su otpala dvojica zastupnika, ali su mu prišla osmorica novih, pa je u srpnju 1914. Dimovićeva Srpska narodna stranka okupljala 15 zastupnika. »Reorganizacija Dimovićeve stranke«, *Obzor*, 11. srpnja 1914., 3.

⁷² Tijekom rata Dimović je branio optužene Srbe u političkim procesima: u Travniku (lipanj 1915.), u Bihaću (rujan — listopad 1915.) i Banjaluci (studenj 1915. — ožujak 1916.). Momir MILOJEVIĆ, »Bosna i Hercegovina za vreme prvog svetskog rata«, *Crimen* (Beograd), god IX. (2008.), br. 1, 27-28.

⁷³ Jozo Sunarić, odvjetnik i političar (Grahovik, kod Dolca, 1868. — Sarajevo, 23. II. 1943.). Nakon završetka studija prava u Beču obavljao sudsku vježbu u Travniku, a zatim odvjetnikovao u Banjoj Luci, odakle kao već poznat političar prelazi u Sarajevo. Jedan je od prvaka, a kasnije i predsjednik Hrvatske narodne zajednice (HNZ). Zastup-

ske Narodne Zajednice« i zastupao ideju čistoga Hrvatstva.⁷⁵ U ono doba izricao se je dr. Sunarić kao vatreni pristaša čiste stranke prava.⁷⁶ Izabran u sabor,

nik, a od ožujka 1914. i potpredsjednik bosansko-hercegovačkog Sabora. Pred kraj Prvog svjetskog rata postaje članom Glavnog odbora Narodnog vijeća SHS za BiH. Nakon proglašenja NDH u svibnju 1941. imenovan je doglavnikom ustaškog pokreta, no već iste godine zbog nerazjašnjenih razloga razriješen je te dužnosti. Nakon toga politički je pasivan. T. JONJIĆ, *Ivo Pilar: pisac, političar, ideolog*, 16.

⁷⁴ Nikola Mandić, odvjetnik i političar (Dolac, 20. 1. 1869. — Zagreb, 1945.). Školovao se u Sarajevu i Beču, a kao odvjetnik od 1899. radio u Sarajevu. U vodstvu HPD-a Trebević, te niza drugih hrvatskih udruga u BiH, suutemeljitelj (1906.) i prvi predsjednik HNZ-a (1908.—1910., s kratkim prekidom u prvoj polovici 1909.). Suutemeljitelj i prvi predsjednik Hrvatske centralne banke za BiH. Gradski zastupnik te od 1908. donaćelnik Sarajeva, a od 1910. zastupnik u bosansko-hercegovačkom Saboru, njegov potpredsjednik, a od listopada 1912. i predsjednik. Krajem ožujka 1914. imenovan zamjenikom zemaljskog poglavara BiH. Od 1914. zamjenik zemaljskog poglavara BiH. Nakon rata zastupnik u Ustavotvornoj skupštini Kraljevstva SHS, izabran na listi Hrvatske pučke stranke. Glasuje protiv Vidovdanskih ustava te se nakon njegova donošenja povlači iz javnog političkog života. Tijekom NDH državni vijećnik, a od rujna 1943. predsjednik Hrvatske državne vlade. Nakon sloma NDH izručen jugoslavenskim vlastima i na vojnom sudu Jugoslavenske armije 6. VI. 1945. osuđen na smrt. Vrijeme i mjesto smaknuća nisu utvrđeni. Isto, 16.

⁷⁵ Hrvatska narodna zajednica (HNZ) osnovana je 16. 8. 1906. u Dolcu kraj Travnika. Zemaljska vlada je pravila HNZ-a odobrila u studenom 1907., a 21. 2. 1908. u Sarajevu je održana konstituirajuća sjednica Središnjeg odbora HNZ-a, najvišega tijela ove organizacije. Tvrdnjom da je HNZ zastupao ideju »čistoga Hrvatstva« Pilar sugerira da je ova organizacija bila ideološki istovjetna a organizacijski bliska frankovačkim pravašima u banskoj Hrvatskoj. To je samo djelomično točno. Riječ je bila o autohtonoj organizaciji bosansko-hercegovačkih Hrvata, nastaloj zbog promicanja njihovih interesa, a prvenstveno zbog njihove ugroženosti agresivnim srpstvom, zbog čega je bilo potrebno BiH sjediniti s banskom Hrvatskom. U njezinom vodstvu je bilo i izvornih frankovaca ali i izvornih »naprednjaka«, te je ova organizacija težila suradnji sa svim hrvatskim političkim strankama, no u svom se političkom djelovanju »susrela« prvenstveno s frankovačkim pravašima, koji se za razliku od stranaka Hrvatsko-srpske koalicije, nisu odricali Bosne i Hercegovine. T. JONJIĆ, *Ivo Pilar: pisac, političar, ideolog*, 233.–255. U programskom pogledu ove su se dvije skupine podudarale u zahtjevu za ujedinjenjem BiH s banskom Hrvatskom u okviru Monarhije. Razlike su bile brojnije. Za razliku od frankovaca, koji su negirali postojanje Srba u svim hrvatskim zemljama pa tako i u BiH, (ali i za razliku od nekih srpskih političkih skupina u BiH, koje su negirali postojanje Hrvata u BiH), HNZ je ne samo priznavala postojanje Srba u BiH, nego i težila »podržavati najbolje odnose« s njima. Za razliku od frankovaca, »koji su hrvatstvo bosansko-hercegovačkih muslimana držali aksiomom«, HNZ je polazila od činjenice da se muslimani ne osjećaju nužno Hrvatima, ali da Hrvati moraju učiniti sve što je moguće da ih se privuče hrvatskoj nacionalno-političkoj ideji. Za razliku od frankovaca, koji su svojim (pravaškim) programom obuhvaćali sve hrvatske zemlje, HNZ je u svojim programskim dokumentima spominjao tek ujedinjenje BiH s banskom Hrvatskom i eventualno Dalmacijom. T. JONJIĆ, *Ivo Pilar: pisac, političar, ideolog*, 270–271., 304. Do aneksije BiH (1908.) frankovačka stranka je u većoj mjeri podupirala bosansko-hercegovačke političare okupljene oko HNZ-a, a u manjoj mjeri politički krug oko Stadlera, komu su zamjerali da svojom ekskluzivno katoličkom politikom odbija muslimane od hrvatske nacionalne ideje. S. MATKOVIĆ, *Čista stranka prava*, 48, 71, 120–122. Nakon aneksije

ostvario je hrvatsko-muslimanski pakt⁷⁷ i kliknuo tom prilikom u bosanskoj sabornici: »Slomljena je Srbska premoć u Bosni.« Kad je dr. Mandić umio od narodnoga vodstva spretno koraknuti na najviša mjesta u Bosni,⁷⁸ nasliedio ga je gotovo automatski u narodnom vodstvu bosanskih Hrvata dr. Jozo Sunarić.⁷⁹

dolazi do približavanja frankovaca Stadlerovom krugu, na što je utjecalo i koketiranje političara okupljenih u HNZ-u s hrvatskim strankama jugoslavenske orijentacije. T. JONJIĆ, *Ivo Pilar: pisac, političar, ideolog*, 388-390.

⁷⁶ Ni Sunarić, baš kao ni Pilar, izvorno nije bio pravaš nego je kao i Pilar svoj politički put započeo kao »naprednjak«. U razdoblju od 1908. do 1909., tijekom pokušaja nadbiskupa Stadlera i njegova političkog kruga da ostvare ključan utjecaj nad HNZ-om (a prije Stadlerova osnutka paralelne organizacije, HKU), Sunarić se u svojim političkim ambicijama za čelno mjesto u HNZ-u oslanjao na nadbiskupa Stadlera, koji je u to vrijeme uspio osigurati naklonost frankovačkih pravaša, pa se Sunarić samo utoliko može nazvati »vatretnim pristašom čiste stranke prava«. Već 1910., osiguravši čelni položaj unutar HNZ-a i napustivši oslonac na nadbiskupa Stadlera, Sunarić je prihvatio ideju hrvatsko-srpskog narodnog jedinstva. T. JONJIĆ, *Ivo Pilar: pisac, političar, ideolog*, 209, 385, 426-427, 519-527.

⁷⁷ Hrvatsko-muslimanski sporazum o saborskoj suradnji (hrvatsko-muslimanski pakt), sklopljen je 31. 3. 1911., pri čemu su se hrvatski zastupnici obvezali podržati zakonsku osnovu o fakultativnom otkupu kmetova, a muslimanski podržati hrvatsku jezičnu osnovu. Ubrzo potom hrvatski zastupnici su u travnju 1911. poduprlj prijedlog zakona o fakultativnom otkupu kmetova, a muslimanski zastupnici su u prosincu 1911. zajedno s hrvatskim zastupnicima prosvjedovali protiv odluke zemaljske vlade da će poduprijeti zahtjev srpskih zastupnika, da se jezik u BiH naziva srpsko-hrvatskim. M. IMAMOVIĆ, *Pravni položaj i unutrašnje-politički razvitak BiH*, 243-246, 249-250. Prema nekim tvrdnjama, muslimanski potpisnici su se ovim sporazumom također »obvezali da ne će smetati državnopravnim aspiracijama Hrvata.« Demantirajući ovu tvrdnju, muslimani su tada naveli, »da je u paktu jedino fiksiran njihov zahtjev za autonomijom Bosne i Hercegovine unutar bilo kakvog uređenja Monarhije«. M. GROSS, »Hrvatska politika u Bosni i Hercegovini«, 49-50. Ovako sročeni demanti, prema mom sudu, nije odbacivao mogućnost ostvarenja bosanske autonomije i unutar hrvatske države. U svakom slučaju ovaj hrvatsko-muslimanski sporazum pokazao se trajnim, te se održao do raspuštanja bosansko-hercegovačkog sabora u veljači 1915.

⁷⁸ Mandić je u listopadu 1912. imenovan za predsjednika bosansko-hercegovačkog Sabora, a u ožujku 1914. zamjenikom zemaljskog poglavara Oskara Potioreka. Međutim, Mandić se već koncem 1910. povukao s položaja predsjednika HNZ-a, na kojem ga je položaju zamijenio Jozo Sunarić. T. JONJIĆ, *Ivo Pilar: pisac, političar, ideolog*, 529, 553

⁷⁹ Postavlja se pitanje zašto Pilar u ovom pasusu osnatak HNZ-a pomiče na kasniji datum (1908.) te zašto političko djelovanje HNZ-a od tih njegovih početaka, kao i djelovanje Jozе Sunarića od tih početaka pa najkasnije do 1911. (kada je sklopljen hrvatsko-muslimanski pakt), definira kao frankovačko. Da je ovaj Pilarov članak bio namijenjen frankovačkoj javnosti u banskoj Hrvatskoj, on bi zasigurno spomenuo da je HNZ osnovan u kolovozu 1906. u Dolcu kraj Travnika, prilikom proslave HPD-a Vlašić, na kojoj su bili nazočni i frankovački političari. Budući da je, kako je spomenuto u Uvodu, njegov članak, mada objavljen u zagrebačkom listu, bio namijenjen bosansko-hercegovačkoj javnosti, smatram da je spominjanjem kasnijeg datuma htio izaci ususret svomu savezniku, zemaljskom poglavaru Sarkotiću, odnosno da se nije htio razmetati time da je HNZ do studenog 1907., kada je zemaljska vlada BiH odobrila njezina pravila, djelovao mimo *njezinog* dopuštenja. Spominjanjem frankovačke prošlosti HNZ-a i Jozе Su-

Medjutim se doskora čuše glasovi, da dr. Jozo ne dostiže ni u kojemu pogledu svoga darovitijega i spretnijega šuru⁸⁰ dra. Niku. Osobito ona težnja, koja se je samo pokadšto pojavljala kod dra. Mandića, da naime vodi osobnu, a ne narodnu politiku, bila je kod dra. Joze daleko jače izražena. Prema tome bili su i uspjesi hrvatske narodne politike u Bosni sve nepovoljniji.

U tome je buknuo i svjetski rat. Držanje dra. Sunarića postalo je skroz zagonetno. Povukao se sasvim iz javnoga života, prestao dolaziti u hrvatska društva, te osim najužeg kruga svojih pouzdanika nije ni obćio s Hrvatima, nego samo s Nehrvtima. Zlobni jezici govorili su, da dr. Jozo očekuje važne teritorijalne promjene na jugu monarkije, pak da je za to našao za shodno revidirati za vremena svoje stanovište.⁸¹ Kad su medjutim ove teritorijalne promjene uzsledile upravo u obratnom smjeru, nego što se pripisivalo očekivanju dra. Joze, zakrilila je Sarajevom krilatica, da nad drom. Jozom visi »Damoklov mač vojne službe« pak da se on za to mora držati tako pasivno. Medjutim su prošle jedna, dvie, pa i tri godine rata, a očekivane teritorijalne promjene još uvijek nisu uzsledile. Dr. Jozo počeo je svoje skroz pasivno držanje osjećati nesgodnim, po svoj ugled i vodstvo opasnim. Pao mu je dakle upravo kamen sa srдца, kad mu je kao članu bos. herc. saborskog prezideja stigao poziv od jugoslovenskoga kluba, da dodje u Beč i stupi u akciju radi deklaracije od 30. svibnja 1917. Bila je to neprispodobiva prilika, da dr. Jozo stupi opet u svjetlo političke arene kao najodlučniji faktor izmedju Hrvata u Bosni i Hercegovini. Ovaj se je uspjeh još više produbio, kad je jugoslovenski klub dru. Sunariću i Dimoviću izposlovaio audienciju kod krune.

Medjutim dok je ova akcija zatekla dra. Sunarića nepripravna, u svojim računima prevarena i bez ikakva akciona plana, zatekla je Dimovića tim bolje pripravna. Kao i svi Srbi, Dimović izvrstan je taktičar, obdaren izvanrednim njuhom, kako će najkraćim i najsigurnijim putem doći do vlasti.

Danilu Dimoviću nije izmaklo, da su uspjeh ruske revolucije u martu i aprilu god. 1917. probudili stanovite bojazni u mjerodavnim krugovima u Beču i Pešti, i da se to očitovalo povećanom susretljivošću naprama svim težnja-

narića, barem do 1911., Pilar je htio vlastito djelovanje u HNZ-u prikazati kao frankovačko, te time izaći ususret nadbiskupu Stadleru i njegovom političkom krugu u BiH, koji je važio za odvjetak frankovačke stranke u BiH. Kako je spomenuto u Uvodu, Pilar na drugome mjestu u ovom svom članku spominje da se politički pasivizirao upravo te 1911., nezadovoljan »smjerom hrvatske politike u Bosni«, čime sugerira Stadlerovom krugu da se povukao iz HNZ-a kada je ovaj napustio frankovačka stajališta.

⁸⁰ Sunarić se oženio Mandićevom sestrom Lucom. Isto, 209.

⁸¹ Prema nekim tvrdnjama, Sunarić je tijekom rata bio član stanovitog »revolucionarnog komiteta« koji je u zajednici s nekim srpskim političarima radio na stvaranju jugoslovenske države te je bio u dosluhu, odnosno dodiru s Jugoslovenskim odborom u Londonu. Isto, 674.

ma, koje su išle za demokratizovanjem i parlamentarizovanjem javnoga života u monarkiji. On je dakle odlučio izrabiti ovo razpoloženje u svoje, koli narodno-srbske, toli osobne ciljeve. Stvorio je od prilike sliedeći plan: Razpoloženje mjerodavnih krugova valja izrabiti, da se izposluje saziv bos. herc. sabora. Da se saboru utru putevi, valja izraditi što obsežniju amnestiju. Ova će naravski doći izključivo Srbima u korist. Valja srušiti ljude, koji su sada na vladi u Bosni, neupućeni novajlije biti će u većoj mjeri ovisni o saboru, t. j. može se postići i parlamentarizacija vlade u Bosni i onda eto ti Dimovića i njegovih Srba na vladi i na svrsi svojih želja.⁸²

Dimović nije naravski odao nikome svojih misli. Ali za svakoga, koji sa malo više oštine posmatra tok događaja u Bosni, biti će jasno kao sunce, da je tako i da nije drugačije. Mi ćemo bitne crte ovoga plana naći u čitavom dalnjem razvoju bosanske politike, tako da o našoj tvrdnji neće moći biti dvojbe. Plan međjutim, valja priznati, nije loše zamišljen, i puki je slučaj, da ga je, kako ćemo kasnije vidjeti, Dimović sam pokvario.

Najinteresantnije je, što je Dimović s tim planom hotio postići. Dvoje: htjeo je utući dvie muhe jednim udarcem. Dimovićev plan ima, kako smo već vidjeli, jednu narodno — srbsku i jednu osobnu stranu Dimovićevu.

Narodno — srbska strana: Amnestija za političke zločine doći će izključivo Srbima u korist, Srbi imadu u saboru onako relativnu većinu, a pošto je akcija za sabor vodjena po Srbinu Dimoviću, postat će oni još više odlučnim elementom u saboru. Ako bi uspela parlamentarizacija vlade, dalo bi se za Srbe postići još daljnjih koristi u osobnim pitanjima. Obsežnom amnestijom još za vrijeme rata bila bi uzdrmana vjera u izpravnost, zakonitost i pravednost dotičnih osuda. Kad bi pako još za rata Srbi došli baš u Bosni na vladu, govorilo

⁸² Budući da je zbog ratnih prilika održavanje novih izbora za bosansko-hercegovački Sabor bilo nerealno, Dimovićev plan je vjerojatno bio sazivanje Sabora u starom sastavu. Međutim, to je bilo zakonski neutemeljeno. Naime, prema bosansko-hercegovačkom Ustavu (čl. 24.) saborski mandat prestajao je smrću ili odricanjem od mandata pojedinog zastupnika, te svršetkom redovnog saborskog razdoblja od pet godina ili izvanredno, ako bi Sabor prije toga bio raspušten. *Gesetz — und Verordnungsblatt für Bosnien und die Hercegovina*, Jg. 1910., Stück II, 22. II. 1910., 25. Što se tiče starog sazivanja bosansko-hercegovačkog Sabora, izabranog 1910., a raspuštenog 1915., ove 1917. postojale su obje posljednje ustavne pretpostavke za prestanak mandata starih zastupnika. Kako je navedeno u Uvodu, jedno od stajališta, koje je (na taktičkoj razini) povezivalo Pilara i zemaljskog poglavara Sarkotića, bilo je protivljenje sazivanju bosansko-hercegovačkog Sabora. Obojica su se naime pribojavali odluka koje bi mogao donijeti stari saziv sabora, »u međuvremenu omamljen jugoslavenskom ideologijom«, pri čemu se Pilar formalno, kako ga se ne bi moglo nazvati režimskim čovjekom, a znajući da to nije realno, slagao s mogućnošću provedbe novih izbora. S druge strane Sarkotić je razmišljao o organiziranju »nekakvog surogata sabora«, čime je htio odgovoriti na zahtjeve za povratkom ustavnosti a istovremeno ne popustiti pred zahtjevima jugoslavenskih krugova. T. JONJIĆ, *Ivo Pilar: pisac, političar, ideolog*, 695, 699.

bi to za podpunu nedužnost Srba, i bio bi postignut utisak, da je monarhija bez ikakva temelja i dubljega razloga započela rat baš radi bosanskih događaja. Srbi bi bili izvanredno ojačani i većina neugodnih posljedica rata za njih (bi bila-op. ur.) uklonjena.

Osobna strana: ovim izvanrednim uspjesima imao bi se Dimović prikazati bosanskim Srbima kao njihov spasitelj i kao absolutno pretežan političar. To bi imalo djelovati onamo, da bos. Srbi priznaju Dimovića svojim vodjom. Pošto je ali u tom pogledu Dimović — poznavajući tvrdokornost bos. Srba — prilično skeptičan, kušao je izigrati još dvie karte. Nastojao je od dužeg vremena, da utvrdi svoju situaciju, zadobiti što veći upliv na hrvatsko-srbsku koaliciju u Zagrebu,⁸³ a zatim preko dra. Sunarića i na bos. herc. Hrvate. Oboje mu je temeljito uspjelo.

U posljednje vrijeme putuje Dimović vrlo često u Zagreb i traži doticaja sa članovima koalicije. Zadnja dva mjeseca boravi u obće u Zagrebu, pri čemu mu dolazi u korist, što mu je supruga Zagrebčanka. Po koalicijskim novinama daje si pisati hvalospjeve, risati na prvom mjestu svoje portrete, u kojima se on prikazuje personifikacija hrvatsko-srbskoga narodnoga jedinstva, jer on vrući Srbin ima Hrvaticu za ženu itd. Glasovitu Hreljanovićevu⁸⁴ interpelaciju u budimpeštanskom saboru⁸⁵ jest, po vlastitom priznanju, upravo Dimo-

⁸³ Dimović je čvrste veze s Koalicijom ostvario još prije rata, najkasnije od 1913. M. IMA-MOVIĆ, *Pravni položaj i unutrašnje-politički razvitak BiH*, 256-257; M. GROSS, »Hrvatska politika u Bosni i Hercegovini«, 63. Kako smo naveli, Dimović je još kao student u Zagrebu, koncem 19. stoljeća, sudjelovao u radu ujedinjene hrvatsko-srpske omladine i surađivao u almanahu *Narodna misao*, oko kojeg su se skupljali buduće vođe Hrvatsko-srpske koalicije Svetozar Pribićević, Ivan Lorković, Jovan Banjanin, Lav Mazzura i dr.

⁸⁴ Guido Hreljanović, političar i intendant (Verona, 1860. — Crikvenica, 20. XI. 1935.). Brat libretista i skladatelja Vuka. Završivši studij prava u Zagrebu, bio je vojni sudac kod hrvatskog domobranstva. Nakon umirovljenja u činu pukovnika auditora bavio se politikom i u prosincu 1913. bio izabran za zastupnika Senja u Hrvatskom saboru. Kao član hrvatske delegacije na zajedničkom saboru u Budimpešti branio je hrvatske interese protiv mađarskih pretenzija. Godine 1918. postavljen za intendanta hrvatskoga kazališta u Zagrebu. Na dužnosti intendanta, koju je obavljao od 3. I. 1918. do 17. II. 1920, ograničio se na vođenje administrativno-organizacijskih poslova. Godine 1930. odlazi iz Zagreba i najprije boravi u Senju, ali se zbog zdravstvenih razloga preselio u Crikvenicu. »Hreljanović, Guido«, *Hrvatski biografski leksikon*, sv. 5., Zagreb, 2002., 709.

⁸⁵ Na temelju podataka dobivenih od Sunarića i Dimovića, prvo je u prvoj polovici srpnja 1917. interpelaciju o teroru nad srpskim stanovništvom i katastrofalnim posljedicama neustavnog stanja u BiH podnio predsjednik Jugoslavenkog kluba u Carevinskom vijeću, Antun Korošec, a zatim je u drugoj polovici srpnja iste godine sličnu interpelaciju, koju je navodno sastavio sam Dimović, podnio Hreljanović u ugarsko-hrvatskom Saboru. Početkom kolovoza 1917. na te je interpelacije odgovorio zemaljski poglavar BiH S. Sarkotić u razgovoru za *Bosnische Post*. U banskoj Hrvatskoj su uz navedene interpelacije stala osobito glasila Hrvatskog katoličkog seniorata i Starčevićeve stranke prava (milinovaca), a uz Sarkotićev odgovor stalo je glasilo (frankovačke) Stranke pra-

vić sastavio. Nu u tom leži, kako ćemo kasnije vidjeti njegova najveća pogreška, jer je s time upropastio čitavi svoj fino smišljeni plan.

Izvanredno zanimivo je kapitno⁸⁶ zbliženje dra. Sunarića i Dimovića, koje pada u početak rata. Dr. Sunarić tražio je god. 1913.—1914. za jedan konzorcij jednu šumu, pri čemu bi se dao napraviti dobar posao. Nu već Bilinski,⁸⁷ koji u politici nije bio osobito osjetljiv, nije našao za shodno ovome zahtjevu udovoljiti. Kad je 1914. došao zaj. ministar Koerber,⁸⁸ bagatelizirao je bos. herc. sabor, pa navodno i dra. Sunarića. Izgledi na krasni šumski posao padoše s temelja u vodu. Dr. Sunarić odlučio dati bosanskoj vladi osjetiti svoju zlovolju i uhvati za to prvu priliku. Kad je u proljeće 1915. došao na red ponovni izbor za predsjednika bos. herc. odvjetničke komore, pokupi dr. Sunarić pomoću svih Hrvata, odvjetnika po provinciji u Bosni i dade proti njihovoj volji sve glasaove za Dimovića, koji bi time proturan za predsjednika odvjetničke komore. Kod toga smetnuo je dr. Sunarić sasma s uma, da je baš Dimović kod predjašnjenja izbora god. 1912. odlučio protiv hrvatskoga kandidata za predsjedništvo dra. Pilara, davši glasove svojih Srba radje njemačkom židovu dru. Rotkop-

va. Hrvoje MALČIĆ, Mislav GABELICA, «Spašavanje gladne djece iz Bosne i Hercegovine u vrijeme Prvog svjetskog rata», *ZR Fra Didak Buntić — čovjek i djelo*, Zagreb, 2009., 240-243.

⁸⁶ Da li »kapitalno«?

⁸⁷ Leon Biliński, austrougarski i poljski ekonomist i političar (Zaleszczyki, 15. VI. 1846. — Beč, 14. VI. 1923.). Na Sveučilištu u Lavovu profesor od 1871. i rektor 1878.—79. U Carevinskom vijeću predsjedao je Poljskim kolom, zastupničkim klubom poljskih zastupnika, 1910.—12. i 1915.—17. Bio je ministar financija Austrije 1895.—97. i 1909.—11., Austro-Ugarske 1912.—15. i Poljske 1919. te predsjednik Vrhovnoga nacionalnog vijeća Poljske. Kao zajednički austrougarski ministar financija voditelj je vrhovne uprave nad BiH, gdje je proveo reorganizaciju te stvarnu vlast prenio na vojnog zapovjednika. Zauzimao se za rat protiv Srbije (1914.). Napisao *Uspomene i dokumente* (*Wspomnienia i dokumenty*, I—II, 1924.—25.). Biliński, Leon. *Hrvatska enciklopedija*, mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2021. Pristupljeno 23. lipnja 2021. <<http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=7643>>. O tomu kako je Bosna i Hercegovina nakon austrougarske okupacije došla pod upravu zajedničkog (austrougarskog) ministarstva financija, o odnosu bosansko-hercegovačke vlade prema zajedničkom ministarstvu financija, te popis svih zajedničkih ministara financija i zemaljskih poglavara BiH, s preciznim nadnevkom njihova obnašanja tih dužnosti, vidi u: T. JONJIĆ, *Ivo Pilar: pisac, političar, ideolog*, 162.-165.

⁸⁸ Ernst von Koerber, austrougarski političar, (Trient, 6. XI. 1850. — Baden, 5. 3. 1919.). Od 1900. do 1904. kao ministar unutrašnjih poslova austrijskog dijela Monarhije predsjednik je vlade toga dijela Monarhije. Od veljače 1915. do listopada 1916. zajednički, austrougarski ministar financija, a time i voditelj vrhovne uprave nad BiH. «Koerber, Ernst von», *Österreichisches Biographisches Lexikon*, Pristupljeno 23. lipnja 2021. https://www.biographien.ac.at/oebL_Koerber_Ernst_1850_1919.xml.; T. JONJIĆ, *Ivo Pilar: pisac, političar, ideolog*, 163. Dakle, Koerber je na položaj zajedničkog ministra financija stupio 1915., a ne 1914. kako navodi Pilar.

fu,⁸⁹ koji time pobiedi jednim ciglim glasom većine proti hrvatskomu kandidatu dru. Pilaru.

Bosanska je doduše vlada parirala taj šamar i uništila izbor Dimovića, te dala izabrati predsjednikom dra. Mazzi-ja.⁹⁰ Nu Dimović je sada znao s kim ima posla. Stao je sve revnije obigravati dra. Sunarića, a kad je počela akcija njih dvojice za reaktiviranje bos. herc. sabora, bila je javna tajna u Sarajevu, da je spremni Dimović potegnulo za sobom nespremnoga dra. Sunarića i da posljednji stoji podpuno pod političkim uplivom Dimovićevim.

Dimović je mogao sada prama svojim tvrdokornim bosanskim Srbima izigrati još dva adouta: mogao se je pozivati na svoj stečeni upliv na hrvatsko-srbsku koaliciju i na bosanske Hrvate i na jugoslavenski klub u Beču i prikazivati se najuplivnijim političarom na »slavenskom« jugu monarkije. Osobito jednim nadao se Dimović slomiti otpor svojih bosanskih Srba. Samostalna politika, koju je Hrvatska Narodna Zajednica vodila izključivo u korist bosanskih Hrvata, bila je odavna trn u oku bosanskim Srbima. Svi dosadašnji pokušaji, da Hrvate zapregnu pred kola srbskih interesa ostadoše bez uspjeha. Sad je pako baš Dimoviću uspjelo, da preko dr. Sunarića dobije Hrvate pod svoj upliv.

Govorilo se u sav glas po Sarajevu, da se Dimović u Beču gerira⁹¹ kao vodja Srba i Hrvata.

II.

Vancaš i dr. Pilar⁹²

Kad su polovicom srpnja 1917. počele Sarajevom odzvanjati viesti o akciji dra. Sunarića i Dimovića u Beču, pak se povrhn toga pročulo da se Dimović u Beču prikazuje vodjom Hrvata i Srba, ne će se nitko začuditi, da je veliki dio Hrvata sa zebljom izgledao uspjehe toga rada za bos. hercegovačke Hrvate.

⁸⁹ Njemački židov Moritz Rothkopf (Mavro Rotkopf), sarajevski odvjetnik, u kojega je Pilar na početku svoje profesionalne karijere radio kao odvjetnički perovođa. Godine 1912. s jednim glasom više od Pilara izabran za predsjednika Odvjetničke komore u Sarajevu (ovdje: bosansko-hercegovačke odvjetničke komore), što mu je jamčilo položaj virilnog zastupnika u bosansko-hercegovačkom Saboru. T. JONJIĆ, *Ivo Pilar: pisac, političar, ideolog*, 57. 63.

⁹⁰ Odvjetnik Dominik Mazzi, u bosanski Sabor izabran u svibnju 1910. na listi Hrvatske narodne zajednice, u II. kuriji mostarskog okruga. Od listopada 1911. jedan je od predstavnika HNZ-a u Vrhovnoj upravi Stranke prava za sve hrvatske zemlje, krovne pravaške organizacije, koja je okupljala predstavnike pravaških stranaka iz svih hrvatskih zemalja te slovenske kršćanske socijale. Od 1913. predsjednik mostarskog okružnog odbora HNZ-a. Isto, 505, 508, 543-544, 552. Nakon rata preselio se u Dalmaciju, gdje je 1920. izabran u Ustavotvornu skupštinu na listi Hrvatske pučke stranke. Z. MATIJEVIĆ, *Slom politike katoličkog jugoslavenstva*, 156.

⁹¹ Od lat. »gerere«: praviti se, vladati se, predstavljati se kao...

⁹² Ovaj dio članka objavljen je u: *Hrvatska*, 3. listopada 1917., br. 1846, 1.

Pod tim vidom održan je u Sarajevu dne 18. srpnja 1917. sastanak najvidjenijih tamošnjih Hrvata. Tom prilikom izbila su vidljivo dva oprečna shvaćanja u pogledu državopravnoga pitanja Bosne i Hercegovine. Veći dio zagovarao je rješenje u širem okviru, naime u smislu deklaracije jugoslavenskoga kluba u Beču od 30. svibnja 1917., manji pako dio vidio je u širem okviru znatne opasnosti po Hrvate i zagovarao rješenje u užem okviru, naime samo sjedinjenje Bosne i Hercegovine sa Hrvatskom, Slavonijom i Dalmacijom.⁹³ Nu zaključci tom prilikom nisu nikakvi stvarani.

Ovo obće razpoloženje proti Sunarić — Dimovićeve akcije, koje je našlo izraza i u nekim novinskim člancima, još se povećalo, kad se Sunarić iza svojega povratka iz Beča zavio u tajinstvenu šutnju.

Ovo obće razpoloženje dielio je i siedi nadbiskupniiskup Stadler.⁹⁴ On se je stavio na stanovište, da je čas preozbiljan i preodsudan, da bi čovjek smio prepustiti sliepom povjerenju u jednu osobu, da ona odlučuje narodnom sudbinom i možda jednostrano informira krunu. Visoka starost još uvijek nije slomila u njegega snagu inicijative, i zato odluči on kao pravi tajni savjetnik Njeg. Veličanstva,⁹⁵ da izvesti krunu. Polazio je kod toga sa stanovišta, da su momenti tako važni i odsudni, da je daljnja i iscrpiva informacija krune neobhodno nuždna. Ako su dr. Sunarić i Dimović izpravno informirali krunu, da će dvostruka, istovjetna informacija probuditi u narodnom interesu utisak, ako možda nisu u svim točkama izpravno izviestili, da se to izpravi, dotično nadopuni.

⁹³ Dakle ne i Istre. O tomu u Uvodu.

⁹⁴ Josip Stadler, hrvatski teolog, filozof i političar (Slavonski Brod, 24. I. 1843. — Sarajevo, 8. XII. 1918.). Filozofiju i teologiju studirao na papinskom sveučilištu Gregoriana u Rimu, za svećenika zaređen 1868. Od 1870. nadstojnik (prefekt) u Nadbiskupijsko-me bogoslovnom sjemeništu u Zagrebu, od 1874. profesor na zagrebačkom Katoličkom-me bogoslovnom fakultetu. Godine 1881. bio je imenovan prvim vrhbosanskim (sarajevskim) nadbiskupom. Po dolasku u BiH pokrenuo službeni nadbiskupijski list *Srce Isusovo* (od 1893. *Vrhbosna*) te izgradio sveukupnu crkvenu infrastrukturu za redovitu hijerarhiju u BiH (gimnaziju, bogosloviju, katedralnu crkvu i dr.). Dolazi u sukob s franjevcima zbog raspodjele župa, a kasnije se i politički sukobljava s njima i svjetovnom inteligencijom. Nasuprot Hrvatskoj narodnoj zajednici (1906.), osniva Hrvatsku katoličku udrugu (1910.). Kao političar bio je pravaško (frankovački) orijentiran. Politički povezan sa Starčevićevom hrvatskom strankom prava (Strankom prava) u Zagrebu, austrijskim kršćanskim socijalima te tzv. velikoaustrijskim krugom okupljenim oko prijestolonasljednika Franje Ferdinanda. Zoran GRIJAK, »Stadler, Josip«, *ZR Hrvatski katolički pokret*, Zagreb, 2002., 835-836. Najbolji i najiscrpniji izvor za pregled Stadlerove političke djelatnosti ovdje je već mnogo puta citirana monografija Zorana GRIJAKA, *Politička djelatnost vrhbosanskog nadbiskupa Josipa Stadlera*, Zagreb, 2001.

⁹⁵ U ranije doba tajni savjetnici bili su članovi dvorskog Tajnog vijeća (Der Geheime Rat), vladarevog savjetodavnog organa, koji su činili vrhovni dvorski dostojanstvenici. Ivan BEUC, *Povijest institucija državne vlasti u Hrvatskoj (1527. — 1945.)*, Zagreb, 1969., 26.

Neima dvojbe, da je stanovište siedoga nadbiskupa bilo skroz izpravno i patriotično.

Izprva bavio se je Stadler mišlju da sam ide u audienciju. Pošto mu to pako radi visoke starosti i nestalna zdravlja nije bilo moguće, odluči zamoliti audienciju za dva muža svoga povjerenja. Izbor pade na njegova pouzdanika, gradjevnog nadsavjetnika Josipa pl. Vancaša⁹⁶ i na odvjetnika dra. Ivu Pilara iz Tuzle, sada nadporučnika-auditora u Sarajevu. Stadler zamolio je za audienciju i za nekoliko dana ju i dobio.

Izbor Josipa pl. Vancaša bio je tako prirodan, da se ništa drugo nije moglo ni očekivati. Vancaš bio je mnogogodišnji osobni pouzdanik i politički prijatelj siedoga nadbiskupa.⁹⁷ Izbor dra. Pilara presenetio je javno mnijenje, jer je bilo poznato, da dr. Pilar nije politički istomišljenik nadbiskupov.⁹⁸ Pošto si javno mnijenje nije znalo dati računa, nastao je cieli niz legenda o tome. Baš s toga dao sam si truda, da ustanovim pravo stanje stvari.

⁹⁶ Josip Vancaš, hrvatski arhitekt (Sopron, Mađarska, 22. III. 1859. — Zagreb, 15. XII. 1932.). U Beču 1881. završio Visoku tehničku školu, studirao na Umjetničkoj akademiji (1882.—84.), potom radio u atelijeru »Fellner i Helmer« i kod F. Schmidta. Djelovao u Sarajevu kao vladin arhitekt 1884.—90., do 1921. vodio vlastiti atelijer u Zagrebu. »Vancaš, Josip«, *Hrvatska enciklopedija*, mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2021. Pristupljeno 24. lipnja 2021. <<http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=63818>>.

⁹⁷ Vancaš je s nadbiskupom Stadlerom ostvario dugogodišnju profesionalnu suradnju, te su ih vezali i prijateljski odnosi. O tomu vidi: Jelena BOŽIĆ, »Novi prilog životopisu Josipa pl. Vancaša (1859.—1932.): obiteljski temelji, uzori i poticaji društvenog i kulturnog djelovanja«, *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, god. 62/2020., 299. Budući da se u vrijeme Vancaševog angažmana u Stadlerovom političkom krugu za Vancaša tvrdilo da »nikad nije bio starčevićanac«, moguće je da su upravo prijateljski odnosi sa Stadlerom motivirali Vancaša da se politički angažira uz bok svoga prijatelja. U svakom slučaju Vancaš je 1910. izabran za predsjednika Stadlerove Hrvatske katoličke udruge, na čijoj je listi izabran u bosanski Sabor, a 1911. je kao jedan od predstavnika HKU-a ušao u Vrhovnu upravu Stranke prava za sve hrvatske zemlje. T. JONJIĆ, *Ivo Pilar: pisac, političar, ideolog*, 467, 485, 508, 544.

⁹⁸ U jeku sukoba nadbiskupa Stadlera (HKU) s vodstvom HNZ-a oko prvenstva među bosansko-hercegovačkim Hrvatima (1910.), a koji se sukob prvenstveno vodio na svjetonazorskom polju: treba li politička organizacija bosansko-hercegovačkih Hrvata biti utemeljena na vjerskom, katoličkom načelu ili ne, Stadlerov krug je upravo Pilara prepoznao kao glavnog ideologa HNZ-a te perjanicu navodno protuvjerskog duha ove organizacije. U polemici sa Stadlerom i njegovim krugom, Pilar se potom u seriji članaka pod naslovom »Nadbiskup Stadler i Hrvatska Nar. Zajednica«, oštro obračunao s političkim kvalitetama nadbiskupa Stadlera i njegova kruga, te s njihovim vjerskim svjetonazorom u politici, kao štetnim po hrvatski narod u BiH. Isto, 485-501. Kako je u Uvodu navedeno, ovdje navedena Pilarova tvrdnja jedan je od ozbiljnih argumenata zaključku, da Pilar nakon distanciranja od HNZ-a (1911.) nije pristupio Stadlerovom krugu, nego da se politički pasivizirao do početka rata, te da je ozbiljniji vid suradnje sa Stadlerom počeo ostvarivati tek od 1916., ne postajući time i »političkim istomišljenikom nadbiskupovim«.

Dr. Pilar je god. 1908.—1910. bio vrlo vidljiv u bosanskoj politici. Osobito kod uvadjanja ustavnosti i prvoga izbora u bos. hercegovački sabor radio je iz petnih žila, agitirao, putovao, pisao članke i brošure, koje su se u ono doba mnogo čitale.⁹⁹ Nije ali htjeo primiti ponovno mu nudjenoga mandata u sabor, dapače niti predsjedništva Hrvatske Narodne Zajednice, kojoj je sam izradio statute i program, te najviše radio oko njezine organizacije. Od 1911. nestaje ga u tišini njegove odvjetničke pisarne u Tuzli. Ljudi koji mu blizu stoje, govorili su, da nije bio sporazuman sa smjerom hrvatske politike u Bosni i da je pre-vidio njezin neuspjeh.¹⁰⁰ Ipak je dr. Pilar, koji je poznat sa svoje marljivosti kao i otac mu,¹⁰¹ živo dalje radio, osobito znanstveno i literarno. Pripisuje mu se jedna uspjela brošura iz god. 1915.¹⁰² Ovaj tihi rad nije izmakao nadbiskupu Stadleru, dapače naišao na njegovo odobravanje i pouzdano mi je poznato, da je nadbiskupov tajnik Msgr. Cankar¹⁰³ u jesen 1916. potražio dra. Pilara u Tuz-

⁹⁹ Uoči izbora za bosansko-hercegovački Sabor (1910.) izašla je Pilarova brošura *Nadbiskup Stadler i Hrv. Nar. Zajednica*, u kojoj su bili skupljeni njegovi istoimeni, navedeni članci, u kojima je iste godine polemizirao sa Stadlerom i njegovim krugom.

¹⁰⁰ O mogućim razlozima Pilarova političkog pasiviziranja vidi u Uvodu.

¹⁰¹ Gjuro Pilar, hrvatski geolog i paleontolog (Brod na Savi, 22. IV. 1846. — Zagreb, 19. V. 1893.). Studirao na Fakultetu prirodnih znanosti u Bruxellesu, gdje je doktorirao 1868., a naslov docenta stekao godinu poslije. Godine 1875. postao je redoviti profesor na Sveučilištu u Zagrebu, redoviti član JAZU-a te ravnatelj Mineraloško-geološkog odjela Naravoslovnoga muzeja u Zagrebu. Dvaput je bio dekan Mudroslovnoga fakulteta u Zagrebu (1879.—80. i 1890.—91.), a rektor Sveučilišta u Zagrebu 1884./85. Pilar je 1874. bio suosnivač Hrvatskoga planinarskog društva, a 1885. i Hrvatskoga naravoslovnog društva i njegov prvi dopredsjednik. Na Sveučilištu je predavao mineralogiju, petrografiju, geologiju, paleontologiju, neko vrijeme i astronomiju (1886.—87. i 1890.—91.). »Pilar, Gjuro«, *Hrvatska enciklopedija*, mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2021. Pristupljeno 24. lipnja 2021. <<http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=48232>>.

¹⁰² Riječ je o raspravi *Svjetski rat i Hrvati. Pokušaj orientacije hrvatskoga naroda još prije svršetka rata*, koju je Pilar pod pseudonimom Dr. Juričić uz mjestimične cenzorske intervencije objavio u Zagrebu, u ožujku 1915., a u drugom, cjelovitom izdanju 1917. Cenzurirana mjesta odnosila su se na Pilarovu ocjenu talijanskog držanja prema Monarhiji, što je u vrijeme objavljivanja prvog izdanja vlastima bilo zazorno zbog njihove nade da Italija ipak neće stupiti u rat. U ovoj raspravi Pilar, polazeći od vjerojatnosti pobjede Središnjih sila u ratu i opstanka Monarhije, razmatra što bi Hrvati trebali učiniti kako bi nakon rata poboljšali svoj položaj unutar Monarhije. T. JONJIC, *Ivo Pilar: pisac, političar, ideolog*, 576–589.

¹⁰³ Karlo Cankar, svećenik i političar (Vrhnica, Slovenija, 14. X. 1877. — Ljubljana, 1953.). Studirao teologiju u Ljubljani i Sarajevu. Godine 1903. zaređen za svećenika. Bio je tajnik nadbiskupa Stadlera te tajnik budućeg (nad)biskupa Šarića, u vrijeme dok je ovaj nakon Stadlerove smrti (1918.) obavljao dužnost kapitularnog vikara. Član Hrvatskoga katoličkog seniorata. Uređivao je *Hrvatski dnevnik*, a poslije i katolički tjednik *Nedjelja* u Sarajevu. Od 1923. kanonik vrhbosanskog kaptola. Zbog političkih razloga 1929. se povukao s kanoničke službe na mjesto župnika u Lukavcu. Duhovnik sestrama »Služavke Malog Isusa« u sarajevskom sirotištu »Egipat«. Kada su komunističke vlas-

li i ondje nekoliko dana boravio. Iza toga sledilo je osobno zbliženje ovih dva-ju negdašnjih protivnika i nakon toga, držao je nadbiskup, da je ugladjeni, teoretski i praktički vrlo spremni dr. Pilar podesan tumač narodnih interesa pred krunom. Konačno mi se čini, kanda je nadbiskup Stadler htio izbjegnuti utisku, da je njegova akcija stranačke prirode i da želi oživjeti staru opreku između »Udruge« i »Zajednice«. Baš zato izabrao je Zajedničara, a inače izvan stranaka stojećega dra. Pilara za pouzdanika.

Osobito me je zanimalo, kakovu su misiju imali Vancaš i dr. Pilar od svojega vlastodavca. Iz ponovnih intervjua pl. Vancaša (»Hrvatska« od 23. VIII. i »Hrvatski Dnevnik« od 31. VIII. 1917.) pa i iz razgovora sa obojicom mogao sam ustanoviti sljedeće. Imali su kruni podastrieti promemorij, koji je nadbiskup Stadler sastavio,¹⁰⁴ i koji su mi obojica označili izvrstnim i vrlo patriotskim. Imali su nadalje krunu objektivno izvijestiti o stanju u zemlji i zagovarati rješenje hrvatskoga pitanja. Podrobnih im uputa nadbiskup nije davao niti im u ikojem pogledu vezao ruke. Među značajke nadbiskupa Stadlera spada, da ima potpuno povjerenje u one, kojima vjeruje.

Najviše me je zanimalo, kakovo su stanovište spomenuta dvojica zauzimala u pogledu rješenja hrvatskoga pitanja. Mogao sam saznati sljedeće. Nadbiskup Stadler tražio je u svom promemoriju u prvom redu rješenje u širem okviru, po formuli jugoslavenskog kluba,¹⁰⁵ a ako ovo ne bi bilo moguće, u užem okviru.¹⁰⁶ Prama tome podijelili su si Vancaš i dr. Pilar uloge. Vancaš za-

ti sirotište nacionalizirale, Cankar 1947. odlazi u Ljubljanu u tamošnji franjevački samostan. Zlatko MATIJEVIĆ, »Cankar, Karlo«, ZR *Hrvatski katolički pokret*, Zagreb, 2002., 799-800. Karlov stariji brat bio je slovenski književnik i jedan od prvaka slovenske Socijal-demokratske stranke, Ivan Cankar. Njihov bratić bio je Izidor Cankar, jedan od prvaka Slovenske pučke stranke. Mato ZOVKIĆ, »Karlo Cankar, Slovenac svećenik u Bosni (1877.—1933.)«, *Vrhbosnensia*, god 24. (2020.), br. 1, 59-101.

¹⁰⁴ Riječ je spisu *Denkschrift über die südslavische Frage* (Spomenica o južnoslavenskom pitanju), datiranom 28. srpnja 1917., u historiografiji poznatom kao »Stadlerova spomenica«, iako ju je sastavio Ivo Pilar, ali u »Stadlerovom duhu«. Spomenica je vladarevoj dvorskoj kancelariji predana 13. kolovoza 1917., a Pilar i Vancaš obrazložili su je u audijenciji kod vladara 17. kolovoza 1917. T. JONJIĆ, *Ivo Pilar: pisac, političar, ideolog*, 677-688. Njemački tekst Spomenice objavio je Zlatko MATIJEVIĆ, »Tri dokumenta iz godina 1917. i 1918.«, *Godišnjak Pilar*, god 2. (2002.), sv. 2., 190-196.

¹⁰⁵ U »širem okviru« u ovom je spisu traženo ujedinjenje Hrvatske, Slavonije, Dalmacije, BiH, Istre, Kranjske, južne Štajerske (do Drave), Goričke, Gradiške i eventualno Trsta, u »jedinstveno upravno područje« s »najširom autonomijom, ograničenom jedino sigurnosti države kao cjelinom«. Za razliku od Svibanjske deklaracije Jugoslavenskog kluba, ovo ujedinjenje u »širem okviru« ne bi se provelo i na temelju načela hrvatsko-srpskog (-slovenskog) narodnog jedinstva, nego »u hrvatskom smislu«, pri čemu bi trebalo biti osigurano da Hrvati budu »vodeći politički sloj u toj novoj tvorevini«, dakle isključivo na temelju načela hrvatskoga državnog prava.

¹⁰⁶ U »užem okviru« u ovom je spisu traženo ujedinjenje Hrvatske, Slavonije, Dalmacije i BiH u »jedinstveno upravno područje«, dakako također u »hrvatskom smislu« i s is-

govarao je pred krunom sjedinjenje po formuli jugoslavenskog kluba, a dr. Pilar u užem okviru, na čisto hrvatskom temelju. Na poziv krune predložio je dr. Pilar svoj promemorij, koji je već prije poldruge godine izradio te u kome traži sjedinjenje Hrvatske, Slavonije, Dalmacije, Bosne, Hercegovine i Istarskih otoka,¹⁰⁷ u jedno podpuno autonomno tijelo.¹⁰⁸

Svoje stanovište obrazložio mi je dr. Pilar ovako: »Ja ne vjerujem u mogućnost ostvarenja formule jugoslavenskoga kluba. Ona se mora razbiti na odporu združenih Mađjara i Niemaca, te u svojim posljedicama mora samo ojačati dualizam. Držim najvećom naivnošću računati na pomoć izvanjih upli-

tim stupnjem autonomije kao i u upravno područje u »širem okviru«, koje bi se upravno područje u optimalnom rješenju stvorilo kao zasebno područje izvan obiju polovica Monarhije, ali na koje bi obje polovice Monarhije imale određen, paritetan utjecaj. Dakle, ova Stadlerova *Spomenica* zalagala se i u svom širem i u užem »okviru« za rješenje hrvatskoga pitanja unutar austrougarskog kondominija.

¹⁰⁷ Otoci Krk, Cres i Lošinj.

¹⁰⁸ Riječ je o posebnom Pilarovom spisu, njegovoj *Promemoriji* (*Promemoria über die Lösung der südslavischen Frage*), koji je Pilar u bitnomu sastavio još u ožujku 1916., zatim ga uz neznatne izmjene u ožujku ili u travnju 1917. inkorporirao u rukopis svoga *Južnoslavenskog pitanja*, te ga na koncu, uz dodavanje uvoda i uz male izmjene 17. kolovoza 1917. predao vladaru. U ovom se spisu pitanje razrađuje »uži okvir« rješenja hrvatskog pitanja iz tzv. Stadlerove spomenice, koju je također sastavio Pilar. O sadržaju *Promemorije* vidi u Uvodu. Njezin izvorni, njemački tekst vidi u: Zoran GRIJAK, »Dva dokumenta iz godine 1917.«, *Godišnjak Pilar*, sv. 2., 178-184. Ne znajući pravi tekst »Stadlerove spomenice« i pogrešno pretpostavljajući da je taj tekst, a ne tekst Pilarove *Promemorije* uvršten u Pilarovo *Južnoslavensko pitanje*, Zoran Grijak smatra da su ta dva dokumenta, »Stadlerova spomenica« i Pilarova *Promemorija*, »gotovo identična«, iz čega izvodi zaključak da je nadbiskup Stadler već u to vrijeme (srpanj-kolovoz 1917.) proniknuo u pravi smisao Svibanjske deklaracije i odbacio je. Z. GRIJAK, »O okolnostima osnutka i djelovanju Kluba Starčevićeve hrvatske čiste stranke prava«, 225. O tomu vidi: T. JONJIĆ, *Ivo Pilar kao politički ideolog*, doktorski rad, Zagreb, 2015., 946-949. Međutim, kako se vidi, »gotovo identičnima« bi se, što se sadržaja tiče, mogli nazvati samo dio »Stadlerove spomenice«, njezin »uži okvir« i Pilarova *Promemorija*. »Širi okvir« »Stadlerove spomenice« prema opsegu je, a i time što za razliku od pravaškog programa slovenske zemlje (uz iznimku Trsta) bez ikakve ograde smješta u hrvatski državni okvir, sličniji Svibanjskoj deklaraciji. Od nje se razlikuje po tome što ove zemlje zahtijeva isključivo na temelju hrvatskoga državnog prava a ne i na temelju hrvatsko-srpsko-slovenskog narodnog jedinstva. Sam Pilar u nastavku ovog pasusa svoga članka izričito govori da je on pred vladarom zagovarao »uži okvir«, sadržan i u njegovoj *Promemoriji*, a Vancas »sjedinenje po formuli jugoslavenskog kluba« odnosno »širi okvir« »Stadlerove spomenice«. Dakle, ovaj dio Pilarovog članka potvrđuje ocjenu Tomislava Jonjića da Stadler u to vrijeme još nije proniknuo u prave domete Svibanjske deklaracije, koju je shvaćao kao inačicu pravaškog programa. Budući da je pravi autor »Stadlerove spomenice«, kako smo naveli Ivo Pilar, prije bi se moglo postaviti pitanje, je li u to vrijeme i Ivo Pilar bio načistu s pravim dometima Deklaracije, ili je smatrao da bi se ona mogla iskoristiti u hrvatskom interesu. U svakom slučaju time što je izradio alternativni državnopravni program, iza kojeg je osobno stao, pokazuje da je gajio ozbiljne sumnje u pravi smisao Deklaracije.

va.¹⁰⁹ Ako ovi uplivi toliko ojačaju, da monarkiju u obće na nešto prisile, tada oni ne će djelovati u smislu formule jugoslavenskoga kluba, nego u smislu Pašićeve formule.¹¹⁰ Jer ne treba zaboraviti, da su se samo Srbi i Talijani borili za ententu, dočim Hrvati i Slovenci za centralne vlasti. Konačno, što je najvažnije, forsiranje formule jugoslavenskoga kluba tiska hrvatsko pitanje smjerom rješenja u okviru krune sv. Stjepana,¹¹¹ i time počima razvitak sasvim identičan kao god. 1861.—1867.¹¹² Smatrao sam dakle, da je u hrvatskom narodnom interesu, da se mjerodavni faktori upozore, da imade još jedno moguće rješenje i da se time metne još jedno gvozdje u vatru, da ga možemo vrućim kova-

¹⁰⁹ Odnosno, sila Antante.

¹¹⁰ Riječ je o tzv. Krfskoj deklaraciji iz srpnja 1917., dokumentu koji su potpisali predsjednik Jugoslavenskog odbora Ante Trumbić i predsjednik srbijanske vlade Nikola Pašić, a kojim su se potpisnici dogovorili o stvaranju jedinstvene jugoslavenske države na čelu s dinastijom Karadorđevića, koja bi okupila sav jedinstveni, troimeni narod Srba, Hrvata i Slovenaca. Tekst Krfske deklaracije vidi u: B. PETRANOVIĆ, M. ZEČEVIĆ, *Jugoslavija 1918.—1984.*, 51-53.

¹¹¹ Kruna sv. Stjepana bila je simbol državnog zajedništva zemalja Krune sv. Stjepana, koje su prema Austro-ugarskoj nagodbi (1867.) činile ugarsku polovicu Monarhije, suverenu državu u realnoj uniji sa Zemljama zastupanima u Carevinskom vijeću. Zemlje Krune sv. Stjepana su prema Hrvatsko-ugarskoj nagodbi (1868.) bile sastavljene od Kraljevine Ugarske sjedinjene s Erdeljem, Kraljevina Dalmacije, Hrvatske i Slavonije, te Rijeke i riječkog kotara kao *sacrum separatum* zemalja Krune sv. Stjepana. O značenju Krune, njezinom čuvanju i krunidbenom obredu, vidi: Ladislav HEKA, *Hrvatsko-ugarska nagodba. Pravni odnos bana i hrvatskog ministra*, Zagreb, 2019., 56-61.

¹¹² Nejasno. Pišući o hrvatskoj politici u razdoblju od 1861. do 1867. Pilar u *Južnoslavenskom pitanju* navodi da su Hrvati propustili priliku riješiti svoje pitanje, pri čemu vjerojatno misli na teritorijalno ujedinjenje banske Hrvatske s Dalmacijom i Vojnom krajinom, još na saboru održanom 1861., kada su zbog loših iskustava iz prethodnog, apsolutističkog doba, odbili ponudu da »Hrvatska bude s devet zastupnika zastupana u središnjem bečkom saboru«. »Zalud«, piše Pilar, »opominjahu ponajbolji narodni krugovi«, pri čemu Pilar očito cilja na krug oko Ivana Mažuranića, »neka se prema Austriji ne stane na stajalište tvrdokorne nesuradnje«. »Pozivu u Beč ne odazva se nitko«, što »bijaše pobjeda misli unije s Mađarima«, te je »razvoj prilika morao nakon zauzimanja netom spomenutog stajališta krenuti u ovom pravcu«, odnosno prema dualizmu. Tek kasnije, kada je pitanje dualizma već bilo riješeno (1867.) i kada su krenuli pregovori između Hrvatske i Ugarske oko njihovih međusobnih odnosa, Hrvati su zbog svojih (tada) nerealnih zahtjeva prema Dalmaciji i Vojnoj krajini izgubili potporu Beča i vladara, te su bili prepušteni na nemilost Mađarima. Ivo PILAR (SÜDLAND), *Južnoslavensko pitanje. Prikaz cjelokupnog pitanja*, Varaždin, 1990., 40-41. Koliko ja shvaćam, Pilar »jugoslavensku formulu« Svibanjske deklaracije smatra neprovedivom zbog otpora dualističkih krugova, kako austrijskih Nijemaca, tako i Mađara, dakle njezina glavna mana su njezini nerealni zahtjevi. S druge strane, glavna mana hrvatske politike 1861. do 1867., prema Pilaru, bilo je emotivno odbijanje Hrvata da prihvate zajedničke poslove s austrijskim zemljama, što bi omogućilo teritorijalno ujedinjenje njihovih zemalja. Zajednički nazivnik obiju tih politika može biti samo »loša politika«, iz čega proizlazi da Pilar smatra kako svaka loša politika Hrvata ove neminovno gura u okvir Zemalja ugarske krune.

ti, ako se jugoslavenska formula pokaže neprovedivom. Smatram u obće težkom pogreškom u tako sudbonosnom momentu metnuti sve na jednu kartu.«

Ja držim, da je akcija nadbiskupa Stadlera, kano i držanje spomenute dvojice bilo skroz patriotsko i po hrvatski narod koristno. Ipak je ova akcija potekla iz — po mom uvjerenju posve opravdanoga — nepovjerenja naprama akciji koaliranih dra. Sunarića i Dimovića. Prama tome se je udesilo i razpoloženje spomenute dvojice prama ovoj akciji. Čim su saznali za nju, odputovali su dr. Sunarić i Dimović u Beč, da je ometu. Kad im to nije uspjelo, digli su drvlje i kamenje na Vancaša i dra. Pilara, ne žacajući se nikakovih sredstava, da njihov u akciju diskreditiraju i njih same pred hrvatskom javnosti obrukaju. Tu je Dimoviću došlo u prilog, što je, kako smo već iztakli, pod vidom svoje osobne politike pribavio znatan upliv na koaliciju i na koalicionaško novinstvo u Hrvatskoj i što dr. Pilar, koji je vrlo vješt na peru, kao častnik ne smije pisati po novinama, pak se ne može ni braniti. Poznato mi je, da je dva puta od svojih vojničkih oblasti tražio dozvolu, da smije svoje stanovište obrazložiti, ali te dozvole nije dobio.

Tako im je uspjelo informirati hrvatsku javnost skroz neizpravno, da Vancaš i dr. Pilar idu po nalogu bos. vlade, da im je misija spašavati Sarkotića,¹¹³ da su radili proti sjedinjenja, itd. I za čudo, hrvatsko novinstvo s malim iznimkama, sve je to donosilo, a hrvatska javnost kao sveto pismo vjerovala, premda je to sve neistina i tendenciozna laž. Sve je to samo dokaz, koliko je istinita tvrdnja Stjepana Radića,¹¹⁴ kad je ono neki dan napisao: »da je svaki Hrvat, ko-

¹¹³ Stjepan Sarkotić, austrijski general (Sinac kraj Otočca, 4. X. 1858. — Beč, 16. X. 1938.). Nakon završene vojne akademije u Bečkom Novom Mjestu 1879. bio je poručnik u konjičkoj pukovniji u Trebinju te je 1882. sudjelovao u gušenju ustanka u Hercegovini i Krivošijama. Godine 1889. bio je promaknut u čin kapetana i dodijeljen Glavnom stožeru u Beču; od 1907. general bojnik a od 1911. podmaršal. Početkom I. svjetskog rata bio je jedan od glavnih austrijskih zapovjednika na srpskoj fronti te se od 1914. nalazio na čelu Zemaljske vlade BiH i bio zapovjednik trupa Bosne, Hercegovine i Dalmacije. Potom je 1916. sudjelovao u okupaciji Crne Gore i zapovijedao u pohodu na Lovćen, za što je bio odlikovan naslovom baruna (s pridjevkom *von Lovćen*). Godine 1917. bio je promaknut u čin general pukovnika, a do umirovljenja 1918. bio je u službi u BiH. Nakon završetka rata, u Beču je razvio političku djelatnost na čelu skupine hrvatskih emigranata, boreći se protiv vladajuće dinastije Karadorđevića. »Sarkotić, Stjepan«, *Hrvatska enciklopedija*, mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2021. Pristupljeno 25. lipnja 2021. <<http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=54630>>.

¹¹⁴ U ovo vrijeme Stjepan Radić je saveznik frankovačke Stranke prava u hrvatskom Saboru. Nakon posljednjih saborskih izbora u banskoj Hrvatskoj, održanih u prosincu 1913., frankovačka Stranka prava i Hrvatska pučka seljačka stranka ostvarile su neformalnu saborsku suradnju, koja je potrajala do travnja 1918. Ova suradnja temeljila se na zajedničkoj oporbi vladajućoj Hrvatsko-srpskoj koaliciji, te na zajedničkoj težnji za ujedinjenjem svih hrvatskih zemalja unutar Monarhije. Iako je HPSS tijekom trajanja

ji ne priznaje srpske političke formule, eo ipso za »Srbe« dakako tudjinski plaćenik i izdajica.«¹¹⁵

No gorčinom mora napuniti čovjeka, kad vidi, kako je hrvatsko novinstvo spremno, da bez svakoga promišljanja i kritike, a u interesu nehrvatskih tendencija obruka poštene hrvatske ljude.

III.

Arnautović i dr. Bašagić¹¹⁶

Zajedno sa dr. Sunarićem i Dimovićem primio je poziv od predsjednika jugoslavenskoga kluba Korošca i muslimanski član prezidija bos. sabora dr. Safvet-beg Bašagić.¹¹⁷ Valjda na poticaj prve dvojice, koji su vakufskoga direktora¹¹⁸

ovoga saveza prihvaćala državnopravni dio pravaškog programa, nije se konzekventno odricala načela hrvatsko-srpskog (-slovenskog) narodnog jedinstva, kojeg je mislila ostvariti unutar hrvatskog političkog naroda. B. KRIZMAN, »Stjepan Radić i Hrvatska pučka seljačka stranka u prvom svjetskom ratu«, 109-148.

¹¹⁵ Riječ je o citatu iz Radićevog članka »Hrvatsko državno pravo kao cimer protuslavenskoj srbskoj politici«, gdje stoji: »... vidi se i po tom, što je svaki Hrvat, koji ne priznaje srbske političke formule, tudjinski plaćenik i izdajica.« Članak je objavljen u frankovačkoj *Hrvatskoj* u broju 1826., u četvrtak 13. rujna 1917. Međutim, u zaglavlju toga broja pogrešno je otisnut datum 12. rujna 1917. i broj 1825., koja se datacija nalazila i na prethodnom broju od srijede. Broj od petka slijedi pogrešnu dataciju od četvrtaka (13. rujna 1917., br. 1826), no broj od subote to ispravlja, te je datiran 15. rujna 1917., br. 1828. Pilar na još jednom mjestu u svomu članku spominje ovaj Radićev članak, pogrešno ga datiravši s 12. rujnom 1917. Spominjanjem Radićeva članka od 13. rujna 1917., koji da je napisan »neki dan«, možemo precizirati da je barem ovaj dio Pilarovog članka napisan sredinom rujna 1917. Dakle, kako smo u Uvodu naveli, napisan je nakon Pilarovog sastanka sa Sarkotićem održanog 3. rujna 1917.

¹¹⁶ Ovaj dio članka objavljen je u: *Hrvatska*, 4. listopada 1917., br. 1847, 1.

¹¹⁷ Safvet-beg Bašagić, pjesnik, orijentalist, povjesničar, kulturni i politički radnik (Nevetinje, 6. V. 1870. — Sarajevo, 9. IV. 1934.). Obitelj je dobila ime po pretku Lutfullahbegu zvanom Bašaga. Otac Ibrahim-beg bio je kajmakam u Pivi, Foči i Ljubuškom, sudac u Mostaru, hercegovački poslanik u turskom parlamentu i jedan od posljednjih bosanskomuslimanskih pjesnika na turskom (pseudonim Edhem) te prvi hrvatski proučavatelj orijentalnih književnosti. Po majci; Almashanumi, kćerki Derviš-paše Čengića, potomak je Smail-age Čengića. U Mostaru i Konjicu učio je mekteb, u Sarajevu je završio ruždiju (1882.—1885.). Poslije je neredovito polazio gimnaziju u Sarajevu, gdje je učio arapski jezik. Za vrijeme boravka u Zagrebu Khuen-Héderváryjeva vlada zabranila mu je polaganje mature zbog sudjelovanja u postavljanju kamena temeljca Starčeviću domu (1894.). Maturirao je 1895. u Sarajevu, a zatim studirao orijentalne jezike i povijest u Beču (do 1899.). Od 1900. do 1906. bio je profesor arapskog jezika na gimnaziji u Sarajevu, ali je otpušten. Godine 1908. i 1909. boravio je u Beču skupljajući građu za disertaciju *Die Bosniaken und Hercegovcen auf dem Gebiete der islamischen Literatur* koju je ondje i obranio 1910. Potom je bio predložen za profesora na Katedri orijentalnih jezika zagrebačkog Sveučilišta. Na prvim izborima za bosansko-hercegovački Sabor izabran je za zastupnika Banje Luke, a dva puta bio je potpredsjednik te predsjednik Sabora (1910. i 1913.). Od 1919. do umirovljenja 1927. bio je kustos Zemaljskog muzeja u Sarajevu. Njegovi stihovi: »Jer hrvatskog jezika šum, Može da goji, Može da

Šerifa eff. Arnautovića¹¹⁹ držali uplivnijim među muslimanima,¹²⁰ dobio je i ovaj potonji poziv na konferenciju u Beč. Na koncu nastala je zbrka, te ova dvojica u obće nisu znala, koji je od njih za pravo pozvan u Beč. Pošto je pako Arnautović dobro poznao pravi odnošaj između dra. Sunarića i Dimovića, pošto je stajao u lošem osobnom odnošaju sa drom. Sunarićem, s kojim je ponovno učinio neugodna iskustva, te konačno pošto mu akcija jugoslavensko-

spoji, Istok i zapad, pjesmu i um.« bili su moto pravaškog lista *Osvit* u Mostaru. »Bašagić, Safvet-beg«, *Hrvatska enciklopedija*, sv. 2., Zagreb, 1941., 273-274; »Bašagić, Safvet-beg (Redžepasić)«, *Hrvatski biografski leksikon*, sv. 1., Zagreb, 1983., 511-512.

¹¹⁸ U islamskom svijetu vakufi su zaklade, koje oporučitelj predaje zajednici u općekorisne: vjerske, humanitarne ili prosvjetne svrhe. Kao rezultat borbe bosansko-hercegovačkih muslimana za autonomnom upravom ovim zakladama (borba za vjersku i vakufsko-mearifsku autonomiju, 1899.—1909.), unutar koje se vodila i njihova borba za političkom autonomijom BiH, vladar je 15. 4. 1909. sankcionirao »Statut za autonomnu upravu islamskih vjerskih i vakufsko-mearifskih poslova u Bosni i Hercegovini«. Mustafa IMAMOVIĆ, *Pravni položaj i unutrašnje-politički razvitak BiH od 1878. do 1914.*, Sarajevo, 1976., 116-127, 143-144. Prema tom statutu, vrhovni autonomni upravni i nadzorni organ za vakufski imetak bio je Vakufsko-mearifski sabor, koji je birao Vakufsko-mearifski saborski odbor kao upravni i izvršni organ ovog Sabora, na čijem se čelu nalazio »vakufsko-mearifski direktor.« »Statut za autonomnu upravu islamskih vjerskih i vakufsko-mearifskih poslova u Bosni i Hercegovini«, paragraf 78-104, https://www.islamskazajednica.ba/images/stories/Ustavi/Statut_IZ-e_iz_1909.pdf, pristupljeno: 28. lipnja 2021.

¹¹⁹ Šerif Arnautović, vakufski direktor, senator (Mostar, 14. IX. 1874. — Sarajevo, 26. I. 1935.). Godine 1899. pristupio pokretu za islamsku vjersko-prosvjetnu autonomiju, te je uskoro postao čelnikom toga pokreta. Austrijske vlasti ga progone, te pola godine provodi u internaciji u Raškoj Gori. Zatim je suđen i za veleizdaju, te robija u Zenici. Po izlasku iz zatvora nastanio se u Brodu na Savi, koji je ubrzo postao sjedište boraca za vjersko-prosvjetnu autonomiju. Stajao je u uskim vezama s tadašnjim vođama bosansko-hercegovačkih Srba, Gligorijem Jeftanovićem, Vojislavom Šolom, Kostom Kujundžićem, Vladimirom Radovićem i dr. Kad su muslimani 1909. izborili vjersko-prosvjetnu autonomiju, Arnautović se vratio u Sarajevo, gdje ga je Vakufski sabor postavio za vakufsko-mearifskog direktora, na temelju čega je 1910. ušao u bosanski Sabor kao njegov virilni član. Nakon rata, kao član Jugoslovenske nacionalne stranke 1933. biran je u Senat, gornji dom Narodnog predstavništva Kraljevine Jugoslavije. »Arnautović, Šerif«, *Hrvatska enciklopedija*, sv. 1., Zagreb, 1940., 638-639. U mladim danima Arnautović se izjašnjavao kao Hrvat. Tijekom rata Arnautović je bio umiješan u korupcijsku aferu Povlaštene agrarne i komercijalne banke za BiH, koja je bila pod ključnim utjecajem mađarskog kapitala, te čija je uprava tijekom rata radila na povezivanju bosansko-hercegovačkih Srba i muslimana radi provedbe mađarskih planova za pripajanjem BiH kao posebnog tijela ugarskom dijelu Monarhije. T. JONJIĆ, *Ivo Pilar: pisac, političar, ideolog*, 229, 603-604. U ovom članku Pilar spominje ovu aferu i Arnautovića smatra eksponentom mađarske politike u BiH.

¹²⁰ U ovom tekstu Pilar upotrebljava izraze i musliman i musloman, pišući ih i velikim i malim početnim slovom, pa je očito da iako bosansko-hercegovačke muslimane u etničkom smislu smatra Hrvatima, njihovu muslimansku odrednicu smatra nečim većim od puke vjerske odrednice. Katolike uvijek navodi malim slovom, navodeći ih i kao »Hrvate katolike«, implicirajući da ima i Hrvata nekatolika. Pravoslavne u BiH, pišući ih malim slovom, navodi samo jednom, češće upotrebljavajući nacionalni pojam »Srbi«

ga kluba u obće nije bila simpatična, kako ćemo kasnije vidjeti, to je Šerif Arnautović odklonio poziv u Beč. Isto je stanovište zauzeo i dr. Bašagić.

Dokora, osobito kad su dr. Sunarić i Dimović primljeni u audienciju, počeli su muslimanski krugovi uvidjati, da su počinili veliku političku pogrešku, te da je u ovakovo sudbonosno doba politika pasiviteta najlošija. Obdržavalo se među muslimanima nekoliko sastanaka, koji su urodili zaključkom, da i muslimani moraju bezuvjetno otići u Beč i zatražiti audienciju kod krune te razložiti svoje stanovište.

Glede toga, da valja ići u Beč, bili su svi složni, glede toga pako, kakovo će stanovište zauzeti pred krunom, nastala je najveća razroznost. Muslimani, koji se osjećaju Hrvatima,¹²¹ nisu sami znali, kakovo bi stanovište zauzeli, pošto je držanje bosanskih Hrvata bilo uslied prilika, izloženih u I. članku, bez ikakve jasne linije. Srbofilski muslimani¹²² držali su se po strani. Tako je jasni cilj imala samo ona grupa, koja stoji izključivo na konfesionalnom islamskom stanovištu, koja je svakoj nacionalnoj ideji tuđa i koja se u politici ograničuje na zastupanje posebnih interesa muslimana i traženje autonomije Bosne i Hercegovine.¹²³

Šerif Arnautović, kome se velika inteligencija neda poreći, nije izprva izrazito pristajao uz ovu prvu grupu.¹²⁴ Kao inteligentan čovjek, on je, naprotiv, priznavao, da i Muslimani Bosne i Hercegovine u ovo doba narodnog principa ne mogu trajno ostati bez narodne svijesti i da se ne smiju opirati prisajedinjenju Bosne i Hercegovine jednoj nacionalističkoj teritorijalnoj skupini. Uzprkos toga teoretski skroz izpravnoga stanovišta odbijao je Šerif sam poduzeti tome odgovarajuću akciju, izgovarajući se na svoju političku tradiciju, koja da je s time u protuslovlju.

¹²¹ To su vjerojatno bili pristaše bivše Muslimanske napredne stranke (MNS), koja je početkom 1910. promijenila ime u Muslimanska samostalna stranka (MSS), privremeno obustavivši hrvatski nacionalni dio svoga programa, a čiji se brojniji dio pod vodstvom Safvet-beg Bašagića i Adem-age Mešića u kolovozu 1911. fuzionirao s brojnijim dijelom Muslimanske narodne organizacije (MNO) u Ujedinjenu muslimansku organizaciju. M. IMAMOVIĆ, *Pravni položaj i unutrašnje-politički razvitak BiH*, 1976., 222-223, 247.

¹²² To je vjerojatno bila malobrojna skupina tzv. «muslimana demokrata», pod vodstvom Osmana Đikića, okupljenih oko lista *Samouprava*, te malobrojnije krilo bivše Muslimanske narodne organizacije (MNO) pod vodstvom Derviš-beg Miralema, koje je u ožujku 1911. odbilo saborsku suradnju s Hrvatima, u kolovozu iste godine odbilo fuziju MNO-a s MSS-om, te koje se koncem 1911. organiziralo kao Eksekutivni odbor MNO-a s listom *Novi Musavat*. M. IMAMOVIĆ, *Pravni položaj i unutrašnje-politički razvitak BiH*, 224, 246.

¹²³ To su vjerojatno bili pripadnici brojnijeg krila bivšeg MNO-a, pod vodstvom Šerifa Arnautovića, koje se u kolovozu 1911. fuzioniralo s MSS-om u Ujedinjenu muslimansku organizaciju, te malobrojnije krilo MSS-a pod vodstvom Halid-beg Krasnice, koje je odbilo tu fuziju. Isto, 247.

¹²⁴ Misli se na posljednju, anacionalnu muslimansku grupu.

Neki Hrvati, a napose nadsavjetnik Vancaš, trudili su se mnogo, da Arnautovića predobiju za hrvatsko stanovište. Počinili su ali kod toga pogrešku, što su mislili svoje hrvatsko stanovište najbolje izraziti u formuli jugoslaven-skoga kluba. S tim pako niti kod Šerifa, a niti kod drugih muslomana nisu imali uspjeha.

Muslomani zamolili su u subotu 28. srpnja 1917. za audienciju, koja im je na 5. augusta i dozvoljena.

Bilo je napadno, kako se Šerif, što se je više približavala audijencija, sve više udaljuje od nacionalnoga stanovišta. Na skupštini, koja je držana neposredno prije puta u Beč, zastupao je Šerif već izrazito ideju autonomije Bosne i Hercegovine i umjeo svojom rječitošću predobiti i Muslomane Hrvate za ovu ideju.

U Beč uputio se je Šerif preko Pešte. Neima dvojbe, da je njegov tamošnji boravak djelovao još u smjeru njegove anacionalne i autonomističke evolucije.

Na audienciji 16. kolovoza 1917. protivili su se Šerif Arnautović i dr. Safvetbeg Bašagić svakom prisajedinjenju Bosne i Hercegovine u bilo kakvi širi narodno-politički okvir i zahtievali držanje podpune autonomije ovih zemalja. Šerif Arnautović predao je kruni i jedan promemorij, kojim je svoje protunarodno i autonomistično stanovište pismeno precizirao.¹²⁵ Ovaj promemorij potpisao je ali Šerif sam, Bašagić ga nije potpisao.¹²⁶

¹²⁵ Neprijeporno je da je Arnautovićeve spomenica tražila autonoman položaj BiH unutar Monarhije, no Tomislav Jonjić je zapazio da ona »ni izričito ni implicitno nije otklanjala mogućnost povezivanja BiH s Hrvatskom.« T. JONJIĆ, *Ivo Pilar: pisac, političar, ideolog (1898—1918.)*, 684. To je točno, jer se osim podjeli BiH između austrijskog i ugarskog dijela Monarhije ta spomenica protivi samo planovima Jugoslaven-skog kluba o stvaranju jugoslavenske države unutar Monarhije, kojoj bi BiH bile sastavni dio. Doduše argument, kojim Arnautović u njoj brani svoje protivljenje stupanju BiH u jugoslavensku državu: da muslimanski čimbenik i sada u BiH, gdje čini trećinu stanovništva, gospodarski i kulturno nazaduje, pa bi u jugoslavenskoj državi, gdje bi činio jedanaestinu stanovništva bilo još i gore, moglo bi se preslikati i na pristupanje BiH u hrvatsku državu, gdje je muslimani također činili manje od trećine. O tekstu spomenice vidi: Luka ĐAKOVIĆ, *Položaj Bosne i Hercegovine u austrougarskim koncepcijama jugoslovenskog pitanja 1914—1918.*, Tuzla, 1981., 163-176.; Z. GRIJAK, »O okolnostima osnutka i djelovanju Kluba Starčevićeve hrvatske čiste stranke prava u Sarajevu«, 240-244; Husnija KAMBEROVIĆ, »Bošnjaci i stvaranje jugoslavenske države 1918. godine«, *ZR Godina 1918.*, Zagreb, 2010., 197-198. Ipak, Jonjićevo zapažanje moglo bi se dovesti u vezu s navedenom tvrdnjom, koja se pojavila u proljeće 1911. prilikom sklapanja sporazuma o hrvatsko-muslimanskoj saborskoj suradnji, prema kojoj su se muslimanski potpisnici navodno »obvezali da ne će smetati državnopravnim aspiracijama Hrvata«. Ovdje također vrijedi spomenuti i da je frankovačka *Hrvatska* u kolovozu 1917. objavila razgovor s »vrlo imućnim i sa svoga hrvatstva poznata bosanskoga bega«, koji je navedeni politički korak dvojice muslimanskih prvaka (zahtjev za autonomijom BiH) branio čvrsto ukorijenjenim osjećajem posebnosti među bosansko-hercegovačkim muslimanima, koji im priječi da se olako, bez jamstava očuvanja te posebnosti, pridruže čak i katoličkim Hrvatima, koji su im »i po krvi i po političkom uvjerenju najbliži«. Manjak jamstava s hrvatske strane ogledao se u tomu što katolički Hrvati u nacionalnom smislu ne znaju jesu li Hr-

vati ili Jugoslaveni, a slijedom toga jesu li za hrvatsku ili jugoslavensku državu, te u tomu što ne znaju jesu li za federaciju ili za jedinstvenu državu, te da će im Hrvati muslimani prići tek kada riješe te dvojbe. »Bosanski muslimani. (Razgovor s uglednim bosanskim begom)«, *Hrvatska*, 26. kolovoza 1917., 2. Pitanje je, je li to bio poziv Hrvatima katolicima da stvore program federativno uređene hrvatske države u kojoj bi Bosna i Hercegovina bila jedna od njezinih federalnih (autonomnih) jedinica. U svakom slučaju ovaj su razgovor klerikalne, projugoslavenske *Novine* protumačile kao da se bosanski muslimani spremaju prići Hrvatima tek »kad si mi stvorimo slobodnu i ujedinjenu Hrvatsku«. »Pabirci iz domaće politike«, *Novine*, 28. kolovoza 1917., 3.

126 Tomislav Jonjić prenosi pisanje *Agramer Tagblatta*, prema kojem se na ovoj audijenciji Bašagić (koji dakle nije potpisao Arnautovićevu spomenicu) »nije protivio Deklaraciji Jugoslavenskoga kluba, ali da se je založio za autonomiju BiH u budućoj jugoslavenskoj državi«. T. JONJIĆ, *Ivo Pilar: pisac, političar, ideolog*, 683. Ipak, u daljnjim istupima Bašagić izričito govori u prilog hrvatskom a ne jugoslavenskom rješenju. Tako je nekoliko mjeseci potom dao izjavu za mađarski list *8-Órai-Ujság* u kojem je iznio nacionalna i politička stajališta Ujedinjene muslimanske organizacije. U kontekstu nacionalnog stajališta Bašagić je rekao: »Bosanske narodnosti neima — muslimanska inteligencija priznaje se Hrvatima.« U kontekstu političkog stajališta Bašagić je u prvom redu naveo da njegova stranka »želi poseban položaj Bosne uz priuždržaj dosadanje autonomije u okviru Habzburške monarhije«. Međutim Bašagić, ako je i mislio na zadržavanje »dosadanje autonomije«, očito nije mislio i na zadržavanje dosadašnjeg položaja Bosne, jer je naveo da je njegovoj stranci »svejedno došle (Bosna i Hercegovina) u ties-niji odnošaj s Austrijom ili Ugarskom«. Ni to mu nije bilo posve svejedno, jer je naveo da ipak »ugarska kruna ima na Herceg-Bosnu historička prava«. No, Bašagić ni tu nije stao, nego je naveo da je njegova stranka »za sjedinjenje Jugoslavena pod imenom Hrvata« te da se »budući odnošaj Bosne i Hercegovine može zamisliti onako, kako je danas između Ugarske i Hrvatske«. »Dr. Safvet-beg Bašagić o Bosni i Hercegovini«, *Hrvatska*, 24. prosinca 1917., 1; »Muslimanski prvak za nacionalno hrvatstvo, a političko mag-jarstvo«, *Hrvatska država*, 24. prosinca 1917., 2. To bi moglo značiti da su Bašagić i njegovi istomišljenici imali dva politička programa. Prema prvom: očuvanje posebnog položaja Bosne i Hercegovine, najbolje unutar ugarskog dijela Monarhije, pri čemu bi Bosna i Hercegovina imala isti stupanj autonomije (državnosti) kao i banska Hrvatska. Prema drugom: stupanje Bosne i Hercegovine u hrvatsku državnu jedinicu unutar Monarhije, bez potanje razrađenog stajališta o položaju BiH unutar hrvatske države i položaju hrvatske države u odnosu na ostatak Monarhije. Na tragu tomu tumačenju je i Bašagićeva izjava bivšem ugarskom premijeru Tiszi od 20. rujna 1918., kada je Bašagić »zagovarao da se ujedine sve hrvatske zemlje u posebno tijelo; ako to nije moguće, da Bosna i Hercegovina dobiju (!) autonomiju«. B. KRIZMAN, *Hrvatska u prvom svjetskom ratu*, 255. S druge strane, to bi se moglo protumačiti i kao jedinstven Bašagićev program, prema kojemu bi se Bosna i Hercegovina pripojila hrvatskoj državnoj jedinici unutar ugarskog dijela Monarhije, pri čemu bi hrvatska državna jedinica prema užoj Ugarskoj imala veći stupanj autonomije nego što ju je imala banska Hrvatska na temelju Hrvatsko-ugarske nagodbe, dok bi Bosna i Hercegovina unutar hrvatske državne jedinice uživala onakav stupanj autonomije kakav je uživala banska Hrvatska prema Ugarskoj na temelju Nagodbe. U prilog tomu govore planovi zemaljskog poglavara BiH, generala Stjepana Sarkotića, prema kojima bi se unutar ugarskog dijela Monarhije stvorila hrvatska država pripojenjem Dalmacije i »virtualnim« pripojenjem BiH banskoj Hrvatskoj, pri čemu bi BiH još neko vrijeme ostala izdvojenom jedinicom unutar ugarskog dijela Monarhije. Ta bi hrvatska državna jedinica dobila veći stupanj autonomije prema Ugarskoj, nego što ju je na temelju Nagodbe imala banska Hrvatska. L. ĐAKOVIĆ, *Položaj Bosne i Hercegovine*, 162-163; B. KRIZMAN, *Hrvatska u prvom svjetskom ratu*, 245-251.

Da je time rješenju hrvatskoga pitanja zadan osjetljiv udarac i svima njegovim neprijateljima dano oštro oružje u ruke, o tome neima nikakve dvojbe.

Naša je sada zadaća, da sve momente, koji su doveli do toga razvitka, oštro uočimo. Moramo oštro razlikovati dva momenta, jedan stvarni, a drugi osobni.

Stvarni je momenat u tome, što Muslomani u Bosni i Hercegovini čine jednu trećinu pučanstva, pak imaju tome razmjeru i odgovarajući politički upliv. U svakom širem okviru nebi oni više sačinjavali trećine, već samo desetinu ili čak dvanajstinu. Stime bi se umanjio i njihov upliv, što Muslomani, koji su do prije 40 godina bili gospodari u zemlji, teško podnose. Konačno se oni boje, da bi umanjenje njihovoga političkoga upliva imalo loše posljedice i za sigurnost njihove vjere. Ovo je doduše bez osnova, ali odgovara njihovom temeljnom shvaćanju.

Gornje temeljno stanovište djelovalo je tim više, što si Muslomani nisu na čistu vrhu koristi, koje bi im donielo rješenje hrvatskoga pitanja, kano ni opasnosti, koje im priete iz njihove izoliranosti i iz toga, što oni možda mogu zategnuti rješenje hrvatskoga pitanja, ali nikako ga spriječiti, jer će se ono konačno ostvariti i protivu njih.

Ja držim, da je tome nepovoljnom razvitku mnogo kriva i hrvatska politika. Mi smo se stavili na historički jedino izpravno stanovište, da su Muslomani Hrvati. Dosljedno tome stavili smo se na stanovište oprečno Srbima, naime mi nastojimo Muslomane održati, dočim su Srbi muslomansko pitanje riješili u svima zemljama, koje su došle pod njihovu vlast, na najkraći način tako, da su ih izkorijenili. Ipak nismo znali našu politiku prama Muslomanim staviti na zdravo konkretno stanovište. Jedni su pod uplivom Starčevićevog turkofilizma muslomane jednostavno mazili, drugi pako dali su na se utjecati od srbskoga shvaćanja, koje ide onamo, da su Muslomani za život nesposoban elemenat, s kojim se ne može računati. Između oba ova stanovišta, koja su oba pogrešna, nismo mi Hrvati umjeli pogoditi zlatne sredine koja ima ići onamo, da je držanje bos. herc. Muslimana za nas doduše životno pitanje, ali da tu neima mjesta nikakovom mazenju, nego da je to težak socijalni problem, koji treba uzeti svom ozbiljnošću u pretres i riješiti po srednjoj liniji najveće moguće koristi, koli za Hrvatstvo uobće toli za bosanske Muslimane.¹²⁷ Valja priznati, da

¹²⁷ Treba napomenuti da se ovaj Pilarov prijedlog hrvatske politike prema bosansko-hercegovačkim muslimanima, kako je ovdje natuknut, od starčevićanske politike ipak razlikuje tek u nijansi, dok se od politike navodno nastale pod srpskim utjecajem i dalje načelno razlikuje. Zato je pretjerano reći da je ovaj njegov prijedlog »zlatna sredina« između obje politike. U određivanju te »nijanse« Pilarovog odnosa prema muslimanima valja poći od toga da ni nadbiskup Stadler i njegov politički krug, baš kao ni HNZ kojem je pripadao Pilar, nisu poricali etničko hrvatstvo bosansko-hercegovačkih muslimana ali Stadler, za razliku od HNZ-a, svjestan vjerskih a time i velikih kulturnih i socijal-

je ovaj manjak jasnih ciljeva i svake pametne taktike naprama bos. herc. Muslimanima mnogo kriv ovome lošome razvitku.

Sljedeći je momenat skroz osobne prirode. Šerif je Arnautović danas naj-snažnija i najuplivnija ličnost među bosanskim Muslimanima. Njemu danas muslimani ne mogu suprotstaviti ekvivalentne ličnosti.

Ipak Šerif eff. Arnautović nije pravi Bošnjak. I on je u njeku ruku »kuferaš«, jer mu samo ime kazuje, da je potomak doseljenoga Arnauta. Zato ovaj čovjek, makar nosi na sebi bosanski begovski tip, ne osjeća ni hrvatski ni slavenski u obće. Kao što su Arnauti bili dugo nosioci osmanlijsko-islamske konzervativnosti i nazadnjačtva, tako je ovaj čovjek po svome instinktu postao nosiocem istih težnja u Bosni. I ovaj instinkt bio je dosele uvijek jači od boljeg uvjerenja njegove nedvojbene znatne inteligencije.

Ne smijemo previdjeti još jednoga momenta. Kao kod svih Arnauta, tako je i kod Šerif effendije vrlo razvijen smisao za privredu.

Od godine 1908. ovamo rade Magjari uporno na tome, da steknu političkoga upliva u Bosni i Hercegovini. Oni osnivaju razna poduzeća u zemlji i na dobro dotirana mjesta u ravnateljskim, nadzornim i upravnim viećima pozivlju ugledna lica iz bosanskoga javnoga života. Poznata je jedna afera iz godine 1909., kad im je uspjelo na ljepak uhvatiti jednoga od najuglednijih Hrvata u zemlji, pak je samo bura narodnoga ogorčenja ovoga prisilila, da to mastno mjesto i napusti.¹²⁸ Arnautović igrao je previdnu ulogu u zemlji, a da Magjari

nih razlika između Hrvata katolika i muslimana u Bosni i Hercegovini, te pretežite nacionalne neopredijeljenosti muslimana, iz te etničke činjenice nije izvlačio apriorne političke zaključke, težeći opreznijem obliku suradnje između katolika i muslimana. Z. GRIJAK, *Politička djelatnost vrhbosanskog nadbiskupa Josipa Stadlera*, 162-163, 562. Dakle HNZ, a time i Pilar, u većoj su mjeri »mazili« muslimane nego Stadler i njegov krug. Zatim valja primijetiti, da je u programu HNZ-a, prihvaćenog u veljači 1908., na izričitu intervenciju Ive Pilara prihvaćena točka, da će HNZ podupirati muslimane »bez obzira kojoj stranci pripadaju«. Očito je ovaj Pilarov prijedlog iznesen nasuprot postojećih stajališta, da bi HNZ trebao podupirati samo one skupine muslimana, koje prihvataju hrvatski nacionalno-politički program. T. JONJIC, *Ivo Pilar: pisac, političar, ideolog*, 283, 285. Dakle, Pilar je u to vrijeme zagovarao bezuvjetnu hrvatsko-muslimansku političku suradnju, te je u većoj mjeri »mazio« muslimane nego neki drugi u HNZ-u. Zato smatram da se u ovoj kritici starčevićanskog »maženja« muslimana radilo prvenstveno o tomu da se hrvatska politika prema muslimanima treba voditi prvenstveno umom, a ne srcem.

¹²⁸ Riječ je o čelniku HNZ-a, Nikoli Mandiću, koji je početkom 1909. imenovan članom uprave u Povlaštenoj agrarnoj i komercijalnoj banci za BiH, novčanom zavodu pod ključnim utjecajem mađarskog kapitala, osnovanom sa svrhom financiranja otkupa bosansko-hercegovačkih kmetova. S argumentima da Mandić radi osobne koristi potpomaže širenje Hrvatima nesklonog mađarskog političkog utjecaja u BiH te radi protiv interesa muslimanskih veleposjednika, Mandićevo imenovanje pokušali su iskoristiti nadbiskup Stadler i njegov politički starčevićanski »maženja« muslimana radilo prvenstveno o tomu da se hrvatska politika prema muslimanima treba voditi prvenstveno umom, a ne srcem.

nebi kušali zapregnuti njegov upliv pod kola svojih interesa. Kod nenarodnih muslimana ali nije bilo snage javnoga mnjenja, da to sprieči. Tako danas Šerif effendija sjedi u upravi agrarne i komercijalne banke i osiguravajućeg društva »Herceg-Bosna« te je već uslied tih svojih sveza dospio pod upliv Pešte. Dalje su u tom smjeru djelovale sveze, koje muslimani podržavaju sa Peštom još iz vremena svoga pakta sa Srbima i borbe protiv vlade u Bosni. Moralo je pasti u oči, da Šerif nikada ne ide ravno u Beč, nego se uvijek ustavlja u Pešti, da posjeti tamo, kako se on običaje izraziti, svoje »političke prijatelje«. U posljednje vrijeme nije ni to ostalo neopaženo, kako Šerif na sva usta hvali Magjare, iztiče njihovu političku dalekovidnost (!) i velike koristi, koje će muslimani od Magjara imati itd., a nije se nitko niti začudio, kad je polazeći u Beč na audienciju sam i bez svoga pratioca Bašagića boravio opet par dana u Pešti. U Pešti je nenarodno i autonomističko stanovništvo Šerifovo prekaljeno, a po sarajevskim se novinama zadnjih dana moglo i čitati, da je on i najveći dio svoga promemorija na krunu ondje već gotov dobio. Govori se po Sarajevu i to, da je na Šerifovo držanje djelovala još i okolnost, da je on u Pešti morao tražiti, a navodno da je i našao pomoći radi male jedne neprilike, koja mu je prietila radi njegove situacije kod jedne sarajevske banke.

Safvet Bašagić nije bio čovjek, koji bi se mogao oprieti uplivu Šerif effendije Arnautovića. Tako je izvještaj na krunu morao izpasti sasvim onako, kako smo malo prije naveli.

Hrvatska javnost učiniti će dobro, ako u Arnautoviću i u napredak bude gledala eksponenta magjarskih upliva. Kolikogod ovo bilo za nas neugodno ustanovljenje, utješna je za nas samo pojava, da je Šerif effendija već i dosele opazio, a s vremenom još će više opaziti, da i kod bosanskih muslimana nije više moguće tjerati osobnu politiku na račun narodnih interesa. Šerif će effendija Arnautović biti neugodno iznenadjen, kad vidi, da bos. herc. muslimani neće više honorirati njegovih političkih računa.

IV.

Program dra. Joze Sunarića¹²⁹

Iza putova u Beč i u audienciju kod krune, koje su sve grupe bos. herceg. političkoga života imale, svaki je znalac bosanskih prilika sa znaličnošću izčekivao kristalizaciju ideja i političkih smjerova. Nije dugo trebalo čekati.

pritisom javnosti Mandić se povukao iz uprave te banke, te iz vodstva HNZ-a, no na sarajevskoj okružnoj skupštini HNZ-a, održanoj u travnju 1909., Mandić je ponovo izabran za predsjednika HNZ-a. T. JONJIĆ, *Ivo Pilar: pisac, političar, ideolog*, 412.-437.

¹²⁹ Ovaj dio članka objavljen je u: *Hrvatska*, 5. listopada 1917., br. 1848, 1.

»Hrvatski Dnevnik« od 7. rujna i onda ponovno od 15. rujna o. g. donio je sljedeću izjavu:

»Podpisani Hrvati izjavljuju:

1. da su sporazumni sa deklaracijom Jugoslavenskoga kluba u Beču od 30. svibnja 1917. za sjedinjenje svih Slovenaca, Srba i Hrvata.¹³⁰
2. da traže podpunu i obću amnestiju za sve političke delikte.
3. da traže uzpostavu svih ustavnih slobodina i ponovni saziv sabora u Bosni i Hercegovini.
4. da odobravaju interpelacije gg. dra. Korošeca¹³¹ i Hreljanovića izjavljujući, da su nepodpuna i ako vjerna slika pravoga stanja naše zemlje i da obzirom na žalostne prilike i svakovrstne rekvizicije gledaju zabrinuto u crnu budućnost svoga naroda.

(Sljede potpisi)«.

Interesantno je svakako, da nijedan od izjavljivača nije imao petlje, da sa svojim potpisom izadje na vidjelo i da je do danas ovaj program anoniman. Nu »Hrvatski Dnevnik«¹³² od 15. rujna donio ga je ponovno: »da se ne zabo-

¹³⁰ U Svibanjskoj deklaraciji redoslijed nabiranja naroda je drukčiji, te ondje stoji da se traži ujedinjenje zemalja u Monarhiji u kojima žive »Slovenici, Hrvati i Srbi.« B. PETRA-NOVIĆ, M. ZEČEVIĆ, *Jugoslavija 1918.—1984.*, 68. U navedenom članku od 13. rujna u kojem je kritizirao odjeke Svibanjske deklaracije, Stjepan Radić je između ostaloga pisao: »Sad se više i ne piše: 'mi Hrvati', a pogotovo se ne piše kraljevina Hrvatska, nego vazda čujemo i čitamo: Hrvati, Srbi i Slovenici, dotično u najnovijem poredku: Slovenici, Srbi i Hrvati.« Stjepan RADIĆ, »Hrvatsko državno pravo kao cimer protuslavenskog srbskog politički«, *Hrvatska*, 13. rujna 1917., 1.

¹³¹ Antun Korošec, slovenski političar (Biserjani kraj Videma ob Ščavnici, 12. V. 1872. — Beograd, 14. XII. 1940.). Katolički svećenik. Organizator Katoličke narodne stranke u Štajerskoj; od 1906. zastupnik Slovenske narodne stranke u austrijskom Carevinskom vijeću, gdje je 30. V. 1917., kao predsjednik Jugoslavenskoga kluba, pročitao Svibanjsku deklaraciju u kojoj se zahtijeva ujedinjenje Slovenaca, Hrvata i Srba u Austro-Ugarskoj u samostalno državno tijelo u okviru Monarhije. U vrijeme raspada Austro-Ugarske, Korošec je bio predsjednik Narodnoga vijeća SHS-a i u tom je svojstvu s N. Pašićem 9. XI. 1918. sklopio Ženevsku deklaraciju, kojom srpska vlada priznaje Državu SHS kao politički ravnopravnoga partnera Kraljevini Srbiji u provođenju ujedinjenja južnoslavenskih narodâ. Bio je potpredsjednik prve vlade Kraljevine SHS. Kao vođa Slovenske pučke stranke sudjelovao je (od 1917) u mnogim vladama. Godine 1924. potpredsjednik vlade, a 1924. i 1928. ministar unutrašnjih poslova. Nakon atentata na S. Radića prišao je kralju i kao predsjednik vlade (1928) pomogao uvođenju šestosijećanjske diktature. Bio je ministar u Živkovićevoj vladi 1929. Godine 1933.—34. zatvoren na Hvaru. U ljeto 1935. bio u Stojadinovićevoj vladi ministar unutarnjih poslova. Godine 1939. predsjednik Senata, 1940. ministar prosvjete u vladi Cvetković-Maček. U svojem dugogodišnjem političkom radu zastupao je konzervativna stajališta. »Korošec, Anton«, *Hrvatska enciklopedija*, mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2021. Pristupljeno 28. 6. 2021. <<http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=33246>>.

¹³² *Hrvatski dnevnik* bio je list Vrhbosanske nadbiskupije, te su ga u to vrijeme uredili vlač. Ilija Gavrić i vlač. Ambrozije Benković, obojica članovi Hrvatskoga katoličkog

ravi« i javno mnijenje u Sarajevu ga je okrstilo Sunarićevim programom. Slaže se prilično s mojim shvaćanjem, kako sam ga izložio u I. članku da je baš dr. Jozo, koji tri godine nije pokazivao nikakva znaka života, osjećao prvi potrebu, da brže bolje iztrči bilo s kakvim programom na javu. Osim toga je dr. Korošec za svoga boravka u Sarajevu¹³³ kod dra. Sunarića stanovao i svoju akciju sasvim po njegovim uputama ravnao. Logički je dakle, da je baš dr. Jozo usvojio formulu jugoslavenskoga kluba u svoj program.

Pošto je dakle izvan svake dvojbe, da za tim, makar dosele anonimnim programom stoji čovjek, koji je do svjetskoga rata bio jedan od vodja Hrvata u Bosni i Hercegovini, to se moramo s tim programom malo pobliže zabaviti. Prva nam je dužnost, da ge označimo *žalostnim i po interese bos. herceg. Hrvata vrlo opasnim galimatijasom*. Ovu moju tvrdnju imati ću sada dokazati. Ne će mi biti teško.

Deklaracija jugoslavenskog kluba u Beču je poznata. Dielim podpuno shvaćanje, koje je o vrijednosti i znamenovanju toga političkoga akta za nas Hrvate u »Hrvatskoj« ponovno izloženo, i koje je u broju 1825. od 12. rujna 1917. najzgodnije precizirao nar. zastupnik Stjepan Radić.¹³⁴ Nu bez obzira na to

seniorata i pristaše Svibanjske deklaracije. Nakon što je nadbiskup Stadler u studenom 1917. definitivno odbacio Svibanjsku deklaraciju, obojica urednika dala su ostavke, a list je dalje pisao u protudeklaracijskom duhu. Z. MATIJEVIĆ, *Između sna i jave*, 93.

¹³³ Korošec je 31. kolovoza 1917. doputovao u BiH kako bi doznao mišljenje bosansko-hercegovačkih političara o Svibanjskoj deklaraciji, te ih pridobio za nju. T. JONJIĆ, *Ivo Pilar: pisac, političar, ideolog*, 694-696.

¹³⁴ Riječ je ponovno o navedenom Radićevom članku »Hrvatsko državno pravo kao cimer protuslavenskoj srbskoj politici«, objavljenom u frankovačkoj *Hrvatskoj* 13. rujna 1917. Taj Radićev članak predstavlja odmak od njegovog prvotnog oduševljenja Svibanjskom deklaracijom. U napomeni članku uredništvo *Hrvatske* je navelo da se »u nekim stvarima u ovim razlaganjima ne slažemo sa g. piscem«, ali članak objavljuju »radi zanimivosti i patriotičkoga hrvatskog duha«. Članak predstavlja jasnu obranu načela hrvatskoga državnog prava, jednog od načela na kojem počiva Svibanjska deklaracija, ali i nenačelnu osudu hrvatsko-srpskog (-slovenskog) narodnog jedinstva, drugog od načela, na kojem počiva ova deklaracija, te se u njemu osuđuje politički pravac u kojem je krenuo deklaracijski pokret. U ovom članku načelo hrvatsko-srpskog (-slovenskog) narodnog jedinstva za Radića je u »etnografsko-socijalnom« smislu »neoboriva i prirodna činjenica«, no u nacionalno-političkom smislu to načelo je za Radića neprihvatljivo samo zato što ga Srbi shvaćaju na njemu neprihvatljiv način, u ekskluzivno srpskom interesu, pobijajući njime načelo hrvatskoga državnog prava, što je postalo vidljivo tijekom deklaracijskog pokreta. Spominjanje upravo Radićevog stajališta o Svibanjskoj deklaraciji kao najrelevantnijeg (»najzgodnijeg«) stajališta o tom dokumentu i na njemu utemeljenom pokretu, iako je to stajalište kako smo vidjeli bilo nestalno, a ne primjerice frankovačkog, koje je bilo jasnije i dosljednije, može imati nekoliko razloga. U prvom redu Pilar je mogao osjećati bliskost s Radićem i njegovim političkim stajalištima. Kao i Radić i Pilar je izvorno bio »naprednjak«, te je prema vlastitoj tvrdnji 1900. u BiH došao kao »apostol hrvatsko-srpske sloge« (jedinstva). Još na prijelazu iz 1904. na 1905. Pilar je bio pripravan pristupiti Hrvatskoj naprednoj stranci i osnovati njezinu organi-

značajno je, da Sunarićev program donosi jezgru te deklaracije u skroz neizpravnoj formi, jer mnije, da je ona za sjedinjenje »svih Slovenaca, Srba i Hrvata«. To je pako velika, vrlo velika razlika. U obliku, u kojoj je Sunarićev program donosi, odgovara ona puno više Pašićevoj formuli,¹³⁵ nego onoj jugoslavenskoga kluba. Jer samo Pašićeva formula predviđa sjedinjenje »svih Srba« a nipošto ona jugoslavenskoga kluba.

Ja sam doduše uvjeren, da se taj fatalni lapsus dogodio skroz slučajno, ali je vrlo značajno, kojom ozbiljnošću i temeljitošću se kuju formule, koje imaju služiti ravnalom jednom važnom dielu hrvatskoga naroda. Držim svakako, da će i sam jugoslavenski klub biti dr. Sunariću vrlo malo zahvalan za ovako grubu pogrešku, koja samo našim narodnim neprijateljima daje jedva dočekano oružje u ruke i sve nas kompromitira.

Napadno je nadalje, da se u programu dra. Sunarića i ne spominju oni momenti, koji su za nas Hrvate u jugoslavenskoj deklaraciji najvažniji, naime da se ujedinjenje traži na *temelju hrvatskoga državnoga prava* i da se traži u *Monarkiji*. (Program stranke prava od god. 1894.)¹³⁶

Moramo dakle skupiti u jedno: redakcija prve točke Sunarićeva programa, sve kad bismo se bez priuzdržanja identificirali sa formulom jugoslaven-

zaciju u BiH, no razočaran »naprednjačkim« ignoriranjem položaja Hrvata u BiH, te politikom »novog kursa« (koju Radić nije podupro) kojom su hrvatske stranke Koalicije u interesu hrvatsko-srpskog narodnog jedinstva BiH prepuštale Srbima, Pilar se okrenuo novim političkim kombinacijama, koje su sadržavale elemente pravaškog programa. Poput Radića ni Pilar poslije, barem do 1915., načelo hrvatsko-srpskog narodnog jedinstva nije apriori smatrao negativnim, nego mu je negativne konotacije pripisivao tek od trenutka kada je ono postalo instrumentom velikosrpske politike. T. JONJIĆ, *Ivo Pilar: pisac, političar, ideolog*, 58, 337, 586. Bliskost s Radićem i njegovom politikom potvrđuje i podatak da je nakon stvaranja jugoslavenske države Pilar, koji se preselio u Zagreb, postao suradnikom Hrvatske (republikanske) seljačke stranke, a ne frankovačke Hrvatske stranke prava. S. MATKOVIĆ, »Je li Ivo Pilar bio pravaš?«, 424-425. Osim toga, spominjanje Radićevog stajališta kao najrelevantnijeg za Svibanjsku deklaraciju možda otkriva i Pilarovu namjeru da u banskoj Hrvatskoj nade suradnika i izvan uskog frankovačkog kruga. Na koncu, budući da je ovaj Pilarov članak bio pisan prvenstveno za bosansko-hercegovačku javnost, možda je Pilar isticanjem Radića apelirao na svoje nekadašnje suradnike poput Jose Sunarića, koji je s Pilarom i Radićem dijelio istu »naprednjačku« mladost, da prihvate njegova (Pilarova), ali i Radićeva politička stajališta.

¹³⁵ Navedena Krfska deklaracija.

¹³⁶ Svibanjska deklaracija Jugoslavenskoga kluba poziva se još i na »narodno načelo«, pri čemu je narod određen kao »Slovenci, Hrvati i Srbi«, dakle polazi od hrvatsko-srpsko-slovenskog narodnog jedinstva, dok se pravaški program također poziva još i na »narodno načelo«, no tu je narod određen kao »narod hrvatski«, dakle polazi od hrvatskoga narodnog jedinstva, kojim se žele nadići pokrajinski (teritorijalni i subetnički) hrvatski partikularizmi. Pravaški program vidi u: Tihomir CIPEK, Stjepan MATKOVIĆ, *Programatski dokumenti hrvatskih političkih stranaka i skupina 1842.—1914.*, Zagreb, 2006., 357.

skoga kluba, jest skroz pofaljena i iz temelja pogrešna, te mora imati najlošije posljedice i naprama dolje.

Druga točka Sunarićevog programa traži podpunu amnestiju u Bosni za sve političke delikte. Čovjek ne mora biti preveliki poznavao bosanskih prilika, a da kapira na prvi pogled, da je to točka, koja dolazi u korist bos. herceg. Srbima. Hrvata osuđenih radi političkih delikata naime i neima.

Ja napokon mogu razumjeti, da bi jedan hrvatski političar u Bosni izašao Srbima u Bosni i sa ovako izvanrednom koncesijom u susret. Ali samo po principu: do ut des,¹³⁷ za isto tako važne protučinidbe. Ali gdje su te protučinidbe Srba? Hrvati nose Srbima jednu veliku, vrlo veliku koncesiju, kojom se ekspoziraju prema gore, bez da primaju za to išta. Srbi će taj dar rado primiti, tim više, što ih ništa ne košta. — Što će pako Hrvati za to od njih dobiti, može si na prste izračunati svaki onaj, koji pozna srbsku politiku u Bosni.

Ova je točka u obće tako zagonetna, da ju nije lahko razumjeti. Shvatiti ćemo ju samo onda ako prihvatimo moje tumačenje osobnih odnosa između dra. Sunarića i Dimovića, kako sam ih izložio u prvom članku. Dr. Sunarić bio je primoran ovu točku primiti u svoj program, jer je *ona bitna točka Dimovićevog programa i jer je dr. Sunarić danas politički ovisan o Dimoviću*.

Naravski, da je ova točka u programu, koji bi imao vezati bosanske Hrvate, naišla na odpor u vlastitim redovima. Osjetila se dakle potreba, da se i ovaj zahtjev učini Hrvatima ukusnim. »Hrvatski Dnevnik« od 15. rujna izmotava se kojekako i zaključuje: »*da je pravo, da iz kršćanske ljubavi tražimo za to za njihove suplemenike čin milosti.*«

Kako će daleko doći bosanski Hrvati, ako budu sa svojim Srbima vodili politiku »kršćanske ljubavi«, doskora će sami vidjeti. Svakako držim, da već odavna nije nemoguća stavka jednoga programa ludje i neumjestnije obrazlagana, nego ovdje.

Treća stavka Sunarićevog programa traži uzpostavu svih ustavnih slobodina i ponovni saziv sabora u Bosni i Hercegovini. To je naravski stavka, s kojom će se — u principu barem — suglasiti svaki moderan Hrvat.

Ali držimo, da je manjak Sunarićevog programa, što se nije izjasnio, da li želi saziv starog sabora ili pako ponovne izbore u smislu § 24:2 b. h. ustava.¹³⁸ Mnijem, da dr. Sunarić svakako traži saziv starog sabora, jer novi izbori u ovo vrijeme značili bi, da će biti izabran onaj, koga b. h. žandarmerija označi. Mni-

¹³⁷ *Do ut des* (lat.): Dajem da daš; ja tebi ti meni.

¹³⁸ Kako je navedeno u bilješci 82, ovaj ustavni članak predviđa da mandat zastupnika u bosansko-hercegovačkom Saboru prestaje ili svršetkom petogodišnjeg saborskog perioda ili prethodnim raspuštanjem sabora. Budući da je bilo nepopularno reći da se uopće protivi sazivanju sabora, Pilar ovdje očito naginje malo vjerojatnom raspisivanju novih izbora, jer u ovoj svojoj rečenici ističe da je samo ta opcija ustavno utemeljena.

jem to tim više, jer gg. dr. Sunarić i Dimović vrlo dobro znadu, da su u starom saboru bili predsjednici, a absolutno ne znadu, da li će i u novoizabranom biti.

Nu to nije bitno. Bitno je to, što po mnienju svih poznavaoa bosanskog sabora *deklaracija jugoslavenskoga kluba u njemu ne može naći većine*. U tome leži fatalna činjenica, da je Sunarićev program sam sa sobom u neizlječivom protuslovlju, jer treća točka ruši i pobija ono, što prva kategorički zahtjeva.

U bos. herc. saboru glasovati će pouzdano za deklaraciju jugoslavenskoga kluba samo svi izabrani zastupnici Hrvati. Po svoj prilici i oni, koji se u principu ne slažu s njome.

Od 24 Muslomana glasovati će za deklaraciju jedva 4-5 prosvjetljenijih i nacionalno probudjenijih zastupnika. Proti njoj glasovati će svi konzervativci, pa i oni liberalniji elementi, koji stoje pod uplivom Šerifa Arnautovića.

Dolazimo do Srba. Oni su po svome držanju podpuna sfiga, jer nisu do-sele dali ni jedne izjave, po kojoj bi se moglo prosuditi njihovo držanje.

(Konac IV. članka sledi.)

Program dra. Joze Sunarića (Svršetak)¹³⁹

Kako je g. Korošec u Sarajevu u sav glas pripoviedao, garantirao je njemu Dimović sigurnih 60 glasova za deklaraciju u bos. saboru. Jedno je sigurno: time je gosp. Dimović temeljito mistificirao g. Korošca i cijeli jugoslavenski klub. Zašto? Vratimo se opet na prvi članak. Zato, jer je za svoju na veliko zamišljenu akciju, kako će sebe i svoje Srbe opet dići u sedlo, g. Dimović htio izrabiti upliv jugoslovjenskog kluba. To mu je potpuno i uspjelo. Dobio je preko njega audienciju, sakrivajući se pod njihovu kabanicu dobio je za se veliki dio hrvatske javnosti i uz hrvatsku pomoć mogao je obrukati one Hrvate, koji su njegovim osobnim planovima bili na putu. Kad bi sabor bio sazvan i amnestiju imao u žepu, lahko bi se Dimoviću bilo izmotati iz svojih obveza. Pouzdano sam saznao, da je Dimović u društvu Arnautovića i Bašagića u Beču — a nije ih pustio ni časak same, dok su bili ondje, — s najvećim prezirom govorio i fraternizirao s njima proti sjedinjenju i deklaraciji jugoslavenskog kluba. Pita se sada, je li to bila taktika ili uvjerenje? Ja tvrdim, da je bilo oboje.

Stojim naime na stanovištu, da se Srbi ne će nikada pomiriti sa jednim državopravnim programom, po kojemu bi pravoslavni trajno došli u manjinu prama katolicima. Onaj pako, koji drži, da bi bosanski Srbi, koji su se preko tri-

¹³⁹ Svršetak IV. dijela ovoga članka objavljen je u: *Hrvatska*, 6. listopada 1917., br. 1849, 1.

deset godina ogorčeno borili za autonomiju Bosne i Hercegovine,¹⁴⁰ samo zato, da izraze relativnu većinu svojih 43 po sto pučanstva naprama 32 po sto Muslomana i 21 po sto Hrvata katolika, sada to odbacili i pristali na formulu jugoslavenskoga kluba, taj je loš socijolog i još lošiji političar. Dozvolio bih, da će se možda iz taktičkih razloga bosanski Srbi časovito izjaviti za nju, ali nikada ne će u duši uz nju pristati. Kad dodje ad fractionem panis,¹⁴¹ oni će vazda izskočiti i biti protiv nje.

Tvrdim dakle: pitanje jest, da li će i 6 do 7 Dimovićevih pristaša u saboru biti za jugoslovensku formulu, a sa svim je sigurno, da će svi ostali Srbi biti protiv nje. Dimović pako, koji je po svom parlamentarnom postanku ovisan o bosanskoj vladi, jer sam njoj ima zahvaliti, da je danas predsjednikom sabora i nekakvim vodjom, i koji je po svojim ambicijama ovisan o bosanskih Srba, morati će na koncu uvijek činiti ono, što vlada i većina Srba od njega zahtjevala bude. Ja dakle tvrdim: na Srbe se računati ne može. Jer njihovo nastojanje mora ići prirodno onamo, da se rehabilitiraju i da poprave štetne posljedice rata. S ovog gledišta oni vode u Hrvatskoj unionističku politiku, pa valja priznati, da su već mnogo postigli. To pako ne će biti politika proti vlade, a najmanje za deklaraciju jugoslovenskoga kluba, proti kojoj će vazda biti mjerodavni krugovi obijuh pola monarkije.

O držanju bos. herceg. vlade ovisiti će i držanje većine virilista u saboru.¹⁴² Većina glasovati će onako kako vlada bude htjela. Kakovo će pako drža-

¹⁴⁰ Uz borbu za svoju vjersko-prosvjetnu autonomiju (1896.—1905.) bosansko-hercegovački Srbi su, kao i muslimani, vodili i borbu za političku autonomiju BiH. Do aneksije Bosne i Hercegovine (1908.), zahtjev Srba i muslimana za političkom autonomijom BiH odnosio se na prekid austrougarske okupacijske uprave te stvarno vraćanje BiH pod vrhovnu vlast sultana, koji je nakon okupacije BiH (1878.) samo formalno zadržao tu vlast. U ovom političkom planu, koji je za muslimane predstavljao konačni cilj, a za Srbe prijelaznu etapu do sjedinjenja BiH sa Srbijom, predviđeno je da autonomnom BiH pod vrhovnom sultanovom upravom upravlja guverner koji će naizmjenice biti musliman pa Srbin. Nakon aneksije BiH, bosansko-hercegovački Srbi su tražili očuvanje postojećeg političkog položaja BiH, odnosno očuvanje »naše historičke političke individualnosti, naše sadašnje autonomije«, opet kao etapu do sjedinjenja BiH sa Srbijom. M. IMAMOVIĆ, *Pravni položaj i unutrašnje-politički razvitak BiH*, 124-125., 233.

¹⁴¹ ad fractionem panis (lat.) — k lomljenju kruha (kod službe Božje); pren.: do odlučnog trenutka.

¹⁴² Prema bosansko-hercegovačkom Ustavu (čl. 22), virilni članovi bosansko-hercegovačkog Sabora bili su: reis-el-ulema, vakufsko-mearifski direktor, sarajevski i mostarski muftija, po imenovanju najstariji muftija, četiri srpsko-pravoslavna mitropolita, potpredsjednik velikog upravnog i prosvjetnog savjeta srpsko-pravoslavne crkve, rimo-katolički nadbiskup, dva rimo-katolička dijecezanska biskupa, oba redodržavnika franjevačkog reda, sefardijski nadrabin sarajevski, predsjednik vrhovnog suda, predsjednik odvjetničke komore u Sarajevu, načelnik glavnog zemaljskog grada Sarajeva, te predsjednik trgovačke i obrtničke komore u Sarajevu. *Gesetz — und Verordnungsblatt für Bosnien und die Hercegovina*, Jg. 1910., Stück II, 22. II. 1910., 25.

nje proti rezoluciji zauzeti vlada, koja je ovisna o Beču i Pešti,¹⁴³ proizlazi jasno iz onoga, što smo malo prvo rekli. Za rezoluciju će dakle glasovati samo oni katolički virilisti, koji su od vlade neodvisni, dakle Stadler, još neki biskupi (ali ne svi) itd.

Na temelju toga zaključujem, da je sudbina eventualne rezolucije u smislu jugoslovenskoga kluba, koja se onako ima boriti sa formalnim poteškoćama skućenog poslovnog reda,¹⁴⁴ u bosanskom saboru unaprijed riješena.

U četvrtoj točki identificira se Sunarićev program sa interpelacijom Korošćecovom i Hreljanovićevom. Značajno jest, da je Hreljanovićevu interpelaciju, po vlastitom priznanju, sastavio sam Dimović. Hrvatska javnost i ne zna, kakav je uspjeh Dimović postigao s tom svojom interpelacijom. S njom je proigrao sav svoj fino zamišljeni plan. Ako je isto osujetilo saziv bos. hercegovačkog sabora, to je nasrtljivi i bos. vladi ogorčeno neprijateljski ton Dimović-Hreljanovićeve interpelacije. Bosanska vlada, kojoj je autorstvo Dimovićevo bilo sigurno isto tako dobro poznato, kao i svemu Sarajevu, morala si je kazati: ako mehkiš Dimović ovako grdi, koji je bio čak riješen od vojničstva i uživao sve blagodati, što će istom učiniti oni, koji su u istinu trpjeli, bili zatvarani, internirani etc? Pod takovim prilikama je bolje da se sabor ne sazove. Mogli bismo naprama van kompromitirati monarkiju. Sve to nije nužno, pošto je onako formalno-pravno stanovište na našoj strani.

Značajno je opet, da se Sunarić i sa ovim produktom Dimovićeve mentalite bezuvjetno identificira. Zašto on to čini, bolje reći mora činiti, već smo u više navrata izložili. Da li je ovo stanovište bos. Hrvatima na korist ili na štetu, na to je očividno g. Sunarić zaboravio misliti.

Nedvojbeno jest, da je prvi program, s kojim Hrvati u B. i H. prama svršetku rata izlaze, izhodištem čitave nove orientacije. Veliko je pitanje, je li oportuno, da se bos. Hrvati kao najmanja grupa u zemlji u ovako odsudan čas stavljaju na stanovište, koje je vladi tako principiuelno neprijateljsko, kao ono

¹⁴³ Zemaljska vlada za BiH bila je neposredno podređena Zajedničkom ministarstvu financija, na čiju su politiku austrijski i ugarski dio Monarhije utjecali putem svojih saborskih delegacija. Osim toga, sabori i vlade austrijskog i ugarskog dijela Monarhije imali su i neposrednog utjecaja na Zemaljsku vladu BiH, primjerice u trenutku odobravanja izvanrednih izdataka za potrebe bosansko-hercegovačke uprave. M. IMAMOVIĆ, *Pravni položaj i unutrašnje-politički razvitak BiH*, 29-30., 213.

¹⁴⁴ Riječ je o Poslovniku bosansko-hercegovačkog Sabora, donesenom zajedno s Ustavom, Izbornim redom, Zakonom o skupljanju za BiH, Zakonom o društvima i Zakonom o kotarskim vijećima. Ovaj je poslovnik očito propisivao strogo kontroliran način saborskih rasprava, jer su zastupnici od samoga početka saborskoga rada između ostaloga tražili, da se saborski poslovnik izmijeni u liberalnom duhu. Dževad JUZBAŠIĆ, *Politika i privreda u Bosni i Hercegovini pod austrougarskom upravom*, Sarajevo, 2002., 263-264.

Dimović-Hreljanovićeve interpelacije, i da onda to stanovište još podkrižaju zaključnom stavkom: »da zabrinuto gledaju u crnu budućnost svoga naroda.« I to baš kad se bosanska vlada ljulja, i kad se ne zna, kojim će ona smjerom udariti! Ja držim težkom pogreškom stvarati ovakav prejudic baš u času, kad bi najveći oprez i najveća rezerva bila na mjestu. I onda taj nesmisao, da se u četvrtoj točki stavlja na stanovište, za koje najskučenija politička inteligencija mora uvidjeti, da škodi zaključku pod točkom jedan i tri. Pak onda konačno onaj rezignirani, crno pesimistični ton na koncu programa. Je li to bojni poklič, s kojim se dr. Sunarić nada elektrizirati narodnu masu i povesti ju do uspjeha i pobjede?

Ako ćemo dakle zaključno vrednovati Sunarićev program, moramo ustanoviti sljedeće:

1. U tom programu u obće neima afirmacije hrvatske narodne ideje, niti se po čem pozna, da je on u obće opredieljen za Hrvate. Svojom absolutnom šutnjom u tom pogledu on je u obće negacija hrvatskoga stanovišta;
2. u njemu neima niti jedne originalne političke ideje, neima nikakove snage, nego samo crni pesimizam, koji mora pogubno djelovati na narodnu psihi;
3. on je u bitnim točkama pogrešan, sam sa sobom u protuslovlju i tako sastavljen, da jedna točka obara drugu. Taj program izključuje svaki politički uspjeh onoga elementa, kome služi vodičem.

Ovo su momenti, koje je valjalo iztaknuti. Radi se o sudbini važnoga djela hrvatskoga naroda na vrlo eksponiranoj točki. To mora duboko zamisliti svakoga pravoga hrvatskoga otačbenika.

Sarajevo, u rujnu 1917.

maths

PRIKAZI

Pilari, otac Đuro i sin Ivo

Božidar Jančiković

Prilog

Primljeno: 4. lipnja 2021.

U ovom prilogu, u kojem uspoređuje značaj Ive Pilara i njegova oca Đure, unuk Ive Pilara Božidar Jančiković iznosi svjedočenja i subjektivne percepcije članova Pilarove obitelji o osobnosti Ive Pilara.

Razmatrajući životna djelovanja članova obitelji Pilar samo po sebi nameće se uspoređivanje značaja i osobnosti oca Đure i sina Ive Pilara. Do osamostaljenja Hrvatske, u obje Jugoslavije, djelo Ive Pilara u široj je javnosti bilo uglavnom nepoznato, što se ne može reći i za oca Đuru. I prvih godina samostalne Republike Hrvatske ta se situacija sporo mijenjala, a i danas je za svoj ukupni doprinos na različitim poljima djelovanja Ivo Pilar dobio znatno manje javnih priznanja nego njegov otac Đuro.

Đuro Pilar ima ulicu u Zagrebu, osnovna škola u Brodskom Posavlju nosi njegovo ime, kao i planinarski dom na Brodskom Vinogorju, izdane su poštanske marke s njegovim likom, čak je i malonogometni turnir INA-e nazvan po njemu. Osim u vezi s Institutom društvenih znanosti Ivo Pilar u Zagrebu, ime Ive Pilara u tom se smislu nigdje ne pojavljuje.

Neminovno se nameće pitanje zašto ukupni, a naročito političko-publistički rad Ive Pilara, koji je do uspostave Republike Hrvatske bio politički nepodoban, nije do danas imao više javnih priznanja. Je li nesporno velik doprinos znanosti i kulturi Đure Pilara toliko veći od djela njegovog sina Ive? Moje je osobno mišljenje i kao geologa po zanimanju, da nije tako, pogotovo poslije svih ratnih zbivanja u Hrvatskoj i BiH u nedavnoj prošlosti.

Nema nikakve sumnje da su akademski priznati znanstveni dosezi Đure Pilara znatno veći u odnosu na njegova sina Ivu. Međutim ta bi se činjenica mogla pripisati i specifičnim povijesnim okolnostima, priključenju Bosne i Hercegovine Austro-Ugarskoj Monarhiji kao i odgoju Ive Pilara u obitelji Crnadak, koja je njegovala praktičan i racionalan pristup životu.

Osnovnu i srednju školu Đuro Pilar pohađa u rodnom Brodu na Savi, a završava u Zagrebu. Visoko obrazovanje postiže u Bruxellesu i Parizu, u teškim materijalnim uvjetima, uz potporu biskupa Strossmayera. Nakon završetka studija i povratka u Zagreb odmah se počinje baviti znanstvenim radom što onda, ali ni u bilo koje drugo vrijeme, nije bilo s ekonomskog stajališta

naročito atraktivno. Postaje ravnatelj Mineraloško-geološkog odjela Prirodoslovnog muzeja u Zagrebu, a zatim tijekom vremena redoviti profesor Sveučilišta u Zagrebu, njegov prvi rektor prirodoslovac, te akademik. Kao svestrani prirodoslovac, u prilaženju geološkoj znanosti imao je vrlo širok, danas bi se kazalo multidisciplinarni pristup. Osim raznih geoloških disciplina na fakultetu je predavao i astronomiju, a treba istaknuti i njegovo značajno djelo iz geodezije *Geografske koordinate ili položaji glavnijih tačaka Dalmacije, Hrvatske i Slavonije...* čiji podatci su se praktički koristili još i u dvadesetom stoljeću kao osnova za razne geodetske, geološke i građevinske radove. Može se slobodno ustvrditi da je njegovim stručnim djelovanjem geologija u Hrvatskoj dosegla svjetsku razinu u to doba.

Nemoguće je zanemariti i njegovo javno djelovanje. Bio je jedan od osnivača Hrvatskog planinarskog društva, a značajan je i njegov angažman u razvoju i popularizaciji šaha u Hrvatskoj. Nalazio je vremena za aktivno uključivanje u politička zbivanja. Godine 1883. izabran je za zastupnika u Hrvatski sabor kao član Strosmyerove narodnjačke stranke. Iako je u prvom mandatu izabran velikom većinom glasova, nije se ponovo kandidirao, prema obiteljskoj predaji zbog oštrog sukoba sa ženom bana Khuen-Héderváryja, što je opasno ugrozilo njegovu stručnu i znanstvenu karijeru.

Bio je poliglot što je značajna karakteristika njegove ličnosti. Vladao je, osim materinim hrvatskim i francuskim, njemačkim, talijanskim, ruskim, engleskim, poljskim i češkim jezikom, a stručne radove objavljivao je na francuskom, njemačkom i hrvatskom. Ipak, izrazitu sklonost pokazivao je prema frankofonskom civilizacijskom krugu.

Osim po višestrukoj svestranosti Đuro Pilar se još po jednoj osobini razlikuje od ostalih hrvatskih znanstvenika tog doba. Po svom osnovnom i srednjoškolskom obrazovanju bio je vrlo uspješan izdanak srednjoeuropskog civilizacijskog kruga, koji je objedinjavao više nacija (ili kako njegov sin Ivo kaže, »krhotina država i nacija koje su nestajale tijekom povijesti«), ali ih je u obrazovanju i kulturnoj nadgradnji povezivao njemački jezik. Studiranjem u Bruxellesu uključio se u frankofonski kulturni krug i svesrdno ga prihvatio. Nema sumnje da je Đuro Pilar bio »svjestan Hrvat«, to dokazuje cijeli njegov život, ali u isto vrijeme i Europejac u najširem i najpozitivnijem smislu te riječi.

Životni put Ive Pilara bio je potpuno drugačiji. I on je imao najbolje eropsko školovanje, no za razliku od oca školovao se u društvenim znanostima i to bez materijalnih problema, zahvaljujući ekonomski dobrostojećoj porodici Crnadak u kojoj je boravio i bio odgajan od malih nogu. Intelektualna atmosfera uglednoga građanskoga obiteljskog kruga sigurno je pozitivno utjecala na njegov razvoj. Osnovno i srednjoškolsko obrazovanje završio je u

Zagrebu, razrede klasične gimnazije polaže privatno u svom domu, izuzev završnog, koji je pohađao i završio u javnoj školi. Visoku naobrazbu nastavlja u Beču. Najprije polazi jednogodišnji tečaj na Visokoj školi za svjetsku trgovinu (Hochschule für Welthandel), a zatim studira pravo. Doktorat prava (»doktor utriusque iuris«) također stječe u Beču, a svečana je promocija bila 14. srpnja 1899. godine u, kako je pisalo na tiskanoj pozivnici, »velikoj svečanoj dvorani Bečke Rudolfske univerze«. Prema tome za razliku od oca Đure koji je studirao na francuskom jeziku u Bruxellesu i Parizu, Ivo Pilar visoku naobrazbu stječe na njemačkom jeziku, u Beču. Njegovo glavno djelo *Južnoslavensko pitanje*, kao i studija *Uvijek ponovo Srbija*, također su izvorno napisani na njemačkom. Ipak, pravnu naobrazbu zaokružuje u Parizu na École de droit. Tu činjenicu možemo pripisati utjecaju oca, koji ga od malih nogu upućuje da uči francuski, pa je i prepisku (koja je sačuvana) s njim vodio na tom jeziku.

Na temelju takve naobrazbe, ali još više iz vlastitih spoznaja i životnog iskustva postaje vremenom znanstvenik i publicist širokih raspona. Područja njegova rada su umjetnost, povijest, sociologija, psihologija, demografija, politička geografija, pravo itd. U nekim od tih područja njegov doprinos možemo smatrati pionirskim. U tom smislu mogu se spomenuti: studija *Secesija* (Zagreb 1898.) kojom stječe »legitimaciju teoretičara modernizacije«, *Politički zemljopis hrvatskih zemalja* (Sarajevo 1918.) iz područja političke geografije odnosno geopolitike, te pionirski rad u hrvatskoj psihologiji *Borba za vrijednost svoga »Ja«*. *Pokus filozofije slavenskog individualizma* (Zagreb 1922.).

Nakon završetka studija odlazi u Bosnu, gdje radi kao odvjetnik, kako bi stvorio materijalnu bazu za svoju osobnu i obiteljsku ekonomsku nezavisnost, koju otac Đuro nije nikad u potpunosti postigao. U pismu »Degeu« (vjerojatno Milivoju Dežmanu) od 19. 11. 1912. godine piše: »Ja sam ovdje u Bosni na mrtvoj točki i ostat ću dotle, dok ne budem dovoljno novčano jak, da budem mogao baciti za peč cijelu budalastu advokaturu, a onda ako bog da vidimo se kod Filipa.« (u nekom lokalnu u Zagrebu). Ne posvećuje se odmah znanosti, kao otac Đuro, iako je tome osobno bio veoma sklon, i te ambicije ne napušta tijekom cijelog boravka u Bosni. »Dne 6. VI. 1920. dozvoljen mi je prijenos moje odvjetničke pisarne iz Tuzle u Zagreb. Tim sam se riješio nekih bosanskih prilika i došao u moje rodno mjesto Zagreb, gdje sam računao da ću moći udovoljiti mojim znanstvenim interesima i ambicijama«, jasno se o tome izjašnjava sam.

Od oca se Ivo Pilar znatno razlikovao ne samo po društveno humanističkoj naobrazbi već i po poimanju društva i svijeta, možda bi se moglo kazati čak i po osobnom svjetonazoru. O određenom političkom aspektu tih razlika sam se jasno i dosta radikalno izjašnjava. U pismu od 18. travnja 1913.

Vinku Kisiću, uredniku zadarskog *Narodnog lista*, kojim prosvjeduje što je izbacio dio teksta iz njegovog članka kojim kaže kako su Srbi Bosne bili protiv izgradnje pruge Split-Aržano, jer se time BiH povezuje s Hrvatskom, navodi: »Vi znate jako dobro, da sam ja obzoraški slavo-srpski potomak, i da sam ja kao takav u Bosnu došao, i da sam se ja ovdje temeljito deziluzirao i došao do stanovišta, koje zastupam i danas, pak sam tvrdo uvjeren, da moje stanovište mora (pobijediti?), a ne ono koje ima suvremena hrvatska politika.«

Ova opaska odnosi se svakako na njegova oca Đuru, koji je pripadao narodnjačkoj stranci strossmayerovske orijentacije. Njezino glasilo bio je zagrebački *Obzor*, a zbog zagovarivanja južnoslavenskog povezivanja nazivana je i pobornicom »slavo-srpstva«, ali i na djeda Gjuru Crnadka u čijem je domu Ivo odgajan.

O kakvom se to općem poretku vrijednosti, po kojem se Ivo Pilar razlikovao od oca, radi nije jednostavno jasno definirati. Mogu se nabrojiti osnovne karakteristike toga dosta zatvorenog i zahtjevnog etičkog sustava, ne ulazeći u njihovu međuzavisnost, hijerarhiju važnosti i preklapanje s drugim poredcima vrijednosti. To su naglašena individualnost, permanentna samoizgradnja vlastite osobnosti duha ali i tijela, odgovornost u odnosu na užu i najširu okolinu (obitelj i društvo u cjelini), poštenje u privatnom i javnom životu, hrabrost u najširem smislu (duhovna i fizička), idealizam ali uz strogo poštivanje činjenica i istine, bez zanošenja iluzijama i uvriježenim mitovima, odbojnost prema svim vrstama dogma te vjernost principima i osobama.

O njegovoj osobnosti i karakteru dobro svjedoči pismo g. Teodora Vrbaškog od 25. travnja 1997. iz Sjedinjenih Američkih Država, koje sam primio iste godine.

Teodor Vrbaški bio je nećak Pilarove žene Jelene, odnosno bratić moje majke, ili kako on sam kaže, moj veliki ujak. Diplomirao je na Kemijskom fakultetu u Zagrebu i doktorirao, a nakon II. svjetskog rata otišao je u SAD, gdje je nastavio živjeti i raditi. Nažalost nikada se nismo osobno susreli.

Imao je osamdeset godina u vrijeme pisanja tog pisma, u kojem navodi: »Dragi Božo, pružila mi se prilika pročitati Tvoje članke o Tvojem djedu Dr. Ivi Pilaru u Globusu i Večernjem listu [zapravo Vjesniku] od ožujka 1995. Priкази su vrlo dobri i odlično opisuju njegov rad kao historičara i književnika i rodoljuba.« U nastavku pisma dobro ocrtava ličnost dr. Ive Pilara na temelju osobnog iskustva iz doba svoje mladosti. »Ja imam uja Ivu u lijepoj uspomeni. Bio je uglađen, naobražen i fin gospodin, uvijek pažljiv prema meni. Pričao mi je o prirodi, Sljemenu i o važnosti da budem pošten... Bio je zdušan rodoljub koji je volio svoju zemlju i isticao svoje hrvatstvo kao viši oblik duševne kulture. Istovremeno je poštivao druge nacionalne pripadnosti. Go-

vorio mi je mnogo puta, da ako želim da me drugi poštuju, ja moram pokazati poštovanje prema drugima. To je srž njegovog gledanja na odnose među ljudima, između naroda, kao i između raznim rivalnim političkim strankama. Govorio mi je da je južno od rijeke Save Balkan i da tamo žive 'Balkaneci', a mi smo Srednje-Europejci s kulturom usađenim u našim srcima. Mi ipak trebamo biti toliko mudri i razumni da održavamo podnošljive odnose s našim susjedima... Oni su se razvili pod utjecajem različitih religija i 'prosvetitelja'. Mi smo ipak svi po porijeklu od istih Slavenkih plemena koji su došli istovremeno davno, u devetom stoljeću, navodno iz Prikrpatskih ravnic. Nadalje mi je govorio da samo radom možeš nešto postići u životu i uvijek govori istinu. Koliko istine ima u tim mislima od uja Ive vidim sada nakon toliko godina i vrlo sam mu zahvalan za te mudre misli koje mi je ulio u dušu dok sam bio još sasvim mlad. Uja Ivo bio je dobar muž, vrlo dobar otac, vrlo pošten u duši i nadasve veliki idealist i rodoljub. Njegovo rodoljublje je bilo originalno i čisto. Bio je historičar i teoretičar, ali nije bio praktičar. Teta Jelena je govorila da je nestvaran i sanjar...«

Zanimljiva su i njegova svjedočanstva o obiteljskom sjećanju na zajednički rad Pilara i Sheka u Bosni i okolnosti sloma Austro-Ugarske Monarhije doživljenih u Tuzli: »Uja Ivo je radio, kada je bio u Bosni, sa svojim tastom Adalbertom Shekom, ocem tete Jelene (majkom Ive Pilara) i moje mame, na uvođenju moderne uprave u pravosuđu Bosne i Hercegovine. Moj deda Shek držao je najviši položaj u pravosuđu Monarhije kao šef pravosuđa za Bosnu i Hercegovinu. Uja Ivo ga je u tom pomagao kao mladi odvjetnik. Dedu Shek je mjesečno putovao Beč na referadu i priman je kod cara, a uja Ivo ga je katkad pratio. Za svoj rad deda Shek je nagrađen od cara plemićkim naslovom. 1918. godine primio je telefonski poziv iz Beča u Tuzli gdje je radio s uja Ivom na državnim pravnim pitanjima, i bio obaviješten o slomu Monarhije. Moja mama je tada bila u posjetu kod tete Jelene i o tome nama djeći mnogo pričala kasnije. Tada je odlučeno da će se deda Shek dati penzionirati i preseliti iz Sarajeva u Zagreb, Kačićevu br. 4. Uja Ivo i teta Jelena su također odlučili da će se preseliti u Zagreb. Privremeni boravak u Slavonskom Brodu nije nikada spominjan. Dobiven je od vlade, kako je grosmana pričala, veliki stan u Zagrebu na uglu Jurišićeve i Petrinjske, gdje su se privremeno smjestili dok nije izgrađena kuća na Slavujevcu.«

I nadahnuti govor, koji je na pogrebu Ive Pilara, u ime Sociološkog društva održao Valdemar Lunaček, dobro ocrtava glavne osobine njegove ličnosti: »Mislimo, da se ne bi dolikovalo ovom mjestu kad bismo htjeli ma i letimice iznijeti mukotrpan život i mnogostrani rad pokojnika ili ponoviti poznatu tužaljku o tragičnosti mnogih najboljih sinova ove zemlje. Možda je najbolje i utješnije, da si dozovemo u pamet i sačuvamo među nama živima one

glavne crte pokojnikova karaktera i talenta, koje su karakteristične za njegov rad. Pokojni je dr. Ivo Pilar zaorao mnogu duboku brazdu na njivi naše kulture. U filozofiji, sociologiji, historiji, socijalnoj ekonomiji, biologiji i arheologiji pa čak i u zamašnom kompleksu problema hranjenja čovječeg organizma; na svim tim područjima, na kojima je pokojnik radio, svagdje zapanjuje njegova snaga analize, težnja za sintezom, a cijeli mu je trud natopljen neslomivom mladenačkom energijom i snagom čistog idealizma. Ta energija i taj idealizam dali su mu snage i vjere, da u svakom problemu, kojim se je bavio traži i nađe jednu etičku ideju i da snagom jednog apostola traži pobjedu te ideje. I kad se je bavio problemom dualizma, kao iskonske religije Slavena i kad je istraživao peripetije političke historije Južnih Slavena uopće, a Hrvata napose, i kad se je zadubio u sudbonosni konflikt istočne i zapadne kulture, njemu uvijek glavni cilj; pobjeda etosa, pobjeda dobra nad zlim. Naš predsjednik nije bio ni politički ni socijalno politički ni ekonomsko politički propagator, ali njegove su ideje dragocjen materijal, na kojem će mnogi moći izgraditi nove tekovine i korisne spoznaje. Uzeo je višeput na se prijekor fantasta, ali se nije iznevjerio svojem idealizmu. Taj je njegov neprekaljeni idealizam katkad došao u konflikt s plitkim negativizmom, koji je u našim danima nažalost zaokupio mnoge, ipak je njegov idealizam ostao neskršen, bezkompromisan.«

Iako su neke od navedenih osobina krasile i karakter njegova oca, a određene karakteristike, naročito u pristupu intelektualnom radu bile su kod oca i sina začuđujuće istovjetne, što se u prvom redu odnosi na najširi pristup svakom problemu, suvremenim jezikom kazano interdisciplinarnoj metodi, razlike su ipak očite. Kad bismo te razlike pokušali kratko i jezgrovito izraziti, što svakako nije jednostavno jer su oba bili intelektualci najboljeg europskog obrazovanja, najvišeg ranga i dometa, kao i značajni javni djelatnici, moglo bi se to možda vrlo šturo, »jednodimenzionalno« kazati ovako: Ivo Pilar bio je hrvatski elitist srednjoeuropskih vidokruga, a njegov otac Đuro narodnjak strossmayerovske ali najšire europske orijentacije.

Upravo te razlike u općem poimanju društva između oca Đure i sina Ive jedan su od razloga različite javne percepcije njihovih značaja. Ekonomske osnove današnje zapadne civilizacije koje bitno označuje sve izražajniji konsumerizam, nisu kompatibilne s opisanim elitističkim vrijednosnim sustavom Ive Pilara. Osim toga, niti konkretni zaključci koje je Ivo Pilar izveo na temelju tog sustava nisu prihvaćeni u današnjem zapadno-civilizacijskom okruženju, ali niti u Republici Hrvatskoj, pa čak i kad se radi o njezinim vitalnim interesima. Dugogodišnje takvo stanje opovrgava mogućnost da je tome uzrok samo inercijom prisutna nelagoda rasprave o nekadašnjim tabu temama.

Iako su oba Pilara, i otac i sin, bili više nego značajne ličnosti svoga doba i neizbrisivo zadužili hrvatsku znanost, kulturu i javni život, tek će buduće vrijeme pokazati razlike u dometu i značaju njihovih djela.

**Boban Živanović, *Hronika Prve lige (1923—1940)*,
Izdavačko poduzeće »Rad«,
Beograd, 2019., 757 str.**

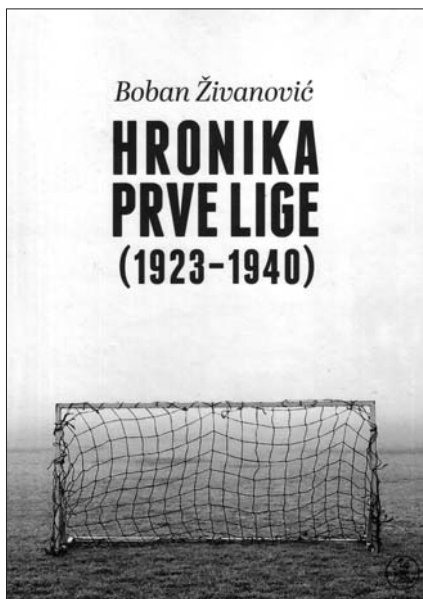
Povijest nogometa zanimljiva je i znanstvena tema koja na razne načine u pojedinim elementima ocrtava kompleksnost šire političke, gospodarske i socijalne prošle zbilje pojedinog društva — ili u množini: društava. Ipak, istraživačima je jedan od većih problema pristup relevantnim informacijama, činjeničnim temeljima oko kojih se može graditi priča o međuodnosu nečeg naočigled jednostavnog poput udaranja lopte te osoba ili zajednice koja je na neki način povezana s tom aktivnošću. Pritom se istraživači, u Hrvatskoj osobito, često susreću s dva ili čak tri međusobno suprotstavljena podatka o istom događaju ili pojedincu. A što idemo dublje u prošlost, teže je reći kojem podatku, koji se prezentira kao činjenica, pokloniti vjeru.

Knjiga Bobana Živanovića *Hronika Prve lige (1923—1940)* na neki način nastoji pružiti relevantan i precizan pregled povijesti prvih važnijih državnih nogometnih natjecanja u kojima su se natjecali i nogometni klubovi s prostora današnje Hrvatske. Ona pruža kronološki i statistički pregled natjecanja koja su se pod nazivom Prva liga održavala pod ingerencijom Jugoslavenskog nogometnog saveza kao krovne organizacije za taj sport u monarhističkoj Jugoslaviji. U ovoj monografiji tako će se obraditi sva nadmetanja u najvišem rangu državnoga nogometnog prvenstva, od prve natjecateljske sezone 1922/1923. do one posljednje, neodigrane sezone 1940/1941., u

kojima su velikog traga ostavili i hrvatski klubovi poput Građanskog, Hajduka ili HAŠK-a.

Nakon kratkog početnog dijela (Uvod, str. 7-9), u kojem se objasn timeranost autora za pisanje jednog ovakvog djela, koje je zapravo nastavak njegovih prethodnih istraživanja, te kratice koje se koristilo u radu, prelazi se na poglavlje Opšta statistika (str. 11-19). U njemu autor redom nabraja sve državne nogometne prvake, igrače s najviše nastupa i golova u ligi, popisuje skupni uspjeh svih klubova od sezone 1922./1923. do 1939./40., ali i daje statistički presjek odigranih utakmica za svaki klub koji se pojavio u Prvoj ligi u svakoj sezoni u kojem se nalazio u tom natjecanju. Taj dio završava popisom svih prvoligaških klubova te kartom Kraljevine SHS/Jugoslavije s ucrtanim gradovima iz kojih su ti klubovi dolazili.

Središnje mjesto rada zauzima popis sezona natjecanja (str. 21-604). Svaka pojedina natjecateljska sezona, pa čak i one kada se državno prvenstvo nije odigralo (1933./1934. te 1940/1941.), vrlo je detaljno opisana. Svaka je od njih zasebno poglavlje, tj. potpoglavlje koje započinje opisom u kojem se ističe posebnost upravo te sezone, potom se navodi kada je započela i završila, po kojem se principu igralo prvenstvo — što je vrlo važno jer su se broj natjecateljskih timova i format lige mijenjali gotovo iz sezone u sezonu. Tu je i opis konačnog plasmana klubova, uz popis najboljih strijelaca u sezoni. Ističu se i drugi podatci, poput uspjeha klubova i igrača Prve lige u drugim natjecanjima kao što su državni nogometni kup ili Srednjoeuropski (Mitrop)

kup te kada su oni nastupali u tim natjecanjima. Uz to ovdje su i sažeti, ali vrlo korisni i detaljni opisi pojedinih utakmica, nakon čega se prelazi na opis klubova-sudionika pojedine sezone, njihovih sastava i službenika, često uz kraće biografije zaslužnijih upravo u toj sezoni. Obilje statistike, preciznih navođenja podataka o nastupima igrača ili stadiona na kojima su se igrale utakmice doista svjedoči o enormnoj energiji uloženoj u ovaj naslov. Tekst prate fotografije, obično manjeg formata, koje prikazuju sastave pojedinih klubova, gradove i stadione na kojima su se igrale utakmice, igrače pojedince itd. — što zainteresiranom čitatelju doista pomaže približiti problematiku. Prikaz svake pojedine sezone tako je dan na ujednačen, pregledan i vrlo dobro organiziran način.

Da ne bi sve ostalo samo na tome, slijedi dio Svi prvoligaški igrači 1923—1940. (str. 605-746) u kojem autor daje

abecedni katalog svih igrača koji su igrali u Prvoj ligi, uz njihove fotografije, nadimke, informacije o rođenju i nacionalnosti, broju osvojenih titula, nastupa za pojedine klubove, pozicijama na kojima su igrali i sl. Ovaj dio služi i kao svojevrsan indeks imena jer upućuje čitatelja na detaljnije informacije ako se one već nalaze u samoj monografiji.

Knjiga *Hronika Prve lige* Bobana Živanovića završava kraćom autorovom biografijom (str. 747), popisom izvora i literature (str. 749-751) te detaljnim sadržajem (str. 753-757). U svakom slučaju radi se o prvorazrednom djelu za sve one koji traže točne statističke i druge podatke vezane uz klubove i igrače koji su se natjecali u najvišem rangu državnih nogometnih natjecanja u razdoblju monarhističke Jugoslavije. Posvećenost detaljima, preciznost i dobra organiziranost tekstualnih, slikovnih i drugih podataka, pretočenih u dobro osmišljen monografski koncept, jamči da bi ovaj naslov trebali u ruke uzeti mnogi znanstvenici društveno-humanističkih struka koji se bave proučavanjem prošlosti nogometa, kao i obični građani zainteresirani za tematiku ovog iznimno korisnog djela.

• *Stipica Grgić*

IN MEMORIAM

IN MEMORIAM

Jedan po jedan odlaze gospari...

Ivan ROGIĆ

U sada već dvogodišnjim natezanjima oko pitanja: ima — nema epidemije COVIDA-19; treba se — ne treba se cijepiti; meni osobno jedna smrt popri-jeko i oštro presijeca javni žamor što se oko spomenutih pitanja množi sa začudnom (unutrašnjom) sposobnošću pretakanja u »lošu beskonačnost«, iliti, jasnije, iz šupljeg u prazno: smrt prijatelja Miroslava Tuđmana u siječnju 2021. godine. Nema razloga sumnjati u liječnički »pravorijek«: Miro je umro od COVIDA-19. U šarenim arhivima zapisa o umiranju, po pravilu, bilježi se kako one koji ostaju, bližnje, zadugo zarobljuje osjećaj nenadoknativa gubitka. No nerijetko, a naoko i paradoksalno, zna mu se pridružiti i svojevrsno olakšanje što se smrću okončala (dugotrajna) muka: i umrlog i bližnjih, zatvorenih u ulogu nemoćnih, a obvezujućih, svjedoka. Nije posve nezaslužan pridjev: *blagoslovljena*, što se takvoj smrti zna dopisati. Pridjev je na mjestu u dugotrajnosti muke i umiranja. Izvan nje gubi smisao.

Miro je umro drugačije: po svojevrsnom epidemijskom »kratkom postupku«. Koji dan početne zaraze, potom teškoće s disanjem, pa hitna pomoć, zarazna bolnica, koji tjedan na respiratoru. I gotovo, pravac Mirogoj. Osjećaju i stvarnosti nenadoknativa gubitka nekako se »tvrdo« dodaje i osjećaj svojevrsne nepravde. Smrtni je događaj ovdje iznenađan, neočekivan, oštro reže i životne namjere i sposobnosti umrlog i očekivanja i namjere bližnjih. Tu je

starinska složenica kojom se zna komentirati nečija smrt: *uzelo ga*, bliska značenju izjave: *otelo ga*. Smrt je Miroslava Tuđmana takva: *otelo ga*. Neka-ko se nadrealno nameće pomisao na sličnost sa smrću katalonskog arhitektonskog velikana Antonija Gaudíja. Njega je, vele, iznenada, slijepošću nesretna slučaj, bubnuo tramvaj i otpravio onkraj, premda je bio usrijed srijede posla na izgradnji i projektiranju, danas barcelonskog simbola, katedrale Svete obitelji. Prije zaraze i Miro je (dopušteno je neveliko pretjerivanje) radio »punom parom« na poslovima znanstvenika i zastupnika u Hrvatskom saboru. Pripremao je i objavljivanje na engleskom svoje zadnje, opsežne knjige *Haški krivolov*. Reklo bi se: čovjek u snazi. Kalendarska bilanca sa 75 ubilježenih godina nije zračila nikakvom fatalnom slutnjom. »Poslovi i dani« smjenjivali su se podnošljivim ritmom, bez tektonskih podrhtavanja svakodnevice i zlih nagovještaja. Uloge sina, brata, muža, oca, tasta, djeda, nije ništa vidljivo osporavalo. Ima li se pred očima takva slika teško je prihvatiti da je njegova višetjedna agonija, bez *happy enda*, baš »prirodnim« finalom kakva prethodećeg procesa. Duši je razumljivije i bliže (a nju se ovdje pita) misliti o toj smrti osloncem na riječi: nepravda, apsurd. Potonja (riječ) ovdje nema čvrstih značenjskih veza s lijepim rečenicama A. Camusa. Ali ime veze sa svojevrsnim moralnim neredom, što ga duša smješta »negdje gore«, s *nepopravljivom pukotinom u sjaju svijeta*. Dodati je: ima i drugih smrti, drugdje, koje izazivlju iste ili srodne riječi. Ne traži se nikakav privilegij.

Može se još reći: smrt Miroslava Tuđmana je (javna) tragedija. Svakako. Znamo da je tragedija drugo ime za okrutni mehanizam kojim bogovi naplaćuju, svojedobno podijeljene, nadnaravne darove i povlastice. No unatoč okrutnosti mehanizma u tragediju je upletena i zaliha nebeske milosti kojom »uspješno« otklanjamo jezu pred slijepom mehanikom te okrutnosti. U tragediji smrt *nije* otimač, samo dolazi po svoje. Pa je katarza i moguća i očekivana. U Miroslavljevoj smrti tragičan je sam gubitak: nema ga. Ali je teško nazrijeti tragove (nebeske) tankočutnosti, vidljive u baštini tragedije. Izgleda da su (tragovi) nevoljko ustupili »radno mjesto« epidemijskom valu kojemu je posve svejedno tko mu, kako i kada podliježe. Važna je statistika, baš kao u industriji smrti, bez prava na velike priče (ma i male). Kao da se iznova probudila devedeset i prva, kada je smrt, tada »majstor iz Hrvatske«, djelovala s bujičnim ovlastima onkrajnog gospodara industrije. Ne gubi se vrijeme u tričarijama pojedinačnih smrti, još manje u prijemorima o pravu umrlih na nebesku tankočutnost. Nikakve odgode smrtnog časa nisu moguće. Unaprijed je isključena pomisao na dobitnike, makar i posmrtni.

Ipak, dopušteno je pomisliti kako industrijalac smrti u tomu nije bio posve dosljedan. Linearnost epidemijske mehanike tu i tamo korigira se posebnim odabirom *najboljih među nama*. Nije, dakako, posrijedi nikakva onkraj-

na tankoćutnost. Nego tek težnja epidemijskog vala da iznosi gubitaka i nepravde budu što točniji. Davno je rečeno kako smrt u Hrvatskoj nije bez stanovita, čak odnjegovana, ukusa. Možda je bolje reći: preciznije radi na nejednadžbama gubitka. Onima koji ostaju, *privremenim nama*, daljnji protok vremena, i kalendarsko udaljavanje od smrtnog časa umrlog, neće puno pomoći u smanjivanju zaglavnog gubitka. Ostaje nam sjećati se dok smo tu. Neka se zna da među umrlima, i našim umrlima, *ima i onih kojima nebo duhuje*. Možda o našem sjećanju na njih treba misliti kao o nekoj vrsti otplate toga duga. Ne našeg, nebeskog.

Kako će se Miroslava Tuđmana sjećati njegovi bližnji, ostavimo njima. O tome drugi ne mogu, a i nemaju, pravo govoriti. Ostaje nam govoriti kako se Miroslava Tuđmana sjeća hrvatska javnost, ona prijateljska. (A ne treba ni neprijateljima uskratiti priliku.) Poslužiti nam se je s četiri »obrisa«, u granicama kojih se javno sjećanje na Miroslava diferencira i dalje snaži. I dopunjuje (onu otplatu duga).

Prvi javni obris u granicama kojega je hrvatska javnost identificirala Miroslava, sažet je riječju: *intelektualac*. Tehnički rečeno to znači da dotični raspolaže i određenim znanjem i određenim »kapacitetom« za valjanu raspravu u javnim poslovima. Premda sam naziv, koliko je poznato, baštinimo od Saint-Simona, jednog od socijalnih fantasta što su ga u svoje ideologijske pretke voljeli, kadikad, ubrajati socijalistički činovnici s boljom naobrazbom, ne treba zaboraviti kako to isto društvo, socijalističko, časti intelektualce, jedine kao skupinu, diobenim naslovom: »poštteni«. Druge socijalne skupine: radnici, seljaci, radni ljudi... sustav tako ne dijeli, njihova je »poštenost« supstancijalna. Intelektualci su, naprotiv, »higijenski« razdijeljeni na »poštenu inteligenciju« i onu drugu. Ne veli se nikada jasno koju drugu i kakvu. Ali povremena izvješća o uspješnu razbijanju ovih ili onih »kontrarevolucionara« sugeriraju koja je to »ona druga«, nepošttena, inteligencija. U kritičkoj literaturi, napose nakon priče o »izdaji« Julienu Bende (iz tridesetih godina prošlog stoljeća), napisane su brojne, i zaslužene i nezaslužene, kritike na račun intelektualaca. Posebno su kritičkoj oštrici izloženi primjeri »klizanja« intelektualaca u sistemske činovnike, gdje od svega ostaje tek (nezasluženi) naziv. No diobena shema: pošttena — nepošttena (inteligencija), nema s tim puno veze. Drugačije rečeno, biti intelektualac u stvarnosti premreženoj tom shemom uključuje nemali (životni) rizik. Njega dijeli i Miroslav Tuđman, pripremajući se još u mladenačkim danima za poslove, a i poziv, intelektualca.

Gdje je korijen tih rizika vjerojatno najjasnije sugerira Camus. On primjećuje kako se intelektualac *ne smije* (koliko je to za zbilja) staviti na stranu, u službu, onih koji »povijest pišu«, nego onih, onima, *koji »povijest — podnose«*. U vrijeme mladog Tuđmana to je posredno značilo naći se *trajno* na

prijepornu položaju (javne) osobe koja systemske »istine« totalitarizma slijeva, tada u Hrvatskoj na djelu, ne kupuje na neviđeno. Budući da je kasnih šezdesetih prošlog stoljeća i više nego očito kako, camusovski rečeno, Hrvati u Drugoj Jugoslaviji povijest uglavnom »ne pišu« nego je »podnose«, nije bilo teško naći se među onima koji »raspiruju«, iz perspektive poretka »prijeporni«, hrvatski nacionalizam, separatizam, i ostale „izme“, s podignutom sistemskom batinom povrh njih. Imao je Miro, uostalom, i u obitelji više nego instruktivan primjer posljedica težnje k »pisanju povijesti«. Završilo je, poznato je, a i predvidljivo, u Petrinjskoj u Zagrebu. »Biti intelektualac« u Miroslavljevu iskustvu značilo je, dakle, *svezati u jedno*: kompetentno znanje, obranu onih koji povijest tek »podnose« i hrvatsku nacionalnu slobodu. U formativno vrijeme spomenutih šezdesetih, i prvih sedamdesetih godina, Miro (i nekolicina nas u krugu prijatelja) pokušava jasnije artikulirati što je na stvari rabeći mogućnosti tadašnje »omladinske štampe«. Zalihe povjerenja akumulirane u tim »mladenačkim« godinama, i batinaška jasnoća poretka, napose nakon obračuna s Hrvatskim proljećem, učvrstili su barem osnovno uporište u pogledu na polazno: »biti intelektualac«. Pri tomu je i razdioba na »nas«, koji povijest »podnose« (pokušavajući je kadikad i napisati) i na »njih«, kojima je tadašnja mješavina monarhijskog rasizma i totalitarizma slijeva bila prirodnim stanjem stvari, ostala nekom vrsti orijentacijske konstante u svim kasnijim, nerijetko i maglovitim, (našim) raspravama o budućnosti. Pokazalo se, naoko paradoksalno, a zapravo predvidljivo, da je vjerovati kako je budućnost zajamčena već i mehanikom kalendara — čistom predrasudom. Poredak se svojski trudio budućnost odstraniti, barem privremeno kad već nije bilo moguće odstraniti je »na neodređeno vrijeme«. »Biti intelektualac« značilo je tragati za drugačijim modusima nacionalne modernizacije.

Drugi javni obris, u granicama kojega je hrvatska javnost identificirala Miroslava Tuđmana, jest obris opisan riječju: *znanstvenik*. Obris se otpočeo jasnije oblikovati, poznato je, u Referalnom centru Sveučilišta u Zagrebu, gdje je Miro dobio (sa zaposlenjem) i mogućnost rada na dokumentacijskim i informacijskim poslovima. Nije taj novi obris zamijenio prethodeći. Recimo da mu se *pridružio*. Zahvaljujući toj osmozi Miro je u praktične poslove stručnjaka za dokumentaciju i informacijske analize uspijevao ugraditi spoznajni obzor, po otvorenosti i širini uvjerljivo ponad analitičkih redukcija skrivenih u »običajnim« *tehničkim*, pristupima poslovima. Djelomično je to razumljivo već i na temelju uvida u naobrazbu. Miroslav Tuđman nije, danas bismo rekli, »stemovac« (čitaj znanstvenik treniran u prirodnim, tehničkim, znanostima i matematici). Na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu diplomirao je filozofiju i sociologiju, dakle, ne baš »stem« discipline. I jedna i druga imaju nemale teškoće u jasnu određenju vlastita predmeta, ali su bez premca u

uloži svojevrtnih »proizvođača« (kritičkih) pitanja. Taj njihov prinos naoko je staromodan. Ali je ovdje »ljekovito« prisjetiti se sada već »klasične« dosjetke kako je pravo pitanje već polovicom uspješna rješenja (problema). Prava pitanja su, još od prvih znanstvenih uvida, »zlatnim« prinčevima/princezama mišljenja; bez njih, treba li podsjećati, nema u znanosti obvezujućeg »aristokratizma duha«, pa, stoga, ni valjana znanja.

No osim te, društvene/humanističke, potke Miroslavljeve naobrazbe, nezanimarivu ulogu u njegovu pristupu znanstvenom poslu ima i njegovo, u manjku bolje riječi, »organičko« povjerenje u znanje, u javno znanje. Ne znam točno je li to napisao u *Studentskom listu* ili *Tlu* (»Tjednom listu omladine«), 1968. ili 1969. godine, ali je u jednom uvodniku jasno napisao: *znanost je proizvodna snaga*. Danas takva izjava nije više od prigodna otkrića »tople vode«. No izreći je prije ravno 50 i nešto godina u stvarnosti gdje politički poredak nalaže baš suprotno: ideologija je proizvodna snaga, nije spadalo u očekivane iskaze javne pristojnosti. U zamršenom katalogu neprijatelja što ga je tadašnji politički sektor ljubomorno oblikovao i razvijao kao neku vrst tajnog priručnika za gašenje požara, ta je izjava bila pouzdanim simptomom sklonosti dotičnoga prijemnom »tehnokratizmu«. Tako se, podsjećamo, nazivao svaki pokušaj isticanja potrebe za racionalnim upravljanjem institucijama i »radnim organizacijama« (pogrešno danas zvanim »poduzećima«) i svaki pokušaj trasiranja trijezna izlaza iz labirintskih zapleta monumentalnog i jalovog »tehničkog baroka« drugojugoslavenske industrijalizacije. Budući da se već, habitusom intelektualca, bio kandidirao za prijepornu ulogu nacionalista zagovaranjem znanosti kao »proizvodne baze« gospodarstva, Miroslav Tuđman je već prijepornu ulogu »nacionalista«, možda i nehotice, »dopunio« još i tehnokratskom »zarazom«. Od godine 1971., nekom tko se zove Tuđman to je, za pravo, voljom poretka, bilo i — namijenjeno.

No prije početka dugoročna i postojana višedecenijskog znanstvenog posla Miro je, u »olovnim« godinama nakon 1971., morao još popuniti više desetaka molba za zaposlenje, adresirane na raznolike raspisivače »javnih« natječaja, dakako bez ikakva (sretna) izgleda. Za njega javnih natječaja, gdje se prijavljeni objektivno ocjenjuju — nije bilo. Taj ružni niz odbijenica okončan je radom u spomenutom Referalnom centru Sveučilišta u Zagrebu. Poslije su se otvorila vrata Zavoda za kulturu Hrvatske pa vrata Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, na Odsjeku informacijskih znanosti, gdje je Miro i umirovljen u statusu redovitog profesora trajno. Tih nekoliko decenija znanstvenog rada akumuliralo se u više od 200 znanstvenih i stručnih radova, te u nekoliko knjiga. Ovdje spominjemo važnije naslove: *Struktura kulturne informacije* (1983.), *Teorija informacijske znanosti* (1986., 1990., treće dopunjeno izdanje 2014.), *Obavijest i znanje* (1990.), *Uvod u informacijsku*

znanost (koautorstvo, 1992.), *Prikazalište znanja* (2004.), *Informacijsko ratište i informacijska znanost* (2008.), *Programiranje istine. Rasprava o preraspodjelama društvenih zaliha znanja* (2013.). U taj dio njegova opusa treba uključiti i posao glavnog i odgovornog urednika međunarodnog časopisa *National Security and the Future* od 2000. godine.

Koliko je u tom opusu ostala živom ona polazna, »mladolika«, modernizacijska intencija? Vidljivo je, Miro nije dobio priliku u svojim radovima kritički obuhvatiti hrvatske modernizacijske paradokse u cjelosti (pitanje je je li to uopće i moguće). Ali je na »sektorima« kulture i upravljanja javnim znanjem uspio razviti analitički horizont gdje se izravno otvaraju ključna pitanja o općim smjerovima modernizacije hrvatskoga društva i o unutrašnjim blokadama što priječe sudionicima te modernizacije dovesti javno znanje na položaj središnjeg razvojnog dobra (resursa). Budući da se neke druge znanstvene grane u Hrvatskoj tek suočavaju s takvim pitanjima (primjerice, sociologija znanja, sociologija jezika, institucijska teorija itd.), znanstveni opus Miroslava Tuđmana stvarno »funkcionira« kao moćan generator analitičkih poticaja i, dakako, kao vrijedan fond akumuliranih uvida i spoznaja. Nije pretjeranom ocjena (premda je napisana prijateljskom rukom) da će njegov opus biti budućim istraživačima hrvatskih modernizacija (prve, druge, treće...) nezaobilaznom referencom. Ponovimo s Miroslavom Tuđmanom (i, dakako, s D. de Rougemontom): *budućnost je naša stvar*. Ponovimo to znajući da ponavljamo i nešto drugačiju formulaciju, ali istog značenja, njegova lucidnog čaće.

Treći obris lika Miroslava Tuđmana u hrvatskoj javnosti sažeto nagovještjuje složenica: *hrvatski branitelj*. I iz prijašnjih ulomaka je očito kako je, još u granicama socijalističkog poretka, Miro težio, kao znanstvenik i intelektualac, raditi na korist onoga što se neodređeno zvalo: hrvatski interesi. No oblikovanje lika hrvatskoga branitelja u Miroslava Tuđmana otpočimlje godine 1991. u, za Hrvate i Hrvatsku, staroj/novoj situaciji, određenoj drugojugoslavenskom i srpskom/crnogorskom agresijom na Hrvatsku i Bosnu i Hercegovinu. U rujnu nekolicina »nas«, uglavnom docenata s nekoliko fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, plus manji broj prijatelja, odlučila je dragovoljno se prijaviti u Hrvatsku vojsku, tada u povojima. Počimalo se gotovo od nule. Sjećam se neobične sporosti čak i u organizaciji za nas novodošle tako jednostavnoga događaja kao što je bilo polaganje prisege. Pa prije ćemo završiti rat nego položiti prisegu, poluironično je Miro komentirao tu sporost. No ipak je na vrijeme, pri Ministarstvu obrane, bila formirana posebna služba. Informativno-psihološka djelatnost (IPD). U njezinu se okviru radilo što se znalo: pružali su se psihologijski savjeti i pomoć, prikupljale i analizirale informacije, obilazila ratišta i bilježile činjenice, upozoravalo gdje je na pojedinim ra-

tištima potrebna dodatna pomoć, ukazivalo na nužnost oblikovanja navlastita duha Hrvatske vojske... Postupno se informativno-psihološka djelatnost ugradila u »niže« postrojbe, a definitivnu organizacijsku formu zadobila je pod nazivom Politička uprava. U svemu tomu Miro je bio stožerna osoba. Pa i nije bilo neobično što je poslije bio pozvan formirati novu Hrvatsku izvještajnu službu (HIS). Već je u okviru IPD-a stekao vrijedna »polazna« iskustva. A znanstvena kompetencija informacijskog stručnjaka sugerirala je da u tom poslu može biti uspješan. Iskazi više mjerodavnih svjedoka, s kojima je Miro u ulozi šefa HIS-a surađivao, a među njima je i nekolicina veterana »obiljnih« obavještajnih zajednica i službi, potvrđuju da se je HIS, premda u vremenskoj stisci, uspješno konstituirao kao sposobna državna služba. Njegova uloga u nekoliko ključnih osloboditeljskih operacija Hrvatske vojske potvrđuje kako nisu bili posrijedi samo neobvezujući komplimenti.

Dodati je kako je Miro, u suradnji s Ministarstvom znanosti i tehnologije, poticao i formiranje novih znanstvenih ustanova, sposobnih djelovati izvan domašaja ideologijskih silnica i navika akumuliranih u političkim i epistemologijskim shemama socijalističkog razdoblja. (Dakle, braniteljski.) Njegove su zasluge u formiranju današnjeg Instituta društvenih znanosti Ivo Pilar neporecive. Skraćenica njegova prvog imena IPDI (Institut za primijenjena društvena istraživanja), već na prvi pogled, sugerira sličnost sa službom informativno-psihološke djelatnosti (IPD). No premda je nekoliko istih znanstvenika, predvođenih Mirom, sudjelovalo i u jednom i u drugom pothvatu, sličnost imeničnih skraćenica nije planirana. Na tomu je, očito ne bez humora, poradio slučaj.

Braniteljski obris Miroslava Tuđmana »zaokružuju« dvije činjenice. Svoje sudioništvo u obrani od agresije Miro je okončao u vojnom činu generala bojnika. No nije okončao rad na više »braniteljskih« knjiga. One su, također, jedinicama u Tuđmanovu znanstvenom opusu. Ali nisu spomenute u ulomku o Miroslavu znanstveniku, jer se tematski jasno odvajaju od Tuđmanovih »standardnih« znanstvenih radova. To su, podsjetimo: *Krivi za zločin samoodređenja* (2003.), *Istina o Bosni i Hercegovini, Dokumenti 1991.—1995.* (2005.), *Vrijeme krivokletnika* (2006.), *Programirane hereze i hrvatski otpori* (2013.), *Bosna i Hercegovina u raljama zapadne demokracije* (2013.), *Druga strana Rubikona* (2017.), *Haški krivolov* (2019.). U njima je, na različitim razinama, Tuđman pokazao tko i kojim metodama stvarno nastavlja »rat nakon rata« protiv Hrvatske, a zapravo, protiv Hrvata kao nacionalne zajednice i njihove opstojnosti na povijesnim teritorijima. Na istom tragu treba »čitati« i njegovu odluku da se angažira kao zastupnik u Hrvatskom saboru, u zastupničkom klubu Hrvatske demokratske zajednice, stranke kojoj je utemeljiteljem bio njegov otac, a ponajviše radi *braniteljskih* zadaća. Imaju li se u vidu, pri-

je spomenute modernizacijske težnje Miroslava Tuđmana, koje prožimlju, uglavnom, sve njegove važnije postupke, teško je povjerovati da ga je u tomu orijentirala specifična potreba za životom političara. Prije će biti da je, motreći hrvatske prilike iz šire modernizacijske perspektive (svojstvene, uglavnom, državicima, ne i političkim tehničarima), zaključio kako će u krugu stranke koja se legitimira baštinom »prvog hrvatskog predsjednika« moći uspješnije afirmirati one »braniteljske« intencije i prakse bez kojih zamišljene, političke i *razvojne*, samostalnosti jednostavno nema. Kritičko čitanje njegovih tekstova u spomenutim »braniteljskim« knjigama, na drugoj strani, dopušta zaključiti kako oni (tekstovi) baš i ne idu »niz dlaku« politikama iste stranke u različitim razdobljima po smrti njegova oca. U njima je vidio ne samo političku nesposobnost tadašnjih stranačkih prvaka nego i dubinsko odvajanje od njezinih »braniteljskih« korijena. Stoga se, promatrane u cjelini, Tuđmanove »braniteljske« knjige mogu držati i kao svojevrsni poziv na povratak tim korijenima. Ima li se to u vidu dopušteno je zaključiti da je Miroslav Tuđman osoba kojoj je, programski i praktično, pretijesno u bilo kojoj stranci. Njegov braniteljski korijen i etos potvrđuju da je stvarna »stranka« kojoj pripada — Hrvatska, »samo« Hrvatska.

Četvrti obris lika Miroslava Tuđmana u javnoj predodžbi može se jednostavno sažeti u riječ: *gospodin*. Naslov: gospodin, poznato je, u sociokulturnoj povijesti rabi se na više načina. Prisutan je, primjerice u religijskoj uporabi (Gospodin Bog...), u staleškoj uporabi (plemenita Gospoda...), u političkoj uporabi (članovi moderne nacije oslovljuju se u javnoj komunikaciji s gospodin, gospođa...), u identitetskoj uporabi (naslovom gospodin, gospođa, sugerira se posebna karakterna kakvoća osobe)... Kada je riječ o gospodinu Miroslavu Tuđmanu očito je riječ o potonjoj, identitetskoj, uporabi gospodskog naslova. Njegovo značenjsko polje određuju dvije skupine osobnih obilježja. U prvoj su skupini *moralne* vrline (pravednost, odvažnost, radišnost, ponos, mudrost...). U drugoj su skupini određena *habitualna* svojstva (miroljubivost, povjerljivost, diskretnost, životna vedrina, empatija, čast, obzirnost...). U svake »gospodske« osobe te se dvije skupine obilježja originalno miješaju i povezuju, oblikujući u socijalnom i komunikacijskom iskustvu drugih obris osobe kojoj uspijeva djelovati sukladno moralnim vrijednostima, a u okvirima onoga što se, uglavnom neodređeno, podređuje mjerilima »lijepog« ponašanja. Već u krugu prijatelja iz mladih dana znalo se kako se Miroslavu može vjerovati, kako »nema šanse« da će on iznevjeriti, zlorabiti, povjerenje prijatelja. Nekako, »po prirodi«, Miro je bio osoba kojoj se vjerovalo. Suzdržan, samozatajan, diskretan, trajno usmjeren na rad i istraživanje, pripravan pomoći. Nije posve pogrešno ovdje uporabiti pridjev: *konzerватivan*, trenutačno ne odveć popularan u javnoj komunikaciji. Možda je,

uostalom, i naslov: gospodin, u aktualnim prilikama, prožetim narcističkom individualizacijom i usponom ja-pa-ja stilova polusvijeta, također, »zastario«. No tu »zastarjelost« ne držim nikakvim manjkom. A vjerujem, ne bi je držao ni Miro. Posrijedi je, jednostavno, ukorijenjenost u nevelikom broju temeljnih vrijednosti nužnih e da bi se osoba našla, i ovostrano i onostrano — »na svome mjestu«. Njihova prisutnost i utjelovljenost u životnim praksama implicira kako se životni i socijalni odnosi ne mogu oblikovati tek mehanički, »vodoravno«, gdje je sve izjednačivo sa svim u nekoj vrsti sada već klinički opsesivne herbarijske istinitosti, bliske poopćenoj skučenosti navodno tržišnih društava. Biti gospodin Netko u takvim prilikama i nije baš poželjno, a nerijetko nije ni ugodno.

Ima li se u vidu cjelina slike kojom težimo obuhvatiti sjećanje na neku osobu, za Miroslava Tuđmana nema boljeg, zaglavnog, naslova. Godine 2021. umro je *gospodin* Miroslav Tuđman. Toliko je u njegovoj smrti više nepravde i više apsurdna. Mi koji za neko vrijeme još ostajemo ovdje sjećat ćemo se, dakako, i intelektualca i znanstvenika i hrvatskog branitelja, Miroslava Tuđmana. Ali ćemo se, ponajprije, i ponajviše, sjećati GOSPODINA. Suprotno znanstvenim predrasudama vjerujem da sjećanje nikada ne vara. Jer mu je u jezgri sjećanje na iznimne i na one koje volimo; i, kako se svojedobno znalo reći, »ma gdje bili«. Doviđenja prijatelju.

Lukovo, kolovoz 2021.

Ivo Turk:
ŽUMBERAK:
DEMOGRAFSKA PROBLEMATIKA
I MOGUĆNOST REVITALIZACIJE

Biblioteka *Studije*, knjiga 43
Institut društvenih znanosti Ivo Pilar
Zagreb, 2021., str. 198
ISBN 978-953-7964-83-2

DAN JE ZAMIJENIO NOĆ,
BURA NAM OČISTILA POGLED
Uz 30. obljetnicu osnutka
HGSS Stanice Gospić
A. Bušljeta Tonković (ur.)

Biblioteka *Posebna izdanja*,
Institut društvenih znanosti Ivo Pilar
i HGSS Stanica Gospić
Zagreb — Gospić, 2021., str. 146
ISBN 978-953-7964-89-4

Anita Bušljeta Tonković,
Jelena Pudak:
ORGANIZACIJE MLADIH I ZA
MLADE U RURALNOJ HRVATSKOJ

Biblioteka *Elaborati*,
Institut društvenih znanosti Ivo Pilar i Napor
Zagreb — Novi Sad, 2021.

Marina Kotrla Topić,
Marina Perković Kovačević:
KID'S DIGITAL LIVES
IN COVID-19 TIMES

Biblioteka *Elaborati*,
Institut društvenih znanosti Ivo Pilar
Zagreb, 2021.

Ivo Pilar
JUŽNOSLAVENSKO PITANJE
I SVJETSKI RAT
Pregledan prikaz cjelokupnog problema
Biblioteka *Pilar*, knjiga 2
Institut društvenih znanosti Ivo Pilar
i Školska knjiga
Zagreb, 2021., str. 656
ISBN 978-953-8404-01-6

PILAROV KALEIDOSKOP
HRVATSKOGA DRUŠTVA
U povodu obilježavanja
30. obljetnice Instituta Pilar

Institut društvenih znanosti Ivo Pilar,
Zagreb, 2021., str. 116
ISBN 978-953-8404-07-8

Upute suradnicima

Autori zadržavaju autorsko pravo za članke objavljene u Časopisu PILAR, no daju Časopisu pravo prvog objavljivanja. Radove koji su prihvaćeni za objavu (ili već objavljene u Časopisu) autor smije objaviti u drugim publikacijama samo uz dopuštenje uredništva, uz naznaku o njihovoj objavljivanju u Časopisu.

Radovi se dostavljaju u elektroničkom obliku. Uz naslov rada treba navesti ime, prezime i titulu autora, naziv i adresu ustanove u kojoj radi odnosno kućnu adresu, broj telefona i e-mail adresu.

Radovi podliježu dvostrukom anonimnom recenzentskom postupku i razvrstavaju se u sljedeće kategorije:

1. **Izvorni znanstveni rad.** Rad se odlikuje izvornošću zaključaka ili iznosi neobjavljene izvorne rezultate znanstveno koncipiranog i provedenog istraživanja.

2. **Pregledni rad.** Rad sadržava temeljit i obuhvatan kritički pregled određene problematike, no bez istaknutije izvornosti rezultata.

3. **Prethodno priopćenje.** Rad sadržava prve rezultate istraživanja u tijeku, koji zbog aktualnosti zahtijevaju brzo objavljivanje, no bez razine obuhvatnosti i utemeljenosti.

4. **Stručni rad.** Sadržava znanja i iskustva relevantna za određenu struku ali nema obilježja znanstvenosti.

Preporučujemo opseg rada do jednog odnosno jednog i pol autorskog arka (cca 30.000 znakova). Radu se prilaže uvodni nacrtak od najviše desetak redaka, popis do pet ključnih riječi te sažetak do jedne kartice. Prikazi knjiga, osvrti i recenzije ne smiju biti dulji od 5 kartica. Poželjni su prijedlozi za ilustriranje tekstova.

Uredništvo pridržava pravo prilagodbe rada općim pravilima uređivanja Časopisa i hrvatskome standardnom jeziku odnosno, za međunarodno izdanje, odgovarajućem drugom jeziku.

Uz tekst se navode bilješke kojima se tekst dopunjuje te daju podatci o korištenoj literaturi, jer se ona ne objavljuje zasebno. Pri tome treba navesti autora, naziv djela, mjesto izdanja, nakladnika i godinu te, u pravilu, broj stranice na koju se upućuje.